مێژووی تورکیای هاوچەرخ

حەمید بۆزئەرسلان

مێژووی تورکیای هاوچەرخ

وەرگێڕانی لە فرەنسییەوە:

نەجاتی عەبدوڵڵا

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس

هەولێر – هەرێمی کوردستانی عێراق

هەموو مافێک هاتووەتە پاراستن ©
دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس
شەقامی گوڵان – هەولێر
هەرێمی کوردستانی عێراق
هەگبەی ئەلیکترۆنی aras@araspress.com
وارگەی ئینتەرنێت www.araspublishers.com
تەلەفۆن: 35 49 224 66 (0) 00964
دەزگای ئاراس لە ٢٨ تشرین (٢) ١٩٩٨ هاتووەتە دامەزران

حەمید بۆزئەرسلان
مێژووی تورکیای هاوچەرخ
وەرگێڕانی لە فرەنسییەوە: نەجاتی عەبدوڵڵا
کتێبی ئاراس ژمارە: ١٢٢٢
چاپی دووەم ٢٠١٢
تیرێژ: ١٠٠٠ دانە
چاپخانەی ئاراس – هەولێر
ژمارەی سپاردن لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ٢٤٠٨ –٢٠١١
نەخشاندنی ناوەوە و رازاندنەوەی بەرگ: ئاراس ئەکرەم
هەڵەگری: تریسکە ئەحمەد

بەرگی کتێبی

" مێژووی تورکیای هاوچەرخ"

بەزمانی فرەنسایی–پاریس، چاپی ٢٠٠٧

وتەی وەرگێڕ

کتێبی "مێژووی تورکیای هاوچەرخ" خوێندنەوەیەکی وردی دیوی ناوەوەی مێژووی سەدەی بیستەمی تورکیایە، ئەو وڵاتەی کە لەسەر کەلاوەی دواین ئیمپراتۆریای عوسمانیی فرە ئیتنیدا "تورکایەتی" دەکاتە ناسنامەی خۆیی و بەدەر لە تورکبوون ناسنامەی هەموو توخمگەلێکی تری "غەیرە تورک" دەسڕێتەوە. جا ئەگەر مستەفا کەمال میراتگری بێ ئەملا و ئەولای "گەنجە - تورکەکان" لەبەر بەرفراوانیی شکستەکانی ئیمپراتۆریای عوسمانی دەستبەرداری پان-تورانیزم بووبێ، بەڵام بە هیچ شێوەیەک دەستبەرداری "تورکایەتی" و ئەفسانەی "ڕەگەزی باڵای تورکایەتی" نەبوو لە چوارچێوەی ئەو سنووره دیمۆگرافیایی و جوگرافییانەی کە پەیماننامەی لۆزان بۆ تورکیای مستەفا کەمالی گێڕایەوە. ناسیۆنالیزمی تورک لە ساڵی ١٩١٩-ەوە هەموو کات لە ئامادەسازیدا بووە بۆ بەرەنگاریبوونەوە و سەرپانکردنەوەی دوژمنەکانی دەرەوە و ناوەوەی خۆی، بەو جۆرەی کە ئەوە هەموو کات لە ململانێ لەگەڵ دوژمنەکانیدا بووە کە ناسیۆنالیزمی تورک درێژەی بەخۆی داوە و خۆی نوێ کردووەتەوە. خوێندنەوەیەکی مێژووی تورکیا هەر لە دەورانی تەنزیماتەوە تاوەکو ڕۆژی ئەمڕۆ ئەو ڕاستییەمان پێ دەڵێ کە هەموو وچان و کرانەوەیەک بە ڕووی پلورالیزم و ژیانی فرەیی دواجار جۆرێک لە ناسیۆنالیزمی توندڕۆی تورکی لەگەڵ خۆیدا بەرهەم هێناوە کە هەر تەنیا فۆرمی کرانەوە و ناسیۆنالیزمەکان لە سەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکی تر گۆڕانیان بەسەردا هاتووە.

ئەم کتێبەی پرۆفیسۆر حەمید بۆزئەرسلان شیکردنەوەیەکی وردی ئەم پەرەسەندنە مێژووییانەیە هەر لە دەورانی تەنزیماتەوە و دواتریش زۆر بە

وردیش بە مێژووی سەدەی بیستەمدا هاتووەتە خوارەوە تا ڕۆژی ئەمڕۆ. ئەم خوێندنەوەیە گەلێک جیاوازە لەو خوێندنەوە مێژووییانەی کە تا ئێستە لەم بارەیەوە کراون. ڕەنگە زێدەڕۆیی نەبێت ئەگەر بڵێم ئەم خوێندنەوەیەی لەم کتێبە بۆ مێژووی تورکیا کراوە بەتەواوی ڕوانگەی مێژوونووسیی ئەوروپایی لە بەرامبەر تورکیا ڕاست دەکاتەوە و سێبەری گومانێکی زۆریش دەخاتە سەر ئەو ڕوانگە پرۆ-کەمالیستییەی کە تا ئێستە لە ئەوروپا مێژووی تورکیای پێ نووسراوەتەوە. سوپاس بۆ پرۆفیسۆر حەمید بۆزئەرسلان کە خۆشبەختانە حەشارگەیەکی یەکجار گەورەی لە مێژوونووسیی ئەوروپایی لە بەرامبەر تورکیا پڕ کردەوە. ماوەتە سەر ئەوەی بڵێم ئەم کتێبە هەر زوو سەرنجی ناوەندەکانی تۆژینەوە و مێژوونووسانی فەرەنسا بەتایبەتی و ئەوروپای بەگشتی بەلای خۆیەوە ڕاکێشا و هەر لە ماوەیەکی یەکجار کورتدا دووجار بە فەرەنسایی چاپ کرا و هەر زووش تەرجەمەی ئیتاڵیایی، یۆنانی و تورکیایی کرا و وا خۆشبەختانە چاپی کوردیشی هاتە سەر.

حەمید بۆزئەرسلان، نووسەری ئەم کتێبە یەکێکە لەو زانا گەورانەی کە خاوەنی ژمارەیەکی یەکجار زۆری لێکۆڵینەوەی زانستییە بەزمانەکانی فەرەنسایی، ئینگلیزی و ئەڵمانیایی و لەسەر ئاستی جیهانیدا یەکێکە لەو مێژوونووس و سۆسیۆلۆجە دەگمەنانەی ئەوروپا کە بەدڵنیاییەوە وێنەیان زۆر دەگمەنە. من نامەوێ زیاتر لەوە قسە بکەم و با خوێنەری کورد خۆی کتێبەکە بخوێنێتەوە و لەم ڕێگەیەوە نووسەری ئەم کتێبە بناسێ، ئەو زانا گەورەیەی کە دەڵێی خواوەند هەر تەنیا بۆ "نووسین" و "داهێنان"ی دروست کردووە.

نەجاتی عەبدوڵڵا
پاریس ، ١٦ی کانوونی دووەم ٢٠٠٩

پێشەکیی نووسەر بۆ چاپی کوردی

بە بۆنەی ئەم بە یەکگەیشتنە لەگەڵ خوێنەری کورد دەمەوێ سەرەتا پێزانینی خۆم بۆ وەرگێڕەکەم بەڕێز نەجاتی عەبدوڵڵا دەرببڕم کە بێ لەخۆبردوویی، بە بێ بەخشندەیی و ئەو هاوڕێیەتییەی کە شەرافەتمەندی کردم، ئەم چاپە هەرگیز ڕووناکیی نەدەبینی.

خوێنەری کورد بۆ خۆی بە شێوەیەکی خۆڕسک لەخۆوە، بگرە دەڵێم هەر بە شێوەیەکی تەواو سروشتی زانیارییەکی لەبارەی تورکیاوە، ئەو وڵاتەی کە گەورەترین کۆمیونیتەی کورد لە ڕۆهەڵاتی ناوەڕاستدا بەخۆیەوە دەگرێ، هەیە. بەهەمان شێوە ژمارەیەک لە کوردەکانی باشووریش تەجرەبەیان لەگەڵ تورکیا هەیە کە زۆربەی جار لەناو ئێش و ئازار و بڕێک جاریش کە دەبێ باس بکرێ زۆر بەدەگمەن وەک لە کاتی تراجیدیا گەورەکەی ساڵی ١٩٩١ لەناو ئاسوودەگیی فریادڕەسیدا دابووە. بۆیە ئەم کتێبە چکۆڵەیە هەر تەنیا دەتوانێ کورتەیەک پێشکێش بکات کە نایەوێ لە گێڕانەوەی نیشانە گرینگەکانی مێژووی ئەم وڵاتە بچێتە دەرەوە.

لێرەدا نامەوێ بچمە ناو ڕووداوە زیندووەکانی تورکیا لەوەتای نووسینی ئەم کتێبەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پێم وایە پێویستە پێ لەسەر سێ کردەی گرینگ دابگرم کە شیمانەی ئەوەیان هەیە لە ماوەیەکی درێژخایەندا بەدیار بکەون و فەزای سیاسیی وڵات ڕێک بخەنەوە. یەکەمیان پێوەستە بە وەدیارکەوتنی سترەکتوورێکی هەژموونگەرا یان ناسیۆنالیزمێکی نوێی تورک، کە باڵی بەسەر بەشێکی دەزگای عەسکەری و مەدەنی و هەروەها بەسەر بازنەکانی کەمالیستیشدا کێشاوە. ئەم ستراکتوورە ئەو هێندەی ڕێنوێنیی لە ئیتتیحادیزم و کەمالیزم وەرگرتووە هێندەش لە بڕێک ئایدیۆلۆجیی چەپ، ئەم

ڕەوتە تورک وەکو ئیتنۆ-کلاسیک* نیشان دەدات کە لەلایەن ئیتنۆ-کلاسەکانی تر، وەکو ئەرمەن، یۆنانی، جوولەکە و بێگومان کوردیش دەچەوسێنرێتەوە کە ئەوانە وەکو تابووری پێنجەمی هێزە بێگانەکان ڕەوتار دەکەن. مەبەست لەمە بەمانای تەواوی وشەکە ناسیۆنال-سۆسیالیزمە کە دەشێ بەرەنجامی خراپی ببێ لەسەر پەرەئەستاندنی مەسەلەی کورد. دووەمیان پێم وایە گرینگە پێ لەسەر ئەو دابەشکردنە سیاسییە بنەڕەتییەدا بگیرێ کە کولتووری سیاسیی ئیتتیحادی-کەمالیزمی پیرۆز کرد. ئەمە واتە جیاکردنەوەی دەوڵەت و حکوومەت. دەوڵەت لەلایەن دەستەبژێرێکەوە نوێنەرایەتی دەکرێ کە لە ئەمڕۆدا بەرپرسیار نییە و نوێنەرایەتیی نەتەوە دەکات. ئەمە دەربڕینی میتا-مێژوویی** تورکە، بەواتەیەکیی تر دەوڵەت پەیامی نەمریی نەتەوەیە لەوەتای گزینگی مێژووەوە. لە بەرامبەردا حکوومەت نوێنەری "گەل"ە لەسەر شێوەی ئێستەدا، بەم شێوەیە حکوومەت نائاگا، نابەرپرسیار و هەردەم گومانی ئەوەی لێ دەکرێ لە دوارۆژدا خیانەت لە پەیامی نەمری نەتەوە، لە شۆڕشەکەی و لە شارەستانیەتە درەوشاوەکەی بکات. ململانێ کۆنینەکانی ئەم دواییەی نێوان سوپا، حاکمەکان و مامۆستایەکان لەلایەک و حکوومەتی داد و گەشەپێدان لەلایەکی ترەوە، بریتین لە دەربڕینی گرژبووی تەواو سایکۆدراماتیکی ئەم دابەشبوونە.

وەڵامی پارتی داد و گەشەپێدان بۆ ئەم تەنگژەیە لەوەتای هەڵبژاردنەکانی تەمووزی ٢٠٠٧ کە سەرکەوتووانە بردییەوە، بریتییە لە خۆ سەقامگیرکردنی زیاتر بۆ ناو ناسیۆنالیزمی توندڕۆی تورکی و هەوڵدان بۆ وتووێژ لەگەڵ

* ئیتنۆ - کلاس Ethno-classe.

** میتا - مێژوو :méta-histoire: بەشێوەیەکی گشتی دوو چەشنە زانستی مێژوو بەخۆوە دەگرێ: مێژووی مێژوو و لێکۆڵینەوە لە واتەی مێژوو. بەم شێوەیە وەک چۆن بۆ نموونە ئەدەب بۆ خۆی مێژووی خۆی هەیە، بەهەمان شێوە مێژووش مێژووی خۆی هەیە، بەم شێوەیە (میتا - مێژوو) واتەی (مێژووی مێژوو) دەگەیەنێ. وەرگێڕ

سـوپا. مـەرجـەکـانی وتـووێژەکـە سـادەن: پـارتی ئامـادەیە ئیـدارەی بابـەتە هەستیارەکانی وەک (پرسی ئەرمەن، قوبرس و کورد) بۆ سوپا بەجێ بهێڵێ، لە بەرامبـەردا لە بـواری کۆمـەڵایەتیدا ئۆتۆنۆمیی کارکـردنی پێ بدرێ. ئاخۆ ئەمـە سـەردەگـرێ؟ هـێـشـتـا قـورسـە وەڵامی ئەم پرسـیـارە بدرێتـەوە. بەڵام ئەنجامی تەنگژەکە هەرچییەک بێت، بێگومان مەترسیی ڕەقەکاریبوونی ڕێژیم ڕاسـتـیـیـەکی تەواو لە بەرچاوە: هـەمـوو ملـمـلانێیـەکی کـراوە لەنـێوان سـوپا و پارتی داد و گـەشـەپێدان بازنەی مانۆڕی ناسـیـۆنالیسـتـە توندڕۆکان فراوان دەکات و بەپێـچـەوانەشـەوە هەمـوو سـازانێک لەنێـوانیـاندا بە شـێـوەیەکی بێ شومار پانتایی ئازادییەکان بەرتەسکتر دەکاتەوە.

دواجار، خاڵی سێیەم پێوەندیی بەو دەستگیرکردنە بێ شومـارە هەیە کە لە چوارچێوەی پرۆسەی ئـەرگەنەکۆندا دەکرێن، ئەم ڕێکخراوە یـان بە شێوەیەکی تر بازنەکـانی ئەم ڕێکخـراوە کـە لە پەڕاوێزی دەوڵەتدا دروست بـوون چەندین دەستدرێژی و کاری کوشتنیـان ئەنجام داوە. هەمـوو شیـمانەکان ئەوە بەدیار دەخــەن کــە ســوپا لە تـرسی شــوێنکارەکــانی پارچە پارچەبوون و تـوندڕۆی ئەکسیۆلۆجی لەناو خۆیدا، وازی لێ هێـنـاون هـەر هیچ نەبێ لە کاتی ئێستـەدا. ڕاسـتـیـیـەک دەمـێنێـتـەوە ئەوەیە کە لەناو هەمـوو ئەنادۆڵدا ڕێکخـراوە نیـمـچـە سـەربازییـە توندڕۆیەکـان کـە لەلایەن کـۆنە ئەفـسـەرەکـان یان ڕووناکـبـیـرە کەمالیستـەکان بەڕێوە دەبردرێن و بـەتایبەتی نـەک هـەر تەنیا لەنـاو گەنجـاندا کـە لەوەبەدوا زۆر بوون و خـەڵک بـۆ خـۆیـان کـۆ دەکـەنەوە و دەتوانن لە کـاتی تەنگژەکاندا دووبارە چالاک بکرێنەوە «یان بەبێ ئەوەی هـاودەنگی لەنێوانیاندا هەبێ دەستبەکار بن.»

پاریس/ ٢٥ی دیسامبەری ٢٠٠٨

پێشەکیی چاپی فەرەنسایی*

لەوەتای چەند ساڵێک دەبێ خوێندەواری فەرەنسایی لەگەڵ ئیماژی تورکیای وڵاتی ئیسلامی زیاتر لە ٩٩٪ موسڵمان ڕاهاتووە کە خۆی لە ئاستانەی ئەوروپادا نیشان دەدا. چاپەمەنیی ڕۆژنامە و کۆوارە گشتییەکان بەوردی ئەو نیشانە ناکۆکانە کێومالّ دەکەن کە ئەنقەرە بۆ ئەوروپای دەنێرێ: لە کاتێکدا حکوومەتەکەی " بە ئیسلامی میانڕۆ"ی پڕۆ ئەوروپایی دادەنرێ کەچی سوپایەکەی "ئەوروپاییخواز" و "عەلمانی"ی زۆر خۆپارێزە. وڵاتەکە دامەزراوەی دیمۆکراتی فەرمیی هەیە، بەڵام سیاسەتی ناوەخۆ و دەرەوەی لەلایەن ئەنجوومەنێکی ئاسایشەوە دەسەپێنرێ کە بەشی زۆربەیان عەسکەرتارن. تورکیا بە نزیکەیی هەموو پەیماننامە ئەوروپایی و نێودەوڵەتییەکانی تایبەت بەمافەکانی مرۆڤ و کەمینە نەتەوەکانی مۆر کردووە، بەڵام تۆمارەکەی لەم بارەیەوە لە ماوەی ئەم دوو دە ساڵەی دوایی هەر بەتەواوی نێگەتیڤە. کراوە بەسەر جیهان و بەتایبەت بەسەر ئەوروپا کە سێ ملیۆن لە ڕەعیەتەکانی لە ئەوروپا دەژین، کەچی خۆ دوورەپەرێز گرتوو وەک ئەوەی لە نیشانەی "قەڵایەکی گەمارۆدراو" بچێ وایە کە "ئاسایشە نەتەوەییەکەی" بە بەردەوامی لەلایەن دوژمنانی دەرەوە و ناوەوە هەڕەشەی لێ بکرێ.

بێگومان، وێڕای ئەم کێومالّکردنە ڕۆژنامەنووسییە چاکە، کەچی

---

* دەمەوێ سوپاسی کریستینا کرامێرۆتی، ڤانسێن دوکلێر، ئەحمەد ئەنسیل، ژان–پۆل پیریۆر و کریستۆف پرۆشاسۆن بکەم کە دەست لە پشتدانیان وای کرد ئەم کتێبە ڕووناکی ببینێ و ڕەخنە و دووبارە خوێندنەوەیان دەرفەتی ئەوەی دامێ خۆم لە برێک سەرچیخ چوون وەدوور بگرم و لە چەند هەڵەیەکیش دوور بکەمەوە.

خوێندەواران هێشتا نووسراوێکی سەرچاوەیان لە بەردەستدا نییە. دواین کتێب کە لای زۆرترین خەڵک لە بەردەست بووبێ، کتێبی" مێژووی تورکیا"ی زنجیرەی (چی دەزانم من) "Que-sais-je"ی ڕۆبێرت مانترانە، کە هی ساڵی ١٩٦٨-ە[١]. بەرهەمی زانیارییەکی هەمەچەشنەیە، لەگەڵ ئەوەشدا تەنیا چەند بیست لاپەڕەیەکی بۆ سەرلەبەری سەدەی بیستەم تەرخان کردووە. لەوساوە، ئیتر هیچ نووسراوێک بڵاو نەبووەتەوە کە ئەنجامگیریی لەنێوان وتارگەلی زانستی و کتێبی زۆر تایبەتمەنددا بکات[٢].

مەبەستی سەرەکی لەم کتێبە بریتییە لە پڕکردنەوەی ئەم حەشارگەیە و لێکۆڵینەوەیەکی بەڵگەنامەیی (سەنتێز) پێشکێش بکات کە ڕێگەی ئەوە بدات دەست بەسەر ڕەوتە کاریگەرەکان، بگرە هەروەها شوێن و ڕووداوگەلی تەنگژەکاندا بگرێ کە مێژووی تورکیای سەدەی بیستەمیان نیشان کردووە. دابەشکردنی کرۆنۆلۆجیی کتێبەکە لە هەمان ئاستی خوێندنەوەیەکی "هێڵ"ە بنەڕەتییەکانی بڕێک لە تێمەکانی وەکو مەسەلەی کورد، یاخیبوونی عەلەوییەکان، زەبروزەنگ یان هێشتا ئەو ئۆپۆزسیۆنانەی لە بواری ئاینییەوە سەرچاوە دەگرن، بەڕێوە دەڕۆن.

وەک هەموو لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی بێگومان ئەم کتێبەش لە "وەرەشەیەک" دەردەچێ و بەم ناونیشانەیەوە، لەناویاندا تەنیا پێشنیازی مێژوویەکی تورکیا دەکات. بێگومان ئەم مێژووە بەرهەمی هەڵبژاردنی نووسەرەکەیەتی کە لەناو چەندین نیشانە و تێمدا کردوویە. بڕێک لەم نیشانە و تێمانە لە سایەی ئەو ڕەوشی تەنگژەیە یان ئەو ڕۆڵەی بۆ تاسیردانان لەسەر نەوەیەک یان چەند نەوەیەک دەیگێڕن، زیاتر لەوانی تر سەرنجی مێژوونووس بەلای خۆیانەوە ڕادەکێشن. پێوەستبوون پێیان لە ئەنجامدا داوای کارێکی

1. R. Mantran., Histoire de la Turquie, Paris, PUF,1968.
2. Cf. cependant, en anglais E.-J. Zürcher, Turkey. A Modern History, Londres & New York, I.B. Tauris, 1998, et en allemand, K. Kreiser, & C. K.Neumann, Kleine Geschichte der Türkei, Stuttgart, Reklam, 2003.

تێکدانی ئەو مـۆدێل و پارادیگمـانە دەکـات کـە هەن، بەهەمـان شـێـوە داوای ئامـادەسـازیی ئامـرازگـەلێک دەکـات کـە ڕێگە بەلێکدانەوەیەکی نوێ بدات. کـەمـالیـزم کـە بەدرێژاییی مـێـژووی تورکـیـای کـۆمـاری بڕێک وەکـو تـاقـە بزووتنەوەی مـۆدێرنیـزەکردن، سکۆلاریزەکـردن و هـەتا دیموکـراتیزەکـردنیـشی دادەنێن لە جیـهانی ئیسلامیدا، یەکێک لەم تێمانەیە. ئەو خـوێندنەوەی لێرە بۆ ئەم باسـە تایبـەتمەندە کـراوە تەواو جـیـاوازە. لە جیـاتیی ئـەوەی بەدوای ئەم کـاتیگـۆرییـە ڕێکخـراوانـەدا بچین کـە جـیـهـانی ئیـسـلام پێـوەسـت دەکـات بە"تاریکسـتـانی ئاسیـا" و کەسایەتییـەکی تەواو پەرجوویی کـە دەتوانێ ئەم جـیـهـانـە بکاتـە "مـۆدێلێکی ڕۆئاوایی"، کـە ئەویش بۆ خـۆی کـردەیـەکی نامـێژوویییـە، لە برێتی ئەوە من هەوڵ دەدەم کـەمـالیـزم بخـەمـە ناو ڕەوت و تاقـیکردنەوە سـیـاسـیـیـە "شـۆڕشگێـڕییـەکـان" بەتایبـەت بزووتـنەوە ئەوروپاییەکانی نێوان هەردوو شەڕ. ئەم تێکشکاندنە بە مێژووکراوە پێوانە و نیـشانەکانی بەراوردکاری بە گـوێرەی مەسـەلە و قـۆناغـەکان دەگـۆڕێ، کە بەدرێژاییی ئەم نووسراوە پێوەچوونی بۆ کراوە. بۆ نموونە ئەوە نیـشان دەدات کە ڕێژیمە عەسکەرتارە تورکییەکان، تەواو جیاوازن لە هاوتا عەرەبییەکانیان، ناتوانرێ تێـیـان بگەین تەنیـا بەپێـوەندی نەبێ لـەگـەڵ دۆکـتـرینی دژە-شـۆڕشگێـڕی پەنتـاگـۆن کـە بەڕەزامـەندی یان بەبێ پشـتگیـری لە چـەندین ناوچەی جیهاندا، لەوانە لە ئەمەریکای لاتیندا خرایە بواری پراکتیکەوە.

دواجـار وەک هـەمـوو کـتـێـبـێکی مـێـژوویی، ئەم کـتـێـبـەش بەرەو ڕووی ئاستەنگگەلی میتۆدۆلۆجیی دیسپلینی مێژوو خۆی بووەتەوە و هـەوڵی داوە بە شێوازی خـۆی بەسـەریاندا زاڵ ببێ. خـوێنەرێکی هۆگـر بە مـێژووی تورکـیا دەشێ کـەمـێک سـەرسـام ببێ لەو دابەشکردنە کـرۆنۆلۆجـیـیـە (غـەیرە کلاسیکی)یانەی کە لێرەدا پێشنیـاز کـراون. لە واقیـعدا من لـەو گریمانەوە دەست پێ دەکـەم کـە نـاسـینـەوەی بەردەوامی و دابڕانـەکـان بەرەنجـامی ئیـشکالیـەتێکن و خـوێندنـەوەیەک دەشێ مـانا بەڕووداوەکـان ببـەخـشێ و بەگـوێرەی پەرەسـەندنێکی بنـاغـەیی یان زاتی کە لێـیـەوە پەیدا دەبن هـەڵیـان

بسـەنگێنێ و بیـانخـاتە ناو چوارچێـوەیەکـەوە، بۆ نموونـە مێـژووی فـەرمـیی کـۆتاییـهـاتنی شـەڕی یەکـەمی جـیـهـانـی لێـرەدا وەکـو دابڕانێک لـە بەرچاو نەگیـراوە، لەبەر یەک هۆی سـادە ئەویش ئەوەیە کـە ئاراسـتـە کـاریگـەرەکـانی قـۆناغی پێش و سـاڵانی شـەڕ هێـشـتـا بۆ مـاوەی چەند سـاڵـنێکی مـێـژوویی هەژموونیان بەسەر ئەوەی لە ئیمپراتۆریای عوسمانی ماوەتەوە دیاری دەکەن.

دواجـار دەبێ ڕێگە بەخـۆم بدەم ئەوە زێدە بکەم کـە ئەم نـووسـراوە شـوێنی مـێـژووییێکی دوور و درێژی تورکیـا لـە سـەدەی بیـسـتـەم ناگرێتـەوە وەک لەوەی لەسـەر شـێـوەی شـاکـاری (مێژووی ئـیـمـپـراتۆریای عـوسـمـانی*) کـە لەلایەن ڕۆبێـرت مـانـتـران (لە چاپەمـەنـیـیـەکـانی فـایارد، ١٩٨٩، ٨١٠ لاپەڕە) چاپ کراوە.

---

* R. Mantran, Histoire de l'Empire ottoman, Paris, Fayard, 1989.

دێباجە: سەدەی نۆزدەمینی عوسمانی

"درێژترین سەدەی ئیمپراتۆریا" وەک مێژوونووس ئیلبەر ئۆرتایلی[٣] پێناسەی دەکات، سەدەی نۆزدەمینی عوسمانی بەدڵنیاییەوە سەدەی پشێوییە یەک لە دوای یەکەکان و گۆڕانکارییەکانیش بوو. ڕاستییەکەی هەر لەگەڵ کۆتاییی سەدەی هەژدەمدا کۆشک و دەسەڵاتی داوودەزگا ئیدارییەکەی، هەروەها پێکهاتە هەمەچەشنەکانی کۆمەڵگەی عوسمانی، خۆیان بێ توانا دەبینییەوە لەوەی سیستەمی ئیمپراتۆریا وەک چۆن ئەوەی لەوەتای چەند سەدەیەک بوو بەدامەزراوەیی و تقوسیزە کرابوو ئاوا بەرهەم بهێننەوە. زیاد لەوەش ئەو لەدەستدانە هەرێمییانەی ئیمپراتۆریا کە دروشمەکەی بریتی بوو لە "هەموو کات سەرکەوتوو"، تەنگژەکەی بەسۆنگەی کەمی باوەڕ بەخۆبوون و هەستێکی "شکستهێنان" لێک دایەوە. جاڕدانی "نیزامی نوێ" (نیزامی جەدید nizam-i cedid لە ساڵی ١٧٩٣ کە شوێنی" نیزامی عالەمی"ی nizam-i âlem ئیمپراتۆریای گرتەوە، لە یەکەم ساتدا هەر تەنیا بۆ ڕێگەگرتن بوو لە "شکستەکە". بەڵام سیستەمی نوێ گۆڕانکارییەکی ڕیشەییی تەقاندەوە کە بەردەوام چەندین هەنگاوی زیاتر ڕیشەیی و زۆربەی جار خراپ کۆنترۆڵکراوی بەدوایەوە دەهات وەک سەرکوتی خوێناویی سوپای ئینکیشاری (١٨٢٦).

لەگەڵ گەیشتنی عەبدولمەجیدی یەکەم بۆ سەر عەرش چاکسازییەکان خێراییەکی بەرفراوانیان بەخۆیەوە بینی. مەرسوومی ئیمپراتۆریانەی ٢ی نۆڤەمبەری ١٨٣٩ جاڕی دەورانێکی نوێی دا، کە بەدەورانی تەنزیمات "دووبارە ڕێکخستنەوە" ناسراوە[٤]. دووەم مەرسووم لە ساڵی ١٨٥٦

3. Cf. i. Ortaylı, Imparatorlugun En Uzun Yüzyılı, Istanbul, Hil, 1982.

4. P. Dumont, "La période des Tanzimat (1839-1878)", In R. Mantran, Histoire de l'Empire ottoman, Paris, Fayard, 1989, pp. 459-522.

ڕیفۆرمەکانی بەرفراوانتر کرد و شێوازێکی بەردەوامی پێ بەخشی. ئەم دوو مەرسوومە ئیمپراتۆریانە مافی خاوەندارێتیی تایبەتی و یەکسانییان بۆ هەموو هاووڵاتییە عوسمانییەکان بەبێ جیاوازیی ڕەگەز و ئاین دەستەبەر کرد.

چاکسازییەکان پێش هەموو شتێک بەئامانجی "ڕزگارکردنی دەوڵەت" بوون. بەڵام ئەم ئامانجە پێویستی بەگۆڕانێکی زۆر قووڵتر هەبوو وەک لە مۆدێرنیزەکردنێکی سادەی سوپا و داوودەزگای ئیداری. وەک شەریف ماردین تێبینیی کردووە بەر لە تەنزیمات هێزی ناوەند لە دەرەوەیدا بوو لە پێوەند لەگەڵ پەراوێزەکاندا کە دانی بەئۆتۆنۆمیی ئەوان دانابوو[٥]. بەڵام لەوە بەدوا شانسی بەجێهێنانی پرۆژەکان لە ناوەندەوە دەردەچوون و پابەند بوون بە یەکەتیی "ڕەعیەتگەلی" عوسمانییەکان کە دەبوو سەرەتا دروست بکرێ و پاشان بەرپرسیار بکرێ. ئەو ڕستەیە کە دراوەتە پاڵ عەلی پاشا، یەکێک لە ئارشیتێکتۆرەکانی تەنزیمات «دەبێ یەک نەتەوە هەبێ بۆ ئەم دەوڵەتە» بەئاشکرا ئەم ڕەوشە کورت دەکاتەوە.

کەچی چاکسازییەکان ئەنجامی پێچەوانەوەی چاوەڕوانکراوی ڕیفۆرمخوازەکانی لێ کەوتەوە. جیا لەوەی کە پێکهاتەکانی کۆمەڵ نەگۆڕدران بۆ یەک "نەتەوە"ی عوسمانی و کۆمیونیتە ناموسڵمانەکانیش تا دەهات هەرچی زیاتر خۆیان وەکو "نەتەوەگەلی" خنکاو لەناو "تاریکستانی ئاسیا"دا دەبینییەوە. لە ماوەی چەند گرێی دە ساڵێکدا ناسنامە ئاینییەکان کە بەناو ترادسیۆنێکی دوور و درێژی سەربەخۆییدا ڕۆ چووبوون، لەژێر کاریگەری بیرورا ڕۆمانتیکی، پاشان ناسیۆنالیست و سۆسیالیستییەکاندا شکلێکی سیاسییان بەخۆوە گرت[٦]. بەرەنجامی چاوەڕواننەکراوی تر: لە پەرۆشی بۆ

---

5. S.Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics", in "Daedelus", 1972-1973, n. 102, pp. 169-191.
6. M. Tunçay & E.-J. Zürcher, Socialism and Nationalism in the Otto-man Empire 1876-1923, London-New York, British Academy Press, 1994.

سەپاندنی بەڕێوەبەرایەتییەکی ڕاستەوخۆ، یەکسانیخواز و بێلایەن، تەنزیمات کۆتاییی بەهەموو ئەو قەوارە ئیدارییە هاوێردانە هێنا کە شێوازی سەرەکیی "حوکمڕانی" عوسمانییان پێک دەهێنا. ئەم سیاسەتە نوێیە لە جیاتیی ئەوەی زامنی بەناوەندیکردن بکات، کەچی پرۆسێسێکی پارچە پارچەبوونی بێ پێشینەی لە مێژووی نوێی ئیمپراتۆریادا تەقاندەوە. بە نموونە داپڵۆسینی خوێناوی نزیکەی بیست ئەمارەتێکی سەربەخۆی کوردی، دووبارە بەخێڵکردنەوەیەکی بەربڵاوی وروژاند و لەم سۆنگەیەوە زیاتر لە هەزار یەکەی کەم و زۆر سەربەخۆی لێوە لەدایک بوو[٧]. لەسەر ئاستی سەربازیشدا، ئەنجامەکە بەهەمان شێوە کارەساتبار بوو. دامەزراندنی سوپایەکی سێنترالیزەکراو نەیتوانی بەر لە "شکستەکان" بگرێ، بەپێچەوانەوە سەرچاوەیەکی نوێی نائارامی دروست کرد، کە ئەو هێندە سەربازی چاوبرسی پەنایان دەبردە بەر مشەخۆری بەسەر دانیشتوانی عوسمانییەوە[٨]. دواجار ڕیفۆرمخوازەکان وایان دەبینی کە قوتابخانە سەربازی و مەدەنییەکان "کە لەسەر شێوەی فەرەنسایی" دروست کرابوون، لەوانە قوتابخانەی مولکیەی (قوتابخانەی بەڕێوەبردن) بەناوبانگ کۆڵەگەیەکی ناوەندیی داوودەزگای نوێی ئیداری بەوەفا و کارا دەبێ. کەچی ئەنجامەکەی سەرهەڵدانی ئێنتێلگێنسایەکی زۆر جیاواز بوو لەو عالیمە (زانا)یە عوسمانییەی کە لە دابڕان لەگەڵ کۆشک، ئەم ئێنتێلگێنسایە زیاتر بەرەو شۆڕشگێڕی دەڕۆیشت وەک لە "ئەرک بەجێهێنان"دا[٩].

گەیشتنی عەبدولحەمیدی دووەم ساڵی ١٨٧٦ بۆ سەر عەرش، نوختە خاڵی ئەوپەڕی تەنزیمات و لە هەمان کاتدا جاڕی مەرگیشی بوو. هەتا ڕەوشی

7. Cf. C. Celil, Jiyana Rewsenbirî û Siyasîya Kurdan (Di dawiya sedsala 19'da), Uppsala, 1985, Jina, Nû ; C. Celil, XIX. Yüzyıl Osmanlı imparatorlugu'nda Kürtler, Ankara, Öz-Ge, 1992.

8. J.J. Reid, Crisis of the Ottoman Empire. Prelude to Collapse1839--1878, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2000.

9. C. Meriç, Magaradakiler, Istanbul, Ötüken, 1980.

تاجگوزاریی سوڵتانی نوێ بۆ خۆی ئەوە نیشان دەدات کە کۆشک کۆنترۆڵی ئەو پرۆسێسەی لەدەست دابوو کە بەخۆی دەستی پێ کردبوو. لە واقیعدا بۆ یەکەم جار بوو کە سوڵتانێکی عوسمانی، عەبدولعەزیز «کە هەرچەند مانگێک پێشتر تاجی نرابووە سەر» لە کودەتایەک لەلایەن ئەفسەران و داوودەزگای سیڤیلەوە بکوژرێ. جا ئەگەر سوڵتانکوژی لە مێژووی عوسمانیدا شتێکی نوێ نەبووبێ ئەوا کوشتنی سوڵتانێک لەلایەن توخمگەلی دەرەوەی کۆشک شتێکی نوێ بوو. ئەوە بەئاشکرا گەواهیی ئەوە دەدات کە ڕیفۆرمەکان وەچەیەکی نوێی سەربازی و بیرۆکراتییان بەرهەم هێنابوو کە چیی تر خۆیان بەخزمەتگوزاری سادەی دەوڵەت نەزانن، بگرە چاویشیان بڕیبووە ئەوەی ببن بەسەرداری دەوڵەت.

لە یەکەم جاردا مورادی پێنجەم شوێنی عەبدولعەزیزی گرتەوە، بەڵام چونکە بەدەست پشێویی ئەقڵییەوە گیرۆدە بوو شوێنی خۆی بۆ عەبدولحەمیدی دووەم بەجێ هێشت. سوڵتانی نوێ دەمودەست لەگەڵ ڕووسیا بەرەوڕووی مەترسیی شەڕێکی نوێ بووەوە. سوڵتان بەهەڵە چووبوو لەوەی کە بە پەیڕەوکردنی یاسایەکی بنەڕەتی دەتوانێ ئەو هێندە تاسیری ببێ لەوەی لەناو پاشایەتییە درەوشاوەکانی ئەوروپادا، ڕووسیا گۆشەگیر بکات و ئەوە بەس بێ بۆ ئەوەی شەڕ لە خۆی بەدوور بخاتەوە. بەم شێوەیە، بڕیاری دا جارێ دەستوور بدرێ و بانگەوازی دا هەڵبژاردن بکرێ بۆ ئەوەی پەرلەمانێک بەئیمپراتۆریا ببەخشێ. دوو ساڵ دواتر، هەرەسی عەسکەری بوو: کۆنگرەی بەرلین کە لە ١٣ی حوزەیرانی ١٨٧٨ بەسترا، دانی بەسربیا و ڕۆمانیا دانا وەک دەوڵەتی سەربەخۆ و بولگاریا بە ئۆتۆنۆمییەکی بەرفراوان گەیشت کە سەروەری عوسمانی تێدا بەتەواوی بڕابووەوە وێڕای ئەوەی کە لە ڕووی فەرمییەوە هەر سەر بەخاکی عوسمانی بوو. بۆسنیا و هەرزەگۆڤینیا خرانە ژێر کۆنترۆڵی عەسکەری نەمسا. دواجار، مەسیحییەکانی ئیمپراتۆریا خرانە ژێر چاودێریی فەرەنسا[١٠]. لە سبەینێی ئەم کارەساتە کە وەک بەڵگەی

10. M. S. Anderson, The Eastern Question, 1774-1923. A Study in Interna-tional Relations, New York, MacMillan, 1966.

ئاشکرای شکستی تەنزیمات لێکدرایەوە، عەبدولحەمید ئەنجوومەنی هەڵوەشاندەوە و دەستووری هەڵپەسارد. هەروەها مەدحەت پاشا، ئارشیتۆکتۆر و بەرپرسیاری سەرەکیی تەجرەبەی دەستوورخوازی زیندانیی کرد «مردنەکەی لەناو زینداندا خرایە پاڵ کۆشک».[١١]

ڕاستە، سوڵتان نەیدەتوانی بگەڕێتەوە قۆناغی پێش تەنزیمات، چونکە ڕیفۆرمەکان ئەو هێندە دینامیکیەتی خۆیان بەرهەم هێنابوو. بەم شێوەیە بەدرێژەی دەورانی حوکمڕانییەکەی، ئیمپراتۆریا بەردەوام بوو لەوەی پێوەندییەکانی لەگەڵ ئەوروپا بەهێز بکات. ڕاهێنانی سوپا بەردەوام لەلایەن ئەفسەرە ئەوروپاییەکانەوە بەڕێوە دەچوو. ڕیفۆرمەکان لە بواری پەروەردەدا بەردەوام بوون. ژمارەیەک قوتابخانەی مسیۆنێرەکان دەرگەیان بۆ قوتابیانی مەسیحی و هەروەها بۆ موسڵمانەکانیش کردەوە. ڕۆژنامەنووسیی عوسمانی کە لەسەر مۆدێلی فرەنسایی لاسایی کرابووەوە، سەرەڕای بوونی سانسۆر هەر پەرەی دەسەند. چەندین شار، بەتایبەتی ئەستەمبوڵ، ئیزمیر و سالۆنیک لە ڕێگەی هەمەچەشنەی پێوەندیی زەریایی بەئەوروپاوە بەسترانەوە. پێوەندیی (کۆمینکاسیۆن) بەتایبەتی تەلێگراف و ئاسنەڕێ پەرەیان دەسەند و کۆمپانیا ئەوروپاییەکان کە سوودیان لە ئیمتیازێکی بەرفراوان دەبینی هورووژمیان بەرەو ئیمپراتۆریا دەبرد.

بەڵام ئەم کرانەوەیە بەسەر ئەوروپا بەهەمان ئاست دەڕۆیشت لەگەڵ سیستمێک کە تا دەهات زیاتر دەبوو بە ئۆتۆکراتی. ئاکاری شۆکی سوڵتانکوژی لە ڕاستیدا پاڵی بە عەبدولحەمیدی دووەمەوە نابوو تا دوا ڕادە دەسەڵات سێنترالیزە بکات و هەوڵ بدات بەبێ ئەوەی سەرکەوتنێکی ئاوها بەدەست بهێنێ کۆنترۆڵی چاپەمەنی بکات و تای تەرازووی شوێنکاری بە ڕۆئاواییکردن لە کلاورۆژنەی عەقیدەیەکی زۆر کۆنسێرڤاتۆر کە برێک وەک پان ئیسلامیزم پێناسەی دەکەن، ڕابگرێ. دەورانی درێژی حوکمڕانییەکەی کە لە واقیعدا لەنێوان ١٨٧٧ و ١٩٠٩ هیچ شەڕێکی گەورەی تێدا ڕوو نەدا،

11. F. Georgeon, Abdülhamid II. Le sultan calife (1876-1909), Paris, Fayard, 2003.

ڕێگەیان پێ دا "دووبارە بیر لەوە بکاتەوە" ئیمپراتۆریا بخاتە ناو چوارچێوەیەکی نوێی ناسنامەیی[١٢] . عەبدولحەمیدی دووەم بەبێ ئەوەی بە شێوەیەکی هێندە گەورە مل بدات، خۆی بە پەرۆش نیشان دەدا لە بەرامبەر ئەو ڕەخنانەی کە لەلایەن ئۆپۆزسیۆنی ئیسلامیی ئەو هێندە فرەچەشنەی وەک وەهابییەکان و سەلەفییەکان بەرەو ڕووی دەکرانەوە. بەڵام "پان-ئیسلامیزم"ەکەی قەڵغانی ستراتیجیشی پێک دەهێنا . وەک داڤید کۆشنێر[١٣] ئاماژەی پێ داوە، عەبدولحەمید وا پێ دەچێ دەرکی بەوە کردبێ کە لە دواجاردا ئیمپراتۆریا هەر بەسەر ئەنادۆڵدا دەشکێتەوە. عەقیدەکەی سوڵتان چاوی لە هاوڕەگەزیکردنی ئەم " ناوەندە سەختە" و پاراستنی بڕیبوو بە پەڕاوێزێک کە دانیشتوانە موسڵمانەکان بن، بەڵام موسڵمانی غەیرە تورکی ئیمپراتۆریا وەک کوردەکان و عەرەبەکانیش بگرێتەوە خۆی. قەتڵوعامی ١٨٩٤-١٨٩٦ کە بەلای کەمییەوە ١٠٠,٠٠٠ قوربانیی ئەرمەنیی لێ کەوتەوە، لە ڕاستیدا برێتی بوو لە یەکەم هەنگاوی کۆنکریت بەرەو "دووبارە دروستکردنەوەی" ئەنادۆڵ وەک یەکەیەکی تورک و موسڵمان[١٤] .

---

12. S. Deringil, The Well-Protected Domains, London, LB. Tauris, 1998.

13. D. Kuchner, The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908, London, Frank Cass, 1977.

14. Cf. pour l’ensemble du règne d’Abdûl Hamid II, F. Georgeon, op.cit., Pour les massacres des Arméniens, cf. G. Meyrier, Les massacres de Diarbekir. Correspondance diplomatique du Vice-Consul de France 1894-1896, Paris, Éditions L'Inventaire, 2000.

بەشی یەکەم

حوکمڕانی ئیتتیحاد و تەرەققیی ١٩٠٨– ١٩١٨
و شەڕی سەربەخۆیی ١٩١٩– ١٩٢٢

وەدیارکەوتنی گەنجە – تورکەکان

ئەگەر عەبدولحەمیدی دووەم توانی ئیمپراتۆریای عوسمانی سەقامگیر بکات، بەڵام نەیتوانی بەسەر ئەو دابڕانە زاڵ ببێ کە لەنێوان کۆشک و نوخبەی نوێی عەسکەری و مەدەنیدا هەبوو کە لە پرۆسێسی ڕیفۆرمەکان کەوتبوونەوە. هەر لە ساڵی ١٨٩٥ەوە ئۆپۆزسیۆنێک، کە لە ئەورووپا لەژێر ناوی "گەنجە–تورکەکان" ناسرا، خەریکبوو دروست دەبوو[15]. ئەم ئۆپۆزسیۆنە لە ماوەی زیاتر لە دوو دەیەی ساڵدا، زیاتر بزووتنەوەیەکی پارچە پارچەی فرە دەستە دیاربوو زیاتر لەوەی مەترسییەکی ڕاستەقینە بێ بۆ سەر کۆشک. ڕاستییەکەی، بەرهەڵستکارەکان بە ڕوویەکی سەرەکی لە پاریس یان لە شارەکانی تری ئەورووپا (تەنانەت هەتا لە میسر)یش بوون و وێڕای ئەو شەیداییەی کە لەناو ڕیزەکانی ئەنتێلگێنسیای سەربازی و مەدەنیدا هەیانبوو کەچی هەر تەنیا بواری پەڕاوێزێکی مانۆڕی بەرتەسکیان لە ناوەوەی ئیمپراتۆریادا هەبوو.

زۆرینەی گەنجە – تورکەکان عوسمانیی موسڵمان بوون، بەڵام هەندێکیان مەسیحی، جوولەکە و یان هێشتا موسڵمانی ڕووسیا بوون. جا ئەگەر

15. Cf. notamment, fi. Hanioglu, Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı ittihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön-Türklük, Istanbul, iletisim Yayınları, s.d.; S. Hanioglu, Preparation for a Revolution. The Young Turks, 1902-1908, Oxford, Oxford Univ. Press, 2001.

دروشـمـیـان "سـەربەسـتـی و دەسـتـوور" بوو کـەچی کـەمـتـر لەوە ئیـلـهـامـیـان لە ڕەوتە هـەمـەچەشـنـەکانی بیـروباوەڕی ئەوروپایی وەرنـەدەگرت، لە بیـروباوەڕی هـەرە کـۆنەپارێزخـواز تـا هـەرە شـۆڕشـگێـڕیـان[١٦] . لە کـاتێکدا کـە هـەندێکیـان خوازیاری نوێکردنەوەی ئیمپراتۆریا بوون، کەچی هەندێکی تریان هیواخوازی شـــۆڕشـــێک بوون وەک "ئاهـەنگی خـــوێنین"[١٧] و هـەروەها هـەندێک جـــار دەیانتوانی خۆیان لەگەڵ زیاتر لە یەک ڕەوتی بەناوبانگ لە پایەتەختی فرەنسا بناسنەوە: " لە ئەوروپا، لە دەسـتـپێکی سـەدەی بیسـتـەم بە گوێرەی گێڕانەوەی قۆشمەجاریی یەحیا کەمال - گەنجە - تورکەکان بە سەرسامییەوە گوێیان لە ئاخـاوتنی ژووریٚ* دەگـرت، پاشـان بە چاوی پڕ فـرمـێـسـکاوییـەوە بە شـوێن کـاروانی ئەنـدامـانی ئاکـسـیـۆنی فـرەنسـایی** دەکـەوتن، ڕۆژێکی تریش چەپڵەیان بۆ پاشایەتی لێ دەدا"[١٨] .

لەناو ئەم زۆروبۆری بیرۆکانەدا کەچی دوو ڕەوت توانییان لەگەڵ پێچانەوەی سـەدەدا دواتر ژیانی سیـاسیی عوسـمـانی و تورکی دیاری بکەن کە ئەوانیش: یەکەتیی عوسـمـانی بوو کە دواتر ناوەکەی گۆڕدرا بۆ جەمعیەتی ئیتتیحاد و تەرەقـقی کـە بە شـێـوەیەکی فـەرمی لەلایەن ئـەحـمـەد ڕەزا بـەڕێوە دەبردرا و

16. S.Mardin, Jön Türklerın Siyasi Fikirleri 1895-1908, Ankara, I_ Bankası, I964.

17. H. Bozarslan, “Vocabulaire politique de la violence : l'exemple jeune turc” , In H.-L. Kieser (dir), Aspects of the Political Language in Turkey (19th- 20th Centuries), Istanbul, The Isis Press, 2002, pp. 91-104.

* ژان - ژۆریٚ (Jean-Jaurès) (٣ی سـێـپـتـێـمـبـەری ١٨٥٩ - ٣١ی تەمـووزی ١٩١٤). پیاوی سـیاسـیی سۆسـیـالیسـتی فرەنسـایی و یەکێک لە لایەنگیرانی ڕیفۆرمی کۆمـەڵایەتی و یەکێک لە بیچمە دیارەکانی پارتی سۆسیـالیستی فرەنسایی بوو. (وەرگێڕ).

** ئاکـسـیـۆنی فـرەنسـایی (AF). بزووتنـەوەیەکی سـیـاسـیی ناسـیـۆنالیـست و پاشـاخـوازی فـرەنسـایی بوو. سـاڵی ١٨٩٨ لە سـەروبەندی کـردەی دریفـۆس دامەزرا. (وەرگێڕ).

18. Ortaylı, Gelenekten Gelcege, cit., p. 12

هەروەها ڕێکخراوی دەستپێشخەری تایبەت و نامەرکەزی بوو، کە شازادە سەباحەدین، ئامۆزای سوڵتان یەکێک لە کەسایەتییە بەرچاوەکانی بوو. یەکەمیان بەمانای تەواوی وشەکە خاوەنی هیچ پرۆگرامێکی سیاسی نەبوو، بگرە تەنیا شەپۆلێکی بیرۆکەی ڕیفۆرم و بەئەندامبوون بوو کە بەتەواوی هاودەنگ نەبوو لەگەڵ پۆزەتەڤیسمی ئاینی. لە ساڵی ١٩٠٦ بەولاوە هەڵبەت لەگەڵ زۆربوونی ڕێژەی سەربازان لەناو ڕیزی ئەندامان و گەیشتنی ڕێکخراوسازانی بەوەجی وەک دوکتۆر نازم و دوکتۆر بەهادین شاکر یان هێشتا تەلعەت پاشا، جەمعیەت بەرەو ناسیۆنالیزمی تورک یان هەتا بەرەو پان تورانیزم هەڵخلیسکا کە ئامانجی کۆکردنەوەی گەلانی بەبنچینە تورک بوو. هەرچی ڕێکخراوی دووەم بوو سەر بەترادسیۆنی قوتابخانەی زانستە کۆمەڵایەتییەکانی فرێدریک لۆ پلەی* و ئیدمۆند دیمۆلان بوو و دەیویست لە ڕێگەی دەستپێشخەری تایبەتی و نامەرکەزێتی کە بەناو ئیمپراتۆریادا ڕۆچووبوون گۆڕینکاریی ڕیشەیی بەسەر کۆمەڵگەی عوسمانیدا بهێنێ. هەردوو کۆنگرەی ئۆپۆزسیۆن لە ساڵی ١٩٠٢ و ١٩٠٧ ڕێگەیان بۆ هێورکردنەوەی ناکۆکییەکانی نێوان هەردوو ڕەوت خۆش نەکرد.

جەمعیەتی ئیتتیحاد و تەرەققی لە دەسەڵات

چارەنووسی گەنجە تورکەکان کە چالاکیی سەرەکیی بەردەوامیان بریتی بوو لەوەی لەناو چاپەمەنییە زۆر و زەوەندەکاندا ڕەخنە لە ئیمپراتۆریای عوسمانی بگرن، ئەم "سیاسەتە" لە تەمووزی ١٩٠٨ وەختایەک باندێکی بچووکی ئەفسەرانی گەنج یاخی بوون، گۆڕانی بەسەردا هات. ئەو عەسکەرانە

---

* Pierre Guillaume Frédéric Le Play (1806-1882): دوای ڕووخانی ئیمپراتۆریا لەسەر دوو تەوەر کاری دەکرد. چەندین ڕەوتی بیرکردنەوەی لە دەوری پرۆژە ڕیفۆرمخوازەکەی خۆی کۆ کردەوە و یەکەتیی ئاشتیی سۆسیالیستی دروست کرد. دوای مردنی لە ٥ی نیسانی ١٨٨٢، قوتابخانەیەکی ڕووناکبیریی لە دوای خۆیەوە بەجێ هێشت کە تەرخانی زانستە کۆمەڵایەتییەکان کرابوو. (وەرگێڕ).

کـە، ئەنوەر و نیـازی بیـچـمی بەرچاویان بوون، لە بەرامـبـەر شـیـمـانەی چەکداماڵینی هـەرێمەکانی باڵقان کە لە کاتی چاوپێکەوتنی نێوان ئێدواردی حەوتەم و نیکۆلای قەیسەری دووەم لە ڕیڤال باس کرابوو، نیگەران بوون. ئەوان خۆیان زیاتر وەکو مەفرەزەی گەریلا دەبینی کە ئامانجی بەرگریکردن بێ لە "نیشـتـمانی هەڕەشـە لێکراو" وەک لەوەی هێـزێکی شـۆڕشـگێـڕ بن. باندەکە چەندین ئەفسەری پایەبەرزیان کوشت کە لەلایەن کۆشکەوە بۆ هەڵسەنگاندنی ڕەوشەکە نێردرابوون. سوڵتان پەشۆکا و لە ٢٣ی تەمـووز ڕێگەی بە گەڕانەوەی گـەنجـە–تورکـەکـان دا، دەسـتـوور کـە لەوەتای زیاتر لە ٣٠ سـاڵ دەبوو هەڵپەسێردرابوو، هێنرایەوە جێگە و بانگەوازی هەڵبژاردن درا.

دەسـتـەوجێ ئەم دووەم دەسـتووری پاشایـەتییە وەکو "جـاڕدانی حـوڕیەت" تەمـاشـا کـرا. لە ٢٤ی تەمـووزەوە، تەواوی شـارە گـەورەکـانی ئیـمـپـراتۆریا ئاهەنگگێڕان و برایەتییـان بەخـۆیەوە بینی، لە ئەسـتـەمـبـۆڵەوە تا سـالۆنیک کەژاوەی تێکەڵاو، مـوسـڵـمـان، مەسـیـحـی و جـوولەکە پێکەوە کۆ دەبوونەوە و ئاهەنگی کـۆتـاییی "ملـهـوڕگـەرایی"یان دەگـێـڕا و دروشـمـی «سـەربەسـتـی، یەکـسـانی، برایەتی، عـەدالەت[١٩]»یان دەوتەوە. ئیـمـاژی ئازادی لە کەسـایەتییەکی مێیینەدا بەرجەسـتـە کرابوو کە لەسەر شێوەی مـاریانی فرەنسـایی بوو و ئیمـاژی دەستووریش لەلایەن منداڵێکەوە نمایش کرابوو، ئەم دوو ئیمـاژە بوون بە ڕەمزی قۆناغێکی وچـان و هیوا[٢٠]. "جاڕدانی حوڕیەت" ڕێگەی بۆ ئـەوە خـۆش کـرد ئەوە گـۆڕانانەی کـە ئیـمـپـراتۆریا بە شـێـوەیەکی هێمنانە لە سەردەمی عەبدولحەمیدی دووەمدا بەخۆیەوەی بینیبوون لە بەرچاو بگیـرێن. لە چەند هـەفتـەیەکدا، ڕێکخراوگـەلی سیـاسی، بەهەمـان شـێـوەی

19. F. Georgeon, “La justice en plus: les Jeunes Turcs et la révolution française”, “ANKA”, n. 10, 1990, pp. 21-32.

20. T. Çeviker, Gelimfiim Sürecinde Türk Karikatü-rü, vol. 2, Mefirutiyet Dönemi, 1908-1918, Istanbul, Adam, 1988; &., Burun Abdülhamid Karikatürleri Antolojisi, Istanbul, Adam, 1988; &., Mefirutiyet.Imzasiz Karikatürler Antololisi, Istanbul, Adam, 1989.

موسڵمان، یۆنانی و ئەرمەنی، چاپەمەنییەکی پڕ چالاکیی ئازاد، یەکەمین سەندیکا، یەکەمین ڕێکخراوی ژنان و یەکەمین ناوەندە کولتوورییەکانی ژمارەیەک کۆمیونیتەی موسڵمان لەدایک بوون.

٢٤ی تەمووز بەهەمان شێوە لە ئەستەمبوڵ وەک لە پاریس وەک "دووەم شۆڕشی فرەنسا" یان "شۆڕشی فرەنسا لە ڕۆهەڵات" پێشوازیی لێوە کرا. گەنجە-تورکەکان لەلایەکی ترەوە دەستیان کرد بەوەی پێشکەوتن و دواکەوتنیان یان هێشتا شوێنیان لە مێژوودا بە بەراورد لەگەڵ پێشینە فرەنساییەکان لە سایەی خاڵی هاوبەش لەنێوان هەردوو شۆڕشدا هەڵبسەنگێنن[21] بەڵام بەپێچەوانەی شۆڕشی فرەنسیایی، شۆڕشی ٢٤ی تەمووزی عوسمانی لەناو ئیمپراتۆریایەکی "نەخۆش" بەرپابوو کە زیاتر لە هێزێکی بێگانە چاوی تێ بڕیبوو و لەناو چوارچێوەیەکی فرە ئیتنی و فرە مەزهەبیدا بوو کە دەیویست چەمکی "کۆمەڵانی خەڵک" ببەن بەسەر کۆمیۆنیتەکاندا بیبەشنەوە. ڕاگەیاندنی "شۆڕش" خۆی هەڵوەشاندنەوەی ئیمپراتۆریای خێراتر کرد. لە ماوەی چەند هەفتەیەکدا بولگارستان سەربەخۆیی خۆی ڕاگەیاند، بەم شێوەیە کۆتاییی بە سەروەری عوسمانی هێنا. ئەوە تەواو ڕاستە کە ئەستەمبوڵ دانی بەو سەربەخۆییەدا نەنا و ئۆتریش - هەنگاریا بۆسنیا - هەرزەگۆڤینیای بەخۆیەوە لکاند. سێ ساڵ دواتر لە کاتێکدا کە ئەلبانیا لە ئیمپراتۆریا هاتە دەرەوە، ئیتاڵیا پەلاماری تەرابلوسی (لیبیا) دا. دواجار لە ساڵی ١٩١٢ و ١٩١٣، چەند شەڕێگ لە بەشێکی گەورەی باڵقاندا کۆتاییان بە بوونی عوسمانی هێنا[22].

لەسەر ئاستی ناوەوەشدا بە هەمان شێوە کەشوهەوای جەژنی ڕۆژەکانی هەوەڵ بوو بە ناهەمواری. لە ماوەی چەند مانگێکدا، کۆمیتەی ئیتتیحاد و

---

21. H. Bozarslan, “Allemagne ou France: dualltés ottomanes et problème des modèles ", in “Cemoti”, 1991, n. 12, pp. 71-98.

22. P. Dumont & F. Georgeon, “La mort d'un Empire (1908-1923)", in Mantran (dir), Histoire de l'Empire ottoman, op.cit., pp. 577-647

تەرەققی، ڕێکخراوی سەرەکیی گەنجە-تورکەکان بە نزیکەیی تا نەمان هەموو لاوازەکانی پلورالیزمی عوسمانیی لەناو برد. کۆمیتە وەک "ڕوحی دەوڵەت"، خۆی نیشان دەدا و بە نوێنەرایەتیی دەستەیەک لە ئەفسەران، هەر زوو بوو بە زمانحاڵی سیستمێکی تازەی داپڵۆسێنەر. بە گوێرەی دەربڕینی حوسەین جاهید (یالچین) ڕۆژنامەنووسیی سەر بە ئیتتیحادییەکان، " کۆمیتەی ئیتتیحاد و تەرەققی بەتەواوی خۆی لەگەڵ تورکیزم دەناسێتەوە" و لە ئەنجامدا ناتوانێ "بیرۆکەی دەسەڵات لەدەستدان" لە ڕێگەی یاریی هەڵبژاردنەوە قەبووڵ بکات[23]. بەهەمان شێوە، دوای چەند دوودڵییەک، لە بەرامبەر عەوام "خەڵکی ڕەشۆک" خۆی دوورخستەوە بۆ ئەوەی بە شێوەیەکی قەتعی ئیدانەی ئەو " ئاژاوەگێڕییە" بکات کە لە ڕێگەی " میکرۆبی مافەکانی مرۆڤ"[24] دروست دەبێ. لە جێگەی ئازادیی ڕادەربڕینی یەکەمین مانگەکان سیاسەتێکی تۆقاندنی ڕۆژنامەنووسان و قەدەغەکردنی زۆربەی ڕێکخراوەکان شوێنی گرتەوە. هەرچەندە ئەکتەری سەرەکیی کەشوهەوای نوێی سیاسی، کۆمیتە کە زمانحاڵی چاپەمەنییەکان بە بۆمبا، سەرەنێزە، چەک ناویان دەبرد، وەکو ڕێکخراوێکی نهێنی کاری دەکرد و ڕێبەرەکانی بە گوێرەی ستاتووی ڕێکخراوەیی لە پشتەوەی پەردە بوون[25].

ڕاستە ئەم پراکتیکە نهێنییە کۆمیتەی ئیتتیحاد و تەرەققیی کرد بە ڕێکخراوێکی ترسناک، بەڵام کاردانەوەی نەیارەکانیشی دژ بەخۆی بەهێز کرد. بەم شێوەیە لایەنگیرانی شازادە سەباحەدین، هەر زوو پەراوێز خران و بوون بە ئۆپۆزسیۆنێکی کراوە. کۆمیتە هەروەها دوژمنایەتیی بەگزادەکان و داوودەزگای هەرێمەکانیشی دروست کرد، بەشێکیان لە ڕێگەی "نیمچە-کودەتایەک" لە سبەینێی ٢٤ی تەمووز بەرکەنار خران[26]. سەربازانی ڕیز کە

23. H.C. Yalçm, Siyasal Anilar, Istanbul, ifi Bankasl, 1976, p. 132.

24. Z.Gökalp, Makaleler II, Istanbul, Kültür Bakanlıgı, 1981, p. 42.

25. T.Z. Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, Istanbul, Hürriyet Vakfı, vol. 3,1989.

26. E. Kedourie, Arabie Political Memoirs and other studies, London, Frank Cass, 1974, pp. 40-41.

هەندێکیان وادەیان پێ درابوو کە بکرێن بە ئەفسەری شایان. بە زەحمەت ئەو ئۆپەراسیۆنە پاکسازییەی لەناو سوپا و هەڵسوکەوتی سەردارانی نوێ، ئەم "منداڵە ورتکانەی جنێو بە ئاینمان دەدەن"یان پێ قەبووڵ بوو. ئەم سەربازانەی ٣١ ئادار (١٣ی نیسانی ١٩٠٩ بە گوێرەی ڕۆژمێری گریگۆری) لە ئەستەمبوڵ ڕاپەڕین. جا ئەگەر ٢٣ی تەمووز کاری ئەفسەران بووبێ بەبێ سەرباز، ئەوا ٣١ی ئادار کاری "سەربازان بوو بەبێ ئەفسەر"[27]. کۆمیتە کە ژمارەیەک لە سەرکردە دووەمینەکانی هەر زوو بەشپرزەیی پایەتەختیان بەجێ هێشت. ڕەوشەکە نەتوانرا ئاسایی ببێتەوە تەنیا بە هاتنی سوپای ناسراو بە سوپای "ئەکسیۆن" نەبێ کە لەلایەن سەرکردایەتیی کۆمیتە لە سالۆنیکەوە نێردرابوو. تۆڵەسەندنەوەی ئیتتیحادییەکان بێ وێنە بوو: بیجمە بەرچاوەکانی ڕاپەڕینە چەکدارییەکە، لەوانە قسەکەرەکەیان ڤێهێمەنت دەروێش وەحدەتی، لە ناوجەرگەی ئەستەمبوڵ لەداریان دا، ئەو شارەی کە لەوەتای چەندین دە ساڵێک دەبوو کردەی لەداردانی ئاشکرای بەخۆیەوە نەبینیبوو.

وێڕای ئەوەی کە لەوساوە نزیکەی سەدەیەک بەسەر ئەو ڕووداوە تێپەڕ بووە، بەڵام زۆر کەم زانیاریی جێگەی باوەڕ لەسەر ئەم دژەڕاپەڕینە لە بەردەستدایە. ئەگەر سەرەداوی پیلانێکی بریتانیایی کە برێک لە مێژوونووسە "دژەئیمپریالیستەکان" ئیدعای بۆ دەکەن، نەتوانێ خۆی لە بەرامبەر تاقیکردنەوەیەکی ڕژد بگرێ، ئەوا گریمانەی تر کە، ئاماژە بە هەڵگیرسانی ڕاپەڕینێکی بەرفراوانی لەخۆوەڕا دەکەن کە بەرفراوانییەکەی هەر خودی بەشداربووەکانیشی سەراسیمە کردبوو، وا پێ دەچێ شیاوی قەبووڵکردن بێت. بەهەمان شێوە برێک نیشانە ڕێگەی ئەوە دەدەن بیر لەوە بکرێتەوە کە لەگەڵ ئەوەشدا عەبدولحەمیدی دووەم و بەرهەڵستکارە لیبراڵەکانی نزیک لە سەباحەدین هەوڵیان داوە دەرفەتی شۆڕشەکە بقۆزنەوە بەبێ ئەوەی ئەو هێندە تێیدا دنەدەری بن. ئەو ڕووداوە هەموو کات یەکێک لە سەرچاوەکانی

27. E.T.Eliçin, Kemalist Devrim ldeolojisi (Niteligi ve Tarihteki Yeri), Istanbul, Ant, 1970.

ناسـۆر بـووە بۆ کـۆمـیـتـەی ئیـتـتـیـحـاد و تەرەقـقی، پاشـان بـۆ دەسـەڵاتی کەمـالیـستی کە بە یەکەم خۆپێشاندانی دادەنێن کە لەلایەن ئیرتیجاع*، بە واتەیەکی تر لەلایەن ئیسلامیزمی کۆنەپەرستەوە ڕێک خرابێ.

سـەرکەوتنی سـوپای سـالۆنیک ڕێگەی بە کۆمـیـتـە دا دەسـەڵات بگرنەوە دەست. کۆشکی یلدز تاڵان کرا، سـوڵتانەکەی، عەبدولحـەمیدی دووەم لەسـەر عـەرش هێنرایە خـوارەوە و مـحـەمـەد ڕەشاد "مـحـەمـەدی پێنجـەم" جـێگەی گـرتـەوە. کـۆمـیـتـە، کـە سـوڵتـانی نوێی ملکەچ کـرد، لـەوەبەدوا بە ئاشکرا پرەنسـیـپی "یاسـا نیـیـە؟ یاسـا دەربکـەن"ی پەیڕەو دەکـرد بۆ سـەپاندنی بڕیارەکـانی[٢٨] و بۆ دوورخـستنەوەی بەرهەڵستکارەکانی. پـارتی سـەرەکـیی بەرهـەڵسـتـکار کـە شـازادە سـەباحـەدین چاودێریی دەکـرد بەبێ ئـەوەی لە سـەرکـردەکانی ئەو پارتە بێت، پارتی ئەحـرار ("لیـبـرالەکان") قـەدەغـە کـرا و چاپەمـەنی دەمکوت کـرا «ژمـارەیەک ڕۆژنامـەنووسی"ڕەخنەگـر"، ئەوانەی کـە ڕەتیان کردەوە هاریکاریی کۆمیتە قەبووڵ بکەن، کوژران».

وێڕای ئەم هەنگاو هەڵگرتنانە، کەچی ئۆپۆزسیـۆن، بەتایبـەتی ئۆپۆزسیـۆنی لیبرال بە بەردەوامی خۆڕاگرانە مایەوە و لەناو پارتێکی نوێ: پارتی حورڕیەت و ئیئتیلاف خۆیان ڕێک خست[٢٩]. هـەرچی ئەفسەرە دژە ئیتتیحادییەکان بوون دوودڵ نەبوون لـەوەی ئەوانیش زەبروزەنـگ وەکـو ئامـرازێکی سـیـاسـی بەکـار بهێنن. لە ١٧ی تەمـووزی ١٩١٢، ئۆلتیماتۆمێکی کۆمیتەیەکی نهێنیی ناسراو بە"ئەفسـەرانی ئازادیخـواز"** حکوومـەتی سـەعـیـد پاشـا کـە، ژمـارەیەک لە وەزیرەکانی ئیتتیحادی بوون ناچار کرد ئیستیقالە بدات. حکوومەتێکی نوێ "کـابینـە گـەورە" کـە لەلایەن ئەحـمـەد مـوخـتـار پاشـا بەڕێوە دەچوو بڕیاری

* ئیـرتـیـجـاع: لە "گـەڕانەوە بۆ دواوە" وەک هـاوواتای: "کـاردانەوەی ئاینـی" یان "کۆنەپەرستگەرایی دەگەیەنێ". (نووسەر).

28. T. Z. Tunaya, Hürriyet'in ilânı, Istanbul, 1959, p. 44.

29. A. Birinci, Hürriyet ve Itilaäf. II. Mefirutiyet Devrinde ittihat ve Terakkiye Karfiı, Çıkanlar, Istanbul, Dergâh, 1990.

** Halaskar Zabitan

هەڵوەشاندنەوەی ئەنجوومەنی نیشتمانیی دا و سیاسەتێکی داپڵۆسێنەرانەی لە بەرانبەر ئیتتیحادییەکان پیادە کرد. وەڵامی ئیتتیحادییەکان بە هەمان شێوە بە شێوەیەکی سەربازی بوو: لە ٢٥ی کانوونی دووەم ١٩١٣، لە ناوجەرگەی شەڕی باڵقان و بە ڕۆژی ڕووناک، ئەنوەر بەگ، هەروەک پێشتر باسمان کرد کە یەکێک لە ئەفسەرە سومبولەکانی جاڕدانی حورڕیەت بوو، حکوومەتی "کابینە گەورە"ی سەرەوژێر کرد. وەزیری بەرگری نازم بەگ، لە کاتی کودەتاکە سەری تێ چوو. لە ١١ی تەمووز، مەحموود شەوکەت پاشا، سەرۆک وەزیرانی نوێ لە ڕێگەی ئەنوەر گەیشتە دەسەڵات کە ئەویش بە شوێنی خۆی کوژرا. هەرچی سەبارەت بە جێگرەوەکەی بوو، سەعید حەلیم پاشا، هیچ دەسەڵاتێکی ئاوهای نەبوو. دەسەڵاتی ڕاستەقینە لەوە بەدوا لەناو دەستی سێ بەرپرسی سیاسیی (ترۆیکا) بوو کە لە ئەنوەر، جەمیل و تەڵعەت پێک هاتبوو و هەرسێکیشیان لەقەبی پاشایان هەبوو و هەریەکێکیشیان دەزگای جاسووسیی نهێنیی خۆیان هەبوو.

کوژرانی مەحموود شەوکەت پاشا کۆتاییی بە تاقیکردنەوەی شۆڕشگێڕانە هێنا. پارتی حورڕیەت و ئیئتیلاف قەدەغە کرا، ژمارەیەک لە سەرکردەکانی لەدار دران بەدامادی سالح پاشای خزمی سوڵتان-یش بە ژنخوازییەوە. شازادە سەباحەدین و شەریف پاشا، بیچمی تری لیبرالیزمی عوسمانی هەردووکیان حوکمی ئیعدامیان بۆ دەرکرا و ناچار بوون تاراوگە هەڵبژێرن. "شەڕی بێ ئەندازە" Fikri Lütfiی کۆمیتە، ڕێژیمێکی تاکپارتی، شەرعانی بە دوای هەڵبژاردنی ئایاری ١٩١٤ هێنایە سەرکار.

ناسیۆنالیزمی ئیتتیحاد و تەرەققی

هاوکات لەگەڵ خۆگۆڕینی بەرەبەرەیی بۆ پارتی تاقانە، کۆمیتە تا دەهات زیاتر بە ئاشکراتر دەبوو بە زمانحاڵی ناسیۆنالیزمی تورک. ئەم پەرەسەندنە وا بە دیار دەکەوێ پارادۆکسال بێ، بەتایبەت لەسەر ئەو هاوبەندییەی کە لەگەڵ ڕێکخراوی سەرەکیی ئەرمەنییەکان تاشناک (کۆمیتەی شۆڕشگێڕی

ئەرمەن)دا هەیبوو کە هەتا دوای ئاشووبەکانی ئەدەنەی ١٩ی نیسانی ١٩٠٩ (کە لە کۆی ١٩,٨٥٠ قوربانی، زیاتر لە ٧,٠٠٠یان ئەرمەنی بوون) هەر بەردەوام بوو. بەڵام ئەمە بەئاسانی ئەوە لێک دەداتەوە کە: لە ساڵی ١٩٠٦ەوە، لە واقیعدا ڕێکخراوی ناوەخۆی کۆمیتە بە دوکتۆر نازم و بەهائەدین شاکیر سپێردرا، کە هەردووکیان ڕوانگەی پانتورانیزمیان هەبوو. بەهەمان شێوە، ڕێکخراوەکە ژمارەیەک ڕووناکبیری ناسیۆنالیستی بە دەورەوە بوو لەوانە تۆکین ئالپ (نازناوی مووسا جۆهەن)[٣٠]، یوسف ئاکچوورا[٣١] و بەتایبەتیش زیا گۆکئالپ[٣٢] کە لە ساڵی ١٩٠٩ەوە بوو بە" ئایدیۆلۆجی فەرمی"ی کۆمیتە. بەچەند جیاوازییەکی نزیک، ئەم "پیاوانەی قەڵەم" هەمان ڕوانگەی ناسیۆنالیزمی "پیاوانی شمشێر"ی کۆمیتەیان هەبوو: ئەنادۆل دەبێ تورکیزە بکرێ، دەبێ بکرێتە بنکەیەک بۆ یەکگرتنەوەی تەواوی تورکەکان. بەدنە دان و پارێزگاریکردنی کۆمیتە، کۆمەڵێک ڕێکخراوی نەتەوەیی چاویان هەڵێنا، لەوانە تورک یۆردۆ (کۆمەڵەی نیشتمانیی تورک کە ساڵی ١٩١١ دامەزرا)، تورک گۆجو (هێزی تورک، ڕێکخراوی نیمچە سەربازی لە ساڵی ١٩١٣ دامەزرا) و تورک ئۆجاقلری (ماڵی تورکان، لە ساڵی ١٩١٢دا) دامەزران[٣٣]. سروودی نەتەوەیی ئەم ڕێکخراوانە ئەم کەشوهەوایە دەخاتە بەرچاو کە ناسیۆنالیزمی ئێتیتیحادی تێیدا گەشەی سەند:

"ئێمە تورکین، کەوایە ئێمە شانازی دەکەین
مێژووی ئێمە لە دروستبوونی گەردوونەوە

30. J.M. Landau, Tekin Alp. Turkish Patriot, 1883-1961, Istanbul, Ne-derland Historisch-Archeologisch Instituut, 1984.

31. F. Georgeon, Aux origines du nationalisme turc (1876-1935), Paris, Adpf, 1980.

32. T Parla, The Social and Political Thought of Ziya Gökalp, 1876-1924, Leiden, Brill, 1985.

33. F. Üstel, Türk Ocaklari. Imparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiligi (1912-1937), Istanbul, Iletifiim, 1997; & J. M. Landau, Pan-Turklsm in Turkey. A Study of Irredentism, London, C. Hurst, 1981.

لەگەڵ تورکایەتی لەناو دڵماندا لێ دەدا
ئێمە هیچ پێویستیمان بە خۆشەویستێکی تر نییە
ئاڵا لە بەردەم، سەرنێزە لەدەست، خواوەند لەناو دڵمان
ئێمە دەمانەوێ ببینە سەرداری جیهان
ئەوە نیشتمانی تورکە کە پەرستگای ئێمەیە
ئەوە تۆرانی بەرز و درەخشانیش
کەعبەی ئێمە[٣٤].

زیا گۆکئالپ (١٨٧٦–١٩٢٤) کە بۆ خۆی بەڕەچەڵەک کوردە، بۆ ئەم ناسیۆنالیزمە ئیتتیحادییە کە هێشتا بەدوای خۆیدا دەگەڕا، فۆرمیولە "زانستی" و دروشمە " شیعرییەکانی" خۆی پێ بەخشی. لە زنجیرەیەک تێکستدا کە لەنێوان ساڵەکانی ١٩٠٩ تا ١٩١٨ بڵاو بوونەوە، ئەم دامەزرێنەرەی سۆسیۆلۆجیای تورک (کە خۆی بەموریدی ئیمانوێل دۆرکهایم دەزانی) لە ڕەوتی تورکایەتیدا سێ ئامانجی لە بەرچاو گرتبوو[٣٥].

یەکەمیان بە تورکیکردنی بوارە کۆمەڵایەتی، ئابووری و سیاسییەکانی تورکیای نوێ: "وڵاتێک... کە مافی قسەکردنی نەبێ بۆ بۆشۆیەکان [ئەندام پەرلەمانێکی بە بنچینە یۆنانی بوو] / وڵاتێک کە هەموو ئەو سەرمایەی کە تێیدا دەسووڕێتەوە تورکی بێت/ هەمووی هەروەک زانست و تەکنیک کە ڕێبەری پیشەسازییەکانی دەکات [...] کە دەبوو، کارگە، بەلەم و شەمەندەفەرەکانی هی تورک بێت/ ئەمەیان، کوڕی تورکە [...] ئەوەیان وڵاتی تۆیە". ئەم ئامانجانە دەبێ بە گوێرەی گۆکئالپ ڕێگە بە دروستکردنی بەرەبەرەیی ئیمپراتۆریای تورک خۆش بکات کە " تورکەکان"ی ئەنادۆڵ، ئازەربایجان و ئاسیای ناوەڕاست بەخۆوە بگرێ. دووەم ئامانج بە ئیسلامیکردنە، چونکە بەگوێرەی گۆکئالپ هیچ کۆمەڵگەیەک ناتوانێ بەبێ

---

34. Üstel, Türk Ocakları, op.cit., p. 111.
35. Z.Gökalp, Türklefimek, islàmlafimak, Muassırlafimak, Ankara, Kültür Bakanlıgı, 1976; Türkçülügün Esaslari, Istanbul, Kültür Bakanlıgı, 1976.

سیستمێکی باڵای بەهایەکان بوونی هەبێ. بە ئیسلامیکردن زیاد لەوە پێویستترە لەوەی کە ئاین دەبێتە ئەو دژە ئازارانەی کە لە بەرامبەر بە ڕۆئاواییکردن ئەو دەرفەتە لەدەست نادات بخزێتە ناویەوە. دواجار بە ڕۆئاواییکردن بۆ خۆی (کە گۆکئالپ ناوی دەنێ "بە هاوسەردەمیکردن") بریتییە لە سێیەم ئامانج، کە هاوواتای گۆڕانکاری و شارستانی دێ. تەنیا چوونە ناو شارستانیەتی ڕۆئاوا لەسەر ئاستی ئابووری و بەهەمان شێوە عەسکەری، ڕێگە بە سەقامگیربوونی نەتەوە دەدات. دواجار، بەجێهێنانی ئەم پرۆگرامە پێویستی بە دامەزراندنی دەوڵەتێکی بەهێز و سڕینەوەی مافی کەسەکان هەیە:

" بە هیچ کلۆجێ مەڵێ: من مافم هەیە
ماف بوونی نییە، تەنیا ئەرک هەیە
من نە مافم هەیە، نە قازانج و نە حەز
من ئەرکم لەسەر شانە، پێویستیم بە هیچی تر نییە
ڕۆح و دڵم بیر ناکەنەوە، هەر گوێ ڕادەدێرن
بەشوێن ئەو دەنگەوە دەچن کە لە نەتەوەوە دێت
چاوم دادەخەم و ئەرکی خۆم بەجێ دەگەیەنم"[٣٦].

وەک بڕێک لە هاوتا ئەورووپاییەکان، ناسیۆنالیزمی ئیتتیحادی لە پێچانەوەی سەدەدا ئیلهامی لە داروینیزمی کۆمەڵایەتی وەردەگرت و ژیانی نەتەوەکانی وەکو ململانێی نێوان جۆری ئۆرگانیکەکان" تەماشا دەکرد. بەرهەمەکانی گۆستاڤ لۆبۆن کە بڵاوکەرەوەی داروینیزمی کۆمەڵایەتی بوو، بەتایبەت کاریگەرییەکی زۆری بەسەر "پیاوە چالاک"ەکان و بەسەر ڕووناکبیرە ئیتتیحادییەکانەوە هەبوو[٣٧]. ئابووریی دڵی ئەم شەڕەی پێک دەهێنا و هەروەها بواری سەربازیی دیاری دەکرد. بەم شێوەیە "ئابووریی نیشتمانی"

---

36. Z. Gökalp, Yeni Hayat, Dogru Yol, Ankara, M.E.B, 1976, pp. 13-14.

37. Cf. Sur l’impact du darwinisme social, fi. Hanioglu, Bir Siyasal Düsünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, Istanbul, Üçdal Nesriyat, 1983.

وەک زەفەر تۆپراق ئاماژەی بۆ دەکا پێکهاتنی "بۆرجوازی نیشتمانی" بوو بە یەکێک لە ئامانجە سەرەکییەکانی دەسەڵاتی ئیتتیحادی. هەتاوەکو ئەگەر ساڵی ١٩١١ ئیتتیحادییەکان کەمتر لە ٥٪ لە کۆی ٢٩٥ پرۆژە پیشەسازییەکانی ئیمپراتۆریایان بەدەستەوە بووە، ئەوا کەمینە نەتەوەییە ناموسڵمانەکان بەگوێرەی تیۆرسینە ئیتتیحادییەکان کۆسپی سەرەکیی بەجێهێنانی ئەم ئامانجە بوون[٣٨].

خۆرەگاژۆکردنی کۆمیتە بە ناسیۆنالیزمی تورک، کاردانەوەی بێ شوماری لەناو کۆمیۆنیتە ئەرمەنی، یۆنانی، هەروەها لەناو دانیشتوانە موسڵمانەکانیش نایەوە، کە شەرعیەتی ئیمپراتۆریا لەسەر ئیسلامچێتییەکەی دابوو. بەم شێوەیە ناسیۆنالیزمی تورک لە ئەنجامی کاردانەوە و لاساییکردنەوە، ناسیۆنالیزمەکانی ئەلبانی، عەرەب و کوردی پتەو کرد. ئەلبانییەکان لە ساڵی ١٩١٠ ڕاپەڕین و لە ساڵی ١٩١١ سەربەخۆیی خۆیان ڕاگەیاند. لە ساڵی ١٩١٠ حزبێک کە داوای ئۆتۆنۆمیی ویلایەتە عەرەبییەکانی دەکرد، حزبی لامەرکەزی و ئیداریی عوسمانی (حزب اللامركزية الادارية العثمانية) لەدایک بوو.

لە حوزەیرانی ١٩١٣ کۆمەڵەی عەرەبی (الجامعة العربية) کۆنگرەیەکی لە پاریس بەست و داخوازینامەی (ئیمپراتۆریایەکی دووسەرەی تورکی – عەرەبی[٣٩] فۆرمیولە کرد. دواجار ناسیۆنالیزمێکی کولتووریی کوردی لە دوای ساڵی ١٩٠٨ بەدیار کەوت. جا ئەگەر ناسیۆنالیزمی کورد لە قۆناغی یەکەمدا بەکاردانەوە و دژایەتی لەگەڵ ناسیۆنالیزمی ئەرمەن پەرەی سەند، بەڵام لە ساڵی

38. Z.Toprak, Turkiye'de 'Milli iktisat' (1908-1918), Ankara, Yurt, 1982; Ittihat-Terakki ve Devletçilik, Istanbul, Tarih Vakfı, 1995.

39. H. Kayah, Arabs and the Young Turks. Ottomanism, Arabism and Islamim in the Ottoman Empire, 1908-1918, Berkeley, California University Press, 1997; Y.M. Choueiri, Arab Nationalism. A History. Nation and State in the Arab World, Oxford, Blackwell, 2001.

١٩١٤وە لە ڕێگەی چەندین شـۆڕش، داخـوازینامـەی ئۆتۆنۆمـیـیـەکی کـوردی دەردەبڕی[٤٠].

شەڕی یەکەمی جیهانی و قەتڵوعامی ئەرمەنییەکان

لە ٢٩ی ئۆکـتـۆبەری ١٩١٤، دوو کـەشـتـیی سـەربازیی ئەڵمـانیـایی گـۆبەن و برێسـلاو کـە بە فـەرمـیی لـەلایەن ئەسـتـەمـبـۆڵ "کـڕدرابـوون" دوای ئەوەی لە ڕاوەدوونانـی بەریتـانیـاییـیـەکـان ڕزگـاریان بـوو، بۆمـبـاردمـانـی بەرەی ڕووسـەکـانیـان کـرد و بـەمـە هـاتنە ناوەوەی ئـیمـپـراتۆریایان بۆ ناو شـەڕ ڕاگـەیاند. سـەرۆک وەزیران سـەعـید حـەلیم پاشـا تەنیـا دوای تـەواوبوونی بۆمباردمانەکە ئاگەدار کرایەوە، کارەکە تەنیا سێ کەسەکە (ترۆیکا) بڕیاریان لەسـەر دابوو. لە ٢٤ی نۆڤـەمبـەری ١٩١٤، سـوڵتـان – خـەلیـفـە، مـحـەمـەدی پێنجـەم جـاڕنـامـەی "شـەڕی پیـرۆز" ی ڕاگـەیاند کـە هاوپەیمانەکـان بۆ گـاڵتـەسـازی ناویان نابوو "جـیـهـادی ئـەڵمـانیـایی". وێڕای بەرگـرییـەکی سـەرسـەختـانەی عوسـمـانی لە دەردەنیل دژ بە هێزەکـانی هاوپەیمانـان کـە، ڕێگەی لە پێوەندی گرتنی هێزەکانی ڕووس و ئینگلیزی–فرەنسایی گرتبوو، کەچی سوپای عوسمانی هەر زوو چەندین تێکشکانی پڕ سوێی بەخۆوە بینی، لە بەهاری ١٩١٥، دەیان هـەزار ئەفسـەر لەبەر سەرما و سـۆڵە و لەبەر کەمـیی خۆراک هەتا بەر لە دەستـپێکردنی شـەڕەکانی ساری قـامیش لە بـەرەکانی ڕووسـدا، لەناوچوون. سـەرەڕۆییی پان – تۆرانیـزم کـە لەلایەن گـۆکـئـالپ شـعـرێنرابوو بەهـەمـان شـێـوە بێ ئەوەی دەست پـێ بکات شکسـتی هێنا. لە سـاڵی ١٩١٦ " شـۆڕشـی عەرەب" کە لەلایەن بەریتـانیای فـەخیمـە دنە دەدرا و هـەتا ڕێکیش دەخـرا وەکو خیـانەت لەلایەن کۆمیتەی ئیـتتیـحاد و تەرەقـقیـیەوە حـسـێب کـرا و بە نزیکـەیی بە لەدەسـتـدانی تەواوی هـەرێـمە عـەرەبییـەکـان

40. Ce1il, Jiyana Rewfienbirî û Siyasîya Kurdan, op.cit., H. Bozarslan, "Hi-stoire des relations kurdo-arméniennes", In H.L. Kieser (dir), Kurdistan und Europa. Einbllcke in die kurdlsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhun-derts, Zürich, Chronos, 1997, pp. 151-186.

شکایەوە کۆتاییی ئیمپراتۆریای ڕاگەیاند. لە ٣ی شوباتی ١٩١٧ تەڵعەت شوێنی سەعید حەلیم پاشای گرتەوە و ئەمەی دوایی لە پۆستی سەرۆک وەزیران "وازی هێنا". سەرباری ئەوەی هەڵگیرسانی شۆڕشی ئۆکتۆبەر ڕووسیای لە پەلوپۆ خستبوو، کەچی ئیمپراتۆریای عوسمانی ئەو سەرکەوتنانەی نەبینی کە چەندین ساڵ بوو چاوەڕوانی دەکرد. ئەو " دەستکەوتانەی " کە لە دەورانی شۆڕشی ڕووسیا بەردەست خران وەک گرتنی باکۆ لە ١٦ی سێپتەمبەری ١٩١٨یان بەرگرتن لە هێرشی بەریتانیایی لە بەرەی باشوور، درەنگ بوون بۆ گۆڕینی چارەنووسی شەڕە جیهانییەکە. تەڵعەت* لە ٨ی ئۆکتۆبەری ١٩١٨ وازی هێنا بۆ ئەوەی ئەحمەد عیزەت پاشا** شوێنی بگرێتەوە. لە کاتی مۆرکردنی ئاگربەستی مۆدرۆس لە ٣٠ی ئۆکتۆبەری ١٩١٨ سێ پاشایەکە، ئەوەی لە ئیمپراتۆریا مابووەوە تێکیان دا و هەڵاتن بەبێ ئەوەی ئەوە لە بیر بکەن لەپێشدا بەشێکی گەورەی ئەرشیڤی

* تەڵعەت پاشا (١٨٧٤ – ١٥ی ئاداری ١٩٢١). پیاوی سیاسیی تورکە. ساڵی ١٨٩٣ لەبەر چالاکیی سیاسی دەگیرێ. ١٨٩٨ – ١٩٠٨ پۆستەچی بووە. دوای کودەتای گەنجە– تورکەکان بووەتە ئەندام پەرلەمانی عوسمانی. لە تەمووزی ١٩٠٩ بووەتە وەزیری ناوەخۆ و ساڵی ١٩١٢ سکرتێری گشتیی جەمعیەتی ئیتتیحاد و تەرەقی. لە دوای تیرۆرکردنی سەرەک وەزیران محەمەد شەوکەت پاشا لە تەمووزی ١٩١٣ بووەتە وەزیری ناوەخۆ. لەگەڵ ئەنوەر و جەمیل گرووپێکیان دروست کردووە کە پێیان وتراوە گرووپی سێ پاشایەکە (ترۆیکا). لە ١٤ی شوباتی ١٩١٧ تا ٨ی ئۆکتۆبەری ١٩١٨ سەرەک وەزیرانی عوسمانی بووە. (وەرگێڕ).

** ئەحمەد عیزەت پاشا (١٨٦٤ – ١٩٣٧). پیاوی سیاسیی تورکە. لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانی وەزیری بەرگریی عوسمانی بووە. کەمێک بەر لە کۆتاییهاتنی شەڕ دەبێتە سەرەک وەزیرانی عوسمانی و لە مفاوەزە لەگەڵ هاوپەیمانەکان ئاگربەستی مۆدرۆس مۆر دەکات. دوای ئاگربەست لە حکوومەتی تۆفیق پاشا بووە بە وەزیری ناوەخۆ. دوای هاتنە سەر کاری کەمالیستەکان دژی هەڵوەشاندنەوەی خەلافەت بوو. (وەرگێڕ).

ئیــتــتـیــحــاد و تەرەقـقـی لەناو ببــەن (ئەنوەر لە ئاســیــای ناوەڕاست لەلایەن هێزەکانی بۆلشەویک کە سەرەتا داڵدەیان دابوو، کوژرا، تەڵعەت و جەمال یەک لە دوای یەک لە بەرلین و تبلیس بەدەستی خەباتگێڕانی ئەرمەن کوژران). سێ پیاوەکە لە دوای خۆیانەوە گۆڕی سەدان هـەزار سەرباز و وڵاتێکی برینداریان بەجێ هێشت (دانیشتوانی ناوچەکانی ئێستەی تورکیا لە ١٤,٠٨٠,٠٠٠ کەس ساڵی ١٨١٢ گەیشتە ١١,٦١٨,٥٥٠ کەس ساڵی ١٩٢٢) وڵات نوقمی ناو تاڵان و بڕۆی سەدان هەزار ڕاکردوو و قاتوقڕییەکی بەربڵاو بوو.

بڕیاری ئیتتیحادییەکان بۆ چوونە ناو شەڕ بەبێ ورووژاندنی هیچ لایەک بوو، لە کاتێکدا هێشتا پاریس و لەندەن داوایان لێ کرد بێلایەن بێ، وا دیارە ئەمە سەیر بێتە بەرچاو، بەڵام چەندین فاکتۆری ڕێکخراو پێویستە بۆ لێکدانەوەی ئەمە بکرێ. یەکەمیان، شەڕ ڕێگە بەسەقامگیربوونی ڕێژیمی تاکپارتی دەدا و بەشێوەیەکی درێژخایەن دەربڕینی هەر جۆرە پرۆژەیەکی تری سیاسی جگە لەوەی کە ئێدیۆلۆجە ناسیۆنالیستەکان بانگەوازی بۆ هەڵدەدەن قەدەغە دەکات. دووەمیان، سێ پاشایەکە بڕوایەکی تەواویان بە باڵادەستیی سەربازی و توانستی ئەڵمانیا هەبوو بەوەی کە هەر زوو سەرکەوتن دەباتەوە. بەگوێرەی سێ پاشایەکە لە واقیعدا تەنگژەکە شانسێک بوو بۆ پچڕاندنی ئەو پێوەندییە ژێردەستەییەی کە ئیمپراتۆریای عوسمانیی خستبووە ژێر ویسایەی ئابووریی بەریتانیای فەخیمە و فرەنسا و هەڵوەشاندنەوەی بەڕێوەبەرایەتیی داهاتی گومرگ کە لەلایەن برەیتانیای فەخیمە و فرەنسا کۆنترۆڵ کرابوو. جگە لەوە نیگەرانیی لە سەربەخۆییی ئابووری، شەڕ دەرفەتێکیش بوو بۆ تۆڵەسەندنەوەیەکی مێژوویی لە ڕووسیا و کردنەوەی دەرگە بۆ داگیرکردنی ئاسیای ناوەڕاست، ئەرگەنەکۆنی* ناسیۆنالیزمی تورک، لانکەی ئەفسانەییی نەتەوەی تورک.

شەڕی جیهانی سەرباری ئەوە واتای پرۆسیسێکی دوو سەرەشی دەگەیاند:

* شوێنی ئەفسانەییی دەورانی زێڕینی ناسیۆنالیزمی تورک. (نووسەر)

دەرچوونی ئیمپراتۆریا و بە ئیسلامیکردنی ئەنادۆڵ. یەکەمیان پێشتر بە بەرفراوانی لە شەڕی ڕووسی–تورکی ساڵی ١٨٧٧ دەستی پێ کرابوو و پاشان لە شەڕەکانی بالقان لە ١٩١٢–١٩١٣ کە بوونی عوسمانی بە تەواوی لە بالقاندا سڕییەوە. شەڕی ١٩١٤–١٩١٨ بۆ ئەوە بوو ڕادەیەک بۆ بوونی عوسمانی لە هەرێمە عەرەبییەکان دابنێ کە پێشتر داخوازینامەی نەتەوەیی هەژاندبووی کە سیاسەتی سووتماککردنی خاک لەلایەن جەمال پاشا، ئەندامی حکوومەتە سیانییەکە و حاکمی ملهوڕی سووریا نەدەکرا دابمرکێنرێتەوە. بەڵام شەڕ هەروەها وەکو دەرفەتێکی لەباریش خۆی نیشان دا بۆ ئیسلامیکردنی ئەنادۆڵ، ئەگەر بە تورککردنی نەبوو، بە قەتڵوعامکردنی ئەرمەنییەکان (٨٠٠,٠٠٠ قوربانی بەگوێرەی ئەو خەملاندنانەی کە لەلایەن دەسەڵاتکارانی عوسمانی ساڵی ١٩١٩ کراوە، زیاتر لە یەک ملیۆن بەگوێرەی زۆربەی هەرە زۆری پسپۆڕەکان)[41]. لەگەڵ لەناوچوونی یەکێک لە پێکهاتە مێژووییەکان، هەموو دیمەنی مرۆیی ئەنادۆڵ سەرەوژێر گۆڕانی بەسەردا هات. بۆ دەستەبژێری ئیتتیحادییەکان ئەمە دوور بوو لەوەی تاوان بێ، قەتڵوعامی کۆمیۆنیتەیەک ئەنجامی شەڕە کە توخمە بیۆلۆجییەکان لەنێوان خۆیاندا بەرپای دەکەن. دوکتۆر محەمەد ڕەشید، حاکمی دیاربەکر لە یاداشتەکانی خۆیدا دەگەڕێتەوە سەر ئەو عەقڵیەتەی کە وای لێ کردووە دەستپێشخەر بێ بۆ قەتڵوعامکردنی کۆمیۆنیتەی ئەرمەنەکان:

«دوو شیمانە هەبوو. یان ئەوان تورکەکان پاک دەکەنەوە یان لەلایەن تورکەکان پاک دەکرێنەوە. من نەمدەتوانی لەنێوان ئەم دوو ئەلتەرناتیڤەدا دوودڵ بمێنمەوە. تورکیبوونم لەپێش سیفەتی پزیشکیمەوە بوو. بەخۆم گوت لە جیاتیی ئەوەی ئەوان ئێمە لەناو ببەن، با ئێمە لەناویان ببەین ortadan kaldırmak [...] ئەگەر مێژوو لە

41. V. Dadrian,. Histoire du génocide arménien, Paris, Stock, 1996., H.L .Kieser,., & D.J. Schaller (dir.), Der Völkermord an der Armeniern und die Shoah, Basel, Chronos, 2002.

بەرامبەر ئەم هەڵوێستەم لێم نەبوورێ، ئەوا من قەبووڵی دەکەم.
[بەڵام] من گاڵتەم بەوە دێ کە نەتەوەکانی تر لە ئێستەدا لەسەر
من دەنووسن یان لە داوارۆژدا دەینووسن»[٤٢]

بەگوێرەی مێژوونووسیی ئێستەی تورک، ئەوەیان بەهیچ کلۆجێ قەتڵوعام نییە، بگرە تەنیا کردەیەکی "خۆپارێزی" حکوومەتی عوسمانی و نەتەوەی تورکە کە سەرباری ئەوە لە نیازی چاکی حکوومەت لە بەرامبەر ئەرمەنییەکان سەرچاوەی گرتووە: لە ساڵی ١٩١٥، لەلایەن کۆمیتە شۆڕشگێرییەکانی ئەرمەنی، کە هاریکارییان لەگەڵ هێزەکانی ڕووس دەکرد هەڕەشەیان لە بوونیان دەکرد، ئەمە حکوومەتی ناچار کردووە بۆ ڕاگوێزانی بەشێکی ئەرمەنییەکان بۆ "شوێنە ئەمینەکان" (٧٠٠,٠٠٠ کەس لە سەرلەبەری دانیشتوان کە بەگوێرەی سەرچاوە تورکییەکان بە١,٣٠٠,٠٠٠ کەس خەمڵێنراوە)[٤٣]. نزیکەی نیوەی ڕاگوێزراوەکان (٣٠٠,٠٠٠)یان بەهۆی سەرما و سۆڵە و پەلاماری چەتە چەکدارەکان لەناوچوون، ئەمە واتە هۆگەلێک کە ناتوانرێ دەوڵەتی عوسمانی تێدا بەرپرسیار بکرێ.

بێگومان وەک ڤاهاکن. ن. دادرییان و تەنەر ئاکچام[٤٤] هێمای بۆ دەکەن، ئەرمەنییەکان نەک تەنیا لەبەر "خیانەتەکانیان" گوناهبار کران بگرە لەبەر خیانەتی ئەو گەلە مەسیحییانەی تریش بوو کە ئیمپراتۆریای عوسمانییان جێ هێشت. ئەو شۆڕشانەی کە کۆمیتە شۆڕشگێرە ئەرمەنییەکان پێیان هەڵدەستان، بەپانتاییی لاوازییان، لە ڕاستیدا هەرگیز لە چوارچێوەیەکی جوگرافیاییی زۆر سنووردار نەدەچوونە دەرەوە و بەهەرحاڵ زۆر کەم کاریگەر بوون بە بەراورد بە هێزی خۆ تێکشکێنی سوپای عوسمانی لە ساڵی ١٩١٥

42. T.Akçam, Türk Ulusal Kimligi ve Ermeni Sorunu, Istanbul, Iletifiim, 1992, pp. 175-176.

43. Le problème arménien: neuf questions neuf réponses, Ankara, Istitut de politique étrangère, 1982.

44. V.Dadrian,. Histoire du génocide arménien, Paris, Stock, 1996; Akçam, Türk Ulusal Kimligi ve Ermeni Sorunu, cil.

له بـەرەكـانـی ڕووسـدا. هـەرچی لەبارەی پرۆگـرامی "ڕاگـوێزان"ەوە بـوو ئەوا نزیكەی سەرلەبەری ئەرمەنییەكانی گرتەوە بەوانەشەوە كە هەزاران كیلۆمەتر لە بەرەكانی شەڕ دوور بوون (یۆزگات، كرشەهر، ئیزمیت، نیغدە..)، ئەوانە ناوچەگەلێك بوون كە هیچ چالاكییەكی "شۆڕشگێڕە" ئەرمەنییەكانی تێدا نەبوو.

بەڵگەنامە عوسمانییەكان كە ساڵی ١٩٩٤ لەلایەن حكوومەتی توركیا بڵاو كرانەوە بۆ بەدرۆخستنەوەی هەقیقەتی قەتڵوعامەكە، بە پێچەوانەوە ڕێگەی ئەوە دەدەن لەوە بگەین كە بەچ ترسناكییەكی كاریگەر قەتڵوعامەكە جێبەجێ كراوە[٤٥]: تەنیا چەند مانگێك دوای فەرمانی ڕاگوێزان (٢٤ی نیسانی ١٩١٥)، لە سێپتامبەری ١٩١٥، بەڕێوەبەرانی ناوەخۆ لەسەر داوای تەڵعەت پاشا، ئاگەداری دەكەنەوە كە هیچ ئەرمەنییەك لە هەرێمەكانی یۆزگات، كرشەهر، هامانا، نیلیهان، سونگورلو، ئیزمیت، ئەسكی شەهیر، قەیسەری، قەرەحەسار، چای، نیغدەدا نەماون. بەهەمان شێوە دوكتۆر ڕەشید، والی دیاربەكر، لە ڕاپۆرتێك بۆ تەڵعەت پاشا دەنووسێ، لە دانیشتوانێك كە ئەو لە یاداشتنامەكەیدا بە١٢٠,٠٠٠ كەسیان دادەنێ، هەر یەك تاقە ئەرمەنیش نەماون بۆ ڕاگوێزتنەوە، بەدەر لەو ئەرمەنییانەی كە "بەڕێوەن" و لە هەرێمەكانی ترەوە دێن. ئەرمەنەكان هەر زوو موڵك و ماڵیان سەرومڕ كرا و لە ١٨ی ئابی ١٩١٥، واتە كەمتر لە چوار مانگ دوای دەستپێكی فەرمیی "ڕاگوێزان" حكوومەت بڕیاری دا كەوا " كچە دەست بەسەرداگیراوە ئەرمەنییەكان ئەوانەی موسڵمان بوون دەتوانن مێرد بە موسڵمانەكان بكەن، هەڵبەت بەمەرجێك هەموو لە ڕادە دەرچوونێك ڕێگەی لێ بگیرێ". لە ٣٠ی نیسانی ١٩١٦ بە شێوەیەكی یاسایی ددان بەمەرگی پیاوەكان دادەنێ و ڕێگە بەموسڵمانەكان دەدات " ژن و بێوەژن"ە ئەرمەنییەكان مارە بكەن.

---

45. TC.Bafibakanlık Devlet Arfiivleri Genel Müdürlügü, Osmanlı Arfiivi Daire Bafikanlıgı, Osmanl Belgelerinde Ermemler (1915-1920), Ankara, TC. Devlet Arfiivleri Genel Müdürlügü, 1994.

قەتڵوعامی ئەرمەنییەکان بەشی زۆرترینیان لەلایەن "ڕێکخراوی تایبەت"ی "تشکیلاتی مخصوصە"، ئۆرگانی ئاسایشی سێ پیاوەکە بەڕێوە دەبردران کە کۆمیتەچییەکانی ئیتتیحاد و تەرەققیی بەخۆوە دەگرت کە بەگوێرەی پێناسەی یەکێک لەوانە (فوئاد بالقان)[٤٦]، دروشمی ئەم ڕێکخراوە تایبەتییانە بریتی بووە لە "بیسووتێنە، تێکوپێکی بدە و بەبێ بەزەیی، بۆ نیشتمان و بۆ نەتەوە بیانکوژە ". ئازادبوونی زیندانییانی تاوانباری شەڕ بە شێوەیەکی بێ شومار ڕیزی ئەم ڕێکخراوەی پتەو کرد. بەڵام بەشێکی بەگزادە و عولەمایەکان، هەروەها سوارە خێڵەکییەکانی کورد کە لەژێر حوکمڕانی عەبدولحەمید دروست کرابوون[٤٧]، ئەوانیش بەشدارییان لە قەتڵوعامەکەدا کرد و بەرهەمی دەستبەسەرداگیراوی موڵک و سامانی ئەرمەنییەکانیان دەست بەسەردا گرت. ئەم بەشداریکردنە لە تاوان هاوپەیمانیی نێوان ئەوان و ئیتتیحاد و تەرەققیی سەقامگیر کرد، هاوپەیمانییەک وەک ئەوەی تەنەر ئاکچام ئاماژەی بۆ دەکات لە ساڵی ١٩١٩وە بوو بە بناغەی کۆمەڵایەتیی شەڕی سەربەخۆیی[٤٨].

پاکتاوکردنی موڵک و سامانی ئەرمەنییەکان لەلایەن کۆمیسیۆنە گونجاوەکان بە دڵنیاییەوە بەس نەبوو بۆ دروستکردنی "ئابوورییەکی نیشتمانی"، بەڵام ئەم پاکتاوکردنە کەمتر بەشدار نەبوو لە دروستکردنی چەند "بۆرژوایەکی نیشتمانی". کاری جامبازی لەسەر خواردەمەنی و کەرەسەکانی شەڕ، هەروەها گرێبەستە گشتییەکان کە تایبەت بوون بە هاتوچۆ دەرفەتێکی تریان بۆ ئەم بۆرجوازییە دەخوڵقاند، کە ڕێگەیان پێ دەدا بەلای کەمییەوە شێوازێکی ژیانی نائاسایی لە پایەتەختی وڵاتێکی وێراندا

46. F. Balkan, Fuat Balkan'in Hatiralaro. Ilk Türk Komltacisi, Istanbul, Arma, 1998, p. 7.

47. St. Duguid, "The Policy of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", In “Middle Eastern Studies”, 9,1973, n. 2 & J.Klein, Power in the Periphery The Hamidiye Right Cavalry and the Struggle over Ottoman Kurdlstan, 1890-1914, Thèse non publié de l`Université de Princeton, 2002.

48. Akçam, Türk Ulusal Kimligi ve Ermeni Sorunu, op.cit.

بەسەر ببەن[49]. ڕۆمانێکی سەباحەدین ئینس کە ساڵی ١٩٢٤ نووسراوە، وەسپی سیرۆمۆنی وێردی ئەم چینە نوێیە دەکات، کە لەگەڵ حەمامی شامپانیا بۆ کیژۆڵە ڕزگاربووەکان[50]، یەکێک لەوانە، جەلال تورکان (خوێن- تورک) بەبێ مەرج ئێوارەی شەراب و سێکس ساز دەکات، لەم سۆنگەوەیەوە ڤۆن وۆلفی ئەڵمانیایی وەکو "شارستانیخواز" ئاماژەی پێ دەکا. دوو ئیماندار و باوەڕداری موسڵمان، کە سەریان بچێ هیچ نوێژێک کە لە قورئاندا فەرز کراوە لە دەستیان ناچێ، لە کاتی ئەم ئێوارانەدا خۆیان دەدەنە دەست هەوەسەکانیان "ئەنگێل گۆشتی بەرازم دەوێ ! بەراز، بیدۆزەرەوە... ئەگەر نەتدۆزییەوە، دروستی بکە".

١٩١٩-١٩٢٢ : شەڕی سەربەخۆیی

ئاگربەستی مۆدرۆس داگیرکردن و دابەشکردنی ئەوەی لە ئیمپراتۆریای عوسمانی مابووەوە بەدوادا هات: بەریتانیای فەخیمە دەستی بەسەر سەرلەبەری ویلایەتی مووسڵ (کوردستانی ئێستەی عێراق)دا گرت، ئیتاڵیا و فرەنسا پارچەیەکی ناوچەی زەریای ناوەڕاستی تورکیای ئێستە و یۆنان، سمیرنای داگیر کرد. ئەسینا کە پێی وابوو دەورانی لەبار هاتووەتە پێشەوە تا پرۆژەی (Megali Idea) بیروڕای گەورە واتە یۆنانستانی گەورە) جێبەجێ بکات کە لە ڕووی تیۆرییەوە کۆنستانتینۆپیلیشی دەگرتەوە، بە خێرایی بەرەو ئەنادۆڵی ناوەوە هەڵدەکشا، دەروناوچەیەک کە بەزەحمەت دەیتوانی کۆنترۆڵی بکات. دواجار، ١٦ی ئاداری ١٩١٩، نۆرەی پایەتەخت هات تا بکەوێتە ژێر کۆنترۆڵی هێزەکانی ئینگلیز، فرەنسا و ئیتاڵیاییەکان.

پەیماننامەی سیڤەر (١٠ی ئابی ١٩٢٠) کە حکوومەتی عوسمانی ناچار بوو مۆری بکات، تەرخان کرابوو بۆ پارچە پارچەکردنی ئیمپراتۆریا، ئەوەی زیاتر ترسناکتر بوو ئەنادۆڵ بوو: بەشێکی گەورەی تراسی ڕۆهەڵاتی بە یۆنان

49. Toprak, Turkiye'de 'Milli iktisat' (1908-1918), op.cit.

50. S. Enis, Zaniyeler, Istanbul, Iletifiim, 1989.

بەخشرا. سمیرنا بەلای کەمییەوە بۆ پێنج ساڵ لەژێر سەروەریی تیۆری ئیمپراتۆریا دەمایەوە، بەڵام ئەوە بەدیهی بوو کە دوای ئەم ماوەیە دەگەڕێتەوە سەر یۆنان. فرەنسا ژمارەیەک هەرێمی باشووری پێ بەخشرا. کۆنترۆڵێکی نێودەوڵەتیی خرایە سەر بەندەرەکان. دواجار پەیماننامەکە پێ لەسەر دروستکردنی دەوڵەتێکی ئەرمەنی و ناوچەیەکی سەربەخۆی کوردیدا دەگرێ کە دەیتوانی بەسەربەخۆیی بگات.

لە سەرەتادا، بەرەنگاریبوونەوەی ئەم زنجیرە داگیرکردنانە لاواز بوو. تەنیا سوپای ڕۆهەڵات بوو کە لەلایەن کازم قەرەبەکر سەرکردایەتی دەکرا دەیتوانی نۆرەی بەرگرییەکی چالاک بەڕێوە ببات و ئەویش تەنیا لە ناوچە هاوسنوورییەکان لەگەڵ قەوقازدا. وێڕای چالاکییەکانی چەندین ڕێکخراوی هەرێمیی هەمەچەشنە کەچی ئەم ڕێکخراوانە هەر تەنیا مشتێک بەگزادەیان کۆ دەکردەوە [...] کە زۆربەی جار برێتی بوون لە بەرپرسە ناوەخۆییەکانی ئیتتیحاد و تەرەققیی (پ. دۆمۆن)[٥١]، کە لە هەموو لایەکەوە خۆیان ئامادە دەکرد. پاشان گەیشتنی موستەفا کەمال، ئەو جەنەراڵەی کە لە کاتی شەڕی جیهانی لە دەردەنیل و سووریا بەدیار کەوت، بۆ ئەنادۆڵ لە ١٩ی ئایاری ١٩١٩، وتەبێژێکی بە ئۆپۆزسیۆن بەخشی. هەر دەمودەست موستەفا کەمال دژایەتیی داگیرکردنی هێزەکانی هاوپەیمانەکانی کرد. پڕۆژەی دامەزراندنی ئینتیدابی ئەمەریکایی بۆ سەر ئەوەی لە ئیمپراتۆریا مابووەوە ڕەت کردەوە، کە برێک لە ناسیۆنالیستەکان پێیان وابوو تاقە شانسە بۆ مانەوەی نەتەوەی تورک. موستەفا کەمال لە ٢٢ی حوزەیرانی ١٩١٩، لە ئەماسییەوە، بانگەوازی یاخیبوونی دژ بە حکوومەتی ئەستەمبۆڵ ڕاگەیاند کە زۆر بە خۆشحاڵییەوە لەلایەن زۆربەی زۆری داوودەزگا ئیدارییەکانی هەرێمەکانی ئەنادۆڵ پێشوازیی لێوە کرا. دواجار، کۆنگرەی ئەرزەڕۆم و سیواس (٢٣ی تەمووز و ٤ی سێپتەمبەری ١٩١٩) کە لەلایەن بەگزادە ناوەخۆییەکانەوە ڕێک خرابوون

---

51. P.Dumont,. Mustafa Kemal invente la Turquie moderne, Bruxelles, Complexe, 1983, p. 29.

بوو بە یەکەم پلاتفۆرمی بەرگرییەکی تا ڕادەیەک ڕێکخراو و شوێنی موستەفا کەمال-یشی وەکو سەرکردە دیاری کرد[٥٢].

بەرگری تا دەهات زۆرتر دەبوو بەتایبەت دوای ئەوەی دواین ئەنجوومەنی عوسمانی پەیماننامەی نیشتمانیی " میساقی میللی"ی قەبووڵ کرد کە پێشبینیی پاراستنی سەرلەبەری سنوورەکانی پێش ئاگربەست دەکات (٢٨ی کانوونی دووەم ١٩٢٠). ئەم دەنگدانە تەرخان کرا بۆ پەڕاوێزخستنی پارتی حوڕڕیەت و ئیئتیلاف کە سەرۆک وەزیرانی نوێ، داماد فەرید پاشا، لایەنگیری هاوکاریکردن لەگەڵ هێزە داگیرکارەکان، بەڕێوەی دەبرد. هێزە داگیرکارەکان دوا نەکەوتن لەوەی ئەنجوومەنی نیشتمانیی عوسمانی سەرەوژێر بکەن و بڕێک لە ئەندامە ناسیۆنالیستەکانی بۆ مالت دوور بخەنەوە. ژمارەیەک لە ئەندام پەرلەمانەکان بڕیاریان دا "خۆیان بگەیەننە ئەنادۆڵ" پاڵەپەستۆکانی ئەستەمبۆڵ (حوکمی لەداردانی موستەفا کەمال، فەتوا لە دژی، ناردنی هێز دژ بەلایەنگیرەکانی و هێشتا دنەدانی شۆڕشی "دژە کەمالیست" بە قازانجی ڕادیکالیزەکردنی "جیاخوازەکان" شکایەوە کە لە ٢٣ی نیسانی ١٩٢٠، ئەنجوومەنێکی نیشتمانیی نوێیان لە ئەنقەرەدا کردەوە. هەر زوو بەرگری گۆڕا بۆ "شەڕی سەربەخۆیی" کە هەوەڵ جار دژی هێزە ئەرمەنییەکان بوو کە لە قەوقاز کۆمارێکیان ڕاگەیاندبوو و هەڕەشەیان لە هێزە ناسیۆنالیستەکان دەکرد. بە سۆڤیەتیکردنی ئەرمینیا (٢ی دیسەمبەری ١٩٢٠) و "پەیماننامەی هاوڕێیەتی و برایەتی" ئاداری ١٩٢١ کە لەگەڵ مۆسکۆدا مۆر کرا، ڕێگەی بە ئەنقەرە دا تا هێزەکانی خۆی بۆ بەرەی ڕۆژئاوا بگوازێتەوە. فرەنسایی و ئیتاڵیاییەکان کە بەرەنگارییەکی ناوەخۆ بەتایبەتی لەلایەن بەگزادەکان دژیان ڕێک دەخرا، بڕیاریان دا ئەنادۆڵ جێ بهێڵن (تەمووزی ١٩٢١)، موستەفا کەمال توانی نزیکەی تەواوی هێزەکانی دژ بە هێزەکانی یۆنان تەرخان بکات. دواجار، کۆنفرانسی لەندەن (شوباتی ١٩٢١)

52. A. Mango, Atatürk. Biography of the Founder of Modern Turkey, London, Overlook Press, 2002.

کە بە دیفاکتۆ تاقە ستاتووی قسەکەری تورکیای بە ئەنقەرە بەخشی، بەوە بەکۆتا هات کە یۆنان لەسەر ئاستی دیپلۆماتی گۆشەگیر بکات. لەسەر ناوەڕۆکی ئەم " گەڕانەوەی حورمەت" ە بوو کە هێزە کەمالیستەکان خۆیان بۆ دژە–هێرشی ئەنقەرە ئامادە دەکرد دژ بە سوپای یۆنانی کە بە ناو ناوچەیەکی بەرفراوانی ئەنادۆڵدا پەرت و بڵاو بووبوونەوە. دواین هێرش کە موستەفا کەمال بۆ خۆی سەرکردایەتیی کرد لە ئاب و سێپتەمبەری ١٩٢٢دا بوو: لە ٩ی سێپتەمبەر سمیرنا کەوت سوپای یۆنان بەڵێشاو هەڵاتن، زیاد لەوە سەدان هەزار یۆنانی لە ئەنادۆڵ دەرکران یا زارەترەک بوون. چۆڵکردنی دەردەنیل و ئەستەمبوڵ بەبێ شەڕ لە ١٩ی ئۆکتۆبەر کۆتاییی شەڕی سەربەخۆییی ڕاگەیاند.

لەبەر چەند هۆیەک، شەڕی سەربەخۆیی شایستەی ئەوەیە نەک بە دابڕان بگرە بە بەردەوامی لەگەڵ دە ساڵەی ئیتتیحاد و تەرەقی شی بکرێتەوە. شەڕی سەربەخۆیی لە واقیعدا، تاجی خستە سەر زنجیرەیەک شەڕ کە لە ساڵی ١٩١٢ لە بالقان دەستی پێ کرد و دواتر پرۆسێسی دەرچوونی ئیمپراتۆریای عوسمانی و گۆڕینی ئەنادۆڵی بە ئیسلامیکراو بۆ ناوکێکی ناوەندیی وڵاتێکی میراتگر بە کۆتا گەیاند. وەک چۆن لە شەڕەکانی بالقاندا، تەکنیکی شەڕی گەریلایی و تەکنیکی شەڕی بەرەیی تێکەڵاو بوون. دەستەبژێری کەمالیستەکان ئەوانیش لە ڕیزەکانی ئیتتیحاد و تەرەقی کەوتبوونەوە. وەک مێژوونووس ئێریک–ژان زورشیر، ئاماژەی بۆ دەکات شیمانەی ئەوە هەیە موستەفا کەمال یەکێک لە ئەندامە باوەڕ پێکراوەکانی کۆمیتە بووبێ، گەرچی هەرگیز پۆستێکی پلە یەکی نەبووە، بەڵام لەولای ترەوە شتێک هەیە کە لە ساڵی ١٩٢٣ ددانی پێدا دەنێ " ئێمە هەموومان ئەندامی [ئیتتیحاد و تەرەقی] بووین[٥٣].

ئەگەر سەرکردە کەمالیستەکان وازیان لە پان–تۆرانیزم هێنا ئەوە لەبەر

53. E.-J. Zürcher, The Unionist Factor. The Role of the Committee Union and Progress in the Turkish National Movement (1905-1926), Leiden, Brill, 1983.

ئەوە بوو، چونکە بەرفراوانیی شکستەکان بەهاکەی لەدەست دابوو، بەڵام لە ناخەوە کەمتر ناسیۆنالیستتر نەبوون. زیا گۆکئالپ کە دوای هەرسهێنانی ئیتتیحادییەکان ئیماژی تا ڕادەیەک شێواو بوو، کەچی هەر وەک ئیدیۆلۆجی بەناوبانگی ئەنقەرە مایەوە (لە ساڵی ١٩٢٢ بەشداریی لە ڕێکخستنی یەکەم بەرنامەی سیاسیی موستەفا کەمال کرد کە چەند نیشانەیەکی پێشڕەوانەی ئایدیۆلۆجی دواڕۆژی کەمالیستی پێوەبوو[54]. دامرکاندنەوەی خوێناویی شۆڕشی کوردە – عەلەوییەکانی قۆچگیری لە ساڵی ١٩٢١[55] یان قەتڵوعامی دژ بە یۆنانییەکانی پۆن* لە هەمان ساڵدا[56] کە بوو بەهۆی کاردانەوەی تووڕەیی هەتا لەناو ئەنجوومەنی نیشتمانیدا[57]، بەهەمان شێوە بە بەردەوامبوونی میراتی ئیتتیحادییەکان لێک دەدرێتەوە. دواجار کەلەپووری ئیتتیحادییەکان لەسەر ئاستی سیمبۆلیدا بەتەواوی پارێزراو بوو. بەهەمان شێوە، لەو ڕێز لێنانەی کە بۆ تەلعەت پاشا کرا، چاپەمەنیی کەمالیست وەک "فەلامەزێکی مێژوو و هەڵکەوتوویێک کە ئیماژی شکۆمەندانەی بۆ نەوەکانی دواتر دەگوازرێتەوە"[58] باسیان لێوە کرد.

لەسەر ئاستی سیاسیشدا[59] بەردەوامییەکە ئاشکرایە: ئەگەر موستەفا کەمال ناچار بوو وەکو کۆمیتەی ئیتتیحاد و تەرەققی لە یەکەم جاردا ڕێگەی

---

54. E.H. Tepeyran, Belgelerle Kurtulufi Savafiı Anıları, Istanbul, Çag-dafi, 1982.

55. H.-L. Kieser, Les Kurdes alévis face au nationalisme turc kémaliste. L'alévité du Dersim et son rôle dans le premier soulèvement kurde contre Mustafa Kemal (Koçgiri, 1919-1921), Amsterdam, Mera, 1993.

* Pont

56. M. V, Frunze'nin Türkiye Anıları, Istanbul, Cern, 1978.

57. M.K.Atatürk, Meclis'in Gizli Oturum-larında Konufimalar, Istanbul, Çagdafi, 1977, pp. 249-262.

58. “Yeni Gün” 11.40.1921 cité par “Bulletin périodique de la presse turque”, 12.04.1921-mai 1921, n. 14, p. 9.

59. R.Akın,TBMM Devleti (1920-1923). Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve Idare, Istanbul, iletifiim, 2001.

به پلوراليزم بدات، "يەكەم گرووپ" كە سەركردايەتيان دەكات لەگەڵ توركايەتی و دەوڵەتدا خۆيان دەناسنەوە. وەک دەسەڵاتی ئيتتيحادييەكان حكوومەتی كەماليستەكان ڕەوا و نارەوايان پێكەوە تێكەڵ كرد، ئەنجوومەن پێک هات و "ڕێكخراوگەلی تايبەتی"[٦٠] دروست بوون.

لەسەر ڕێچكەی ترادسيۆنی تەواوی تەشكيلاتی مەخصوصەی ئيتتيحادييەكان كە ئەركەكەی لە پشتەوەڕا سووڕانەوەی بەڕێوەبەرايەتيی فەرمی بوو بۆ جێبەجێكردنی ئەو ئەركانەی كە ڕاستەوخۆ لەلايەن كۆميتەی ئيتتيحاد و تەرەقييەوە دياری دەكران، دەسەڵاتی كەماليستيش لە يەكەم جاردا چەتە "باندی نانيزامی"ی بەناوبانگی بەكار دەهێنا. ئەوە تەنيا لە ساڵی ١٩٢١ بوو كە سوپا بەلای كەمييەوە شوێنی بەشێكيانی گرتەوە، ئەو دەستەيەی كە ژمارەيەک لە ئەندامەكانی لەناو "تەشكيلات"ەوە هاتبوون.

دوا هێمای بەردەوامی: وەک دەسەڵاتی ئيتتيحادييەكان لە ماوەی شەڕی يەكەمی جيهانی، كەماليزم پشتی بە بەگزادەی هەرێمەكان بەست كە زۆربەيان كۆنسيرڤاتۆر بوون و بەفراوانی سووديان لە ساڵەكانی شەڕ و دەست بەسەرداگرتنی موڵک و ماڵی ئەرمەنييەكان وەرگرتبوو[٦١]. بەشی زۆری زانا ئايينييەكان، پێوەندييان بە موستەفا كەمال كرد كە بەناوی ئازادكردنی خەليفەی "زيندانی" دەست گاورەكان و پاراستنی ئيسلام[٦٢] شەرعييەتيان بەشەڕەكانی موستەفا كەمال دەدا. دواجار زۆرينەی زۆری سەرۆک هۆز و زانا ئايينيە كوردەكان كە لە ماوەی شەڕی گەورەدا ئاليكاری ئيتتيحادييەكان

---

60. E. Cilasun, “Bâki Ilk Selâm" :Çerkes Ethem, Istanbul, Belge, 2004.

61. D. Avcıoglu, Milli Kurtulufi Tarihi: 1838'den 1995'e, Istanbul, Tekin, vol. 2, 1974.

٦٢. لەبارەی بەشداريی "موجاهيدينە كەشيدە بەسەرەكان"ەوە لە شەڕی سەربەخۆييدا، بڕوانە چاوپێكەوتنی يەعقوب قادری قەرە ئۆسمانۆغلوو، يەكێک لە هاوكارەكانی موستەفا كەمال لە ڕۆژنامەی (Milliyet) ڕۆژی ٢٨ی ئۆكتۆبەری ١٩٧٣.

بوون، لەناو ڕیزەکانی هاوپشتیی دەسەڵاتی کەمالیستیدا بەرچاو بوون. نامەکانی موستەفا کەمال[٦٣] زامنی پاراستنیانی دەکرد دژ بە دەوڵەتێکی ئەرمەنی و وادەی برایەتیی تورکی–کوردی پێ دەدان کە تەنیا دەیتوانی ببێتە سۆنگەی پتەوکردنی ئەم هاوپشتییە.

63. M.K. Atatürk, Nutuk, cilt 3, An-kara, Milli Egitim Bakanligi, 1973.

بەشی دووەم

دەوڵەتی کەمالیستی: لە هەڵوەشاندنەوەی سەڵتەنەتەوە بۆ فرە حزبیی سیاسیی ١٩٢٢–١٩٥٠

پەیماننامەی لۆزان کە لە ٢٣ی تەمووزی ١٩٢٣ مۆر کرا تەرخان کرابوو بۆ سەرکەوتنی موستەفا کەمال کە بەشێکی گەورەی ئەو دەر و ناوچانەی کە لەلایەن پەیماننامەی نیشتمانیی ساڵی ١٩٢٠ داوا کرابوو، دەستی بەسەردا گرتەوە. بەم شێوەیە چیی تر نە باسی دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئەرمەنی (ئەرمەن، یۆنانی و جوولەکەکان ستاتووی "کەمینە نەتەوە"یان وەرگرت) و نە سەربەخۆییی کورد لە ئارادا نەمان. "لۆزان" سەردەستەی هەموو ئەو زنجیرە پەیماننامانە بوو کە سیما هەرێمایەتی و دیمۆگرافیاییەکانی تورکیای ئێستەی جێگیر کرد. بەهەمان شێوە پەیماننامەی گۆڕینەوەی دانیشتوان لەگەڵ یۆنان، کە پێش پەیماننامەی لۆزان مۆر کرا، بەڵام دواتر کاری پێ کرا، بزووتنەوەیەکی بەرفراوانی گۆڕینەوەی مەسیحییە ئۆرتۆدۆکسەکان، کە لەناویاندا مەسیحی تورک زمانیش هەبوون، بەرەو یۆنان (زیاتر لە ٩٠٠,٠٠٠ کەس) و بەپێچەوانەشەوە، کۆچی نزیکەی ٤٠٠,٠٠٠ موسڵمان، بە موسڵمانی یۆنانی زمانیشەوە بەرەو تورکیای لێ کەوتەوە[٦٤]. ئەم ترانس هیومانسە زۆرەملێیە تورکیای کرد بە وڵاتێکی ٩٩٪ موسڵمان. پەیماننامەی نێوان ئەنقەرە، لەندەن و بەغدا کە، لە ساڵی ١٩٢٦ مۆر کرا، چارەنووسی

64. P. Erbil, Anadolu'ya Agliyordu Niobe. Tüm Yönlerivle Rum Tehciri ve Tehcirin Tarihsel Kaynakları, Istanbul, Sorun, 2001; Küçük Asya Arafitirmalari Merkezi (trad. dal greco), Goç. Rumlar'm Anadolu`dan Mecburi Ayrilifii (1919-1923), Istanbul, iIetifiim, 2002.

کۆنە هەرێمی مووسڵی یەکلایی کردەوە و بە عێراقەوە لکێندرا. دواجار، لە ساڵی ١٩٣٧ پاڵەپەستۆی تورک بۆ سەر پاریس بەرهەمی بوو و سنجاقی ئەسکەندەرییە (هاتای ئێستەکە) کە سەرەتا وەک "کۆمارێکی سەربەخۆ" ڕاگەیەندرا، لە ساڵی ١٩٣٩ بە تورکیا لکێندرایەوە و کۆچێکی بێ شوماری ئەرمەنییەکانی ئەم هەرێمەی لێ کەوتەوە و ئیتر تورکیای نوێ لەدایک بوو.

ڕێژیمی تاکحزبی

هەر لە ساڵی ١٩٢٣ (لە ٢٩ی ئۆکتۆبەر) کۆماری تورکیا ڕاگەیەندرا و موستەفا کەمال بوو بە یەکەم سەرکۆمار. ئەم مێژووە زیاتر مێژوویێکی ڕەمزی بوو، بگرە ئەوە هەڵوەشاندنەوەی سەڵتەنەت بوو بەر لە یەک ساڵ، لە ١ی نۆڤەمبەری ١٩٢٢ کە دابڕانێکی مێژوویی لەگەڵ ئیمپراتۆریای عوسمانی دروست کرد و ڕێگەی بە دەسەڵاتی کەمالیستی دا ڕێژیمێکی نوێ، تەواو جیاواز لەوەی کۆمیتەی ئیتیحاد و تەرەققی دابمەزرێنێ. بۆ دواین لایەنگیرانی سەڵتەنەت موستەفا کەمال ئەو پرەنسیپانەی ڕاگەیاند کە لەوە بەدوا لە تورکیای شۆڕشگێڕدا دەخرێنە کار: "ئێستە نەتەوە ڕاپەڕیوە و سوورە لەسەر ئەوەی بەخۆی سەروەریی خۆی پیادە بکات. مەبەست لەوە ئەمری واقیعێکە کە هیچ شتێک ناتوانێ ئیتر دژی بوەستێتەوە. ئەوە دەرفەتێکە بۆ ئەوەی هەر یەکێک لە ئەندامەکانی ئەم ئەنجوومەنە لەسەر ئەم نوختە خاڵە کە لەسەر مافی سروشتی دامەزراوە پێوەست بن. لە حاڵەتی پێچەوانەدا ئەو ڕاستییانەی کە کردەی حەتمین ناگۆڕدرێن، بەڵام دەتوانرێ ببینین سەر بپەڕن" (لە وەرگێڕاوی فرەنسایی پ. دۆمۆن-ەوە)[٦٥].

ئەو سیستەمە سیاسییەی کە میراتی کۆمار بوو لە ساڵی ١٩٢٣ لە یەک کاتدا پلورالیست و ملکەچ بوو بۆ کەسیی موستەفا کەمال. هەلومەرجەکانی شەڕ، لە واقیعدا پاڵی بە جەنەراڵ وەنابوو تا بوونی "گرووپی دووەم"ی

65. P.Dumont, Mustafa Kemal invente la Turquie moderne, Bruxelles, Complexe, 1983, p.132.

سیاسی قەبووڵ بکات حزبێک کە لە بوارێکی زۆر کەمدا ناسرابوو، کە کۆنە ئیتتیحادییەکان و بەهەمان شێوە لیبراڵەکانی لەخۆ گرد کردبووەوە (یەکێک لەوانە، عەلی شەوکەت بەگ بوو، کە لە ٢٧ی ئاداری ١٩٢٣ تیرۆر کرا).[٦٦]

دووەم گرووپ لە هەڵبژاردنی نیسانی ١٩٢٣ بە لاوازی دەرچوو. بەهەمان شێوە، ڕەوتێکی بێ سترەکتوری لایەنگیران کە دەتوانین بەڕەوتی "ئیسلامی" ناوی ببەین لەناو بەرگریی نیشتمانیدا هەبوو. دواجار، پارتی کۆمۆنیست کە، سەرکردەکانی لە ساڵی ١٩٢١ کوژران، بێگومان لەلایەن یەحیا کاپتان، بکوژی قەتڵوعامی دژە یۆنانییەکانی پۆن، یەکێک لە نزیکەکانی موستەفا کەمال کە ئارەزووی چالاکیگەرانەی نیشان دەدا[٦٧]. بەڵام هیچ یەکێک لەم ڕەوتانە نەیانتوانی دژایەتیی باڵادەستیی موستەفا کەمال بکەن کە ئاراستەی سیاسی و سەرکردایەتیی عەسکەری لەبن دەستی خۆیدا کۆ کردبووەوە.

لە ساڵانی ١٩٢٣ و ١٩٢٤ هەردوو "گرووپ"ە پەرلەمانتارەکان خۆیان گۆڕی بۆ پارتی سیاسی[٦٨]: پارتی گەلی موستەفا کەمال (کە ناوەکەی گۆڕا بۆ پارتی کۆماری گەل، لە ١١ی سێپتەمبەری ١٩٢٣ دامەزرا) و پارتی پێشکەوتووخوازی کۆماریی کازم قەرەبەکر (لە ١٧ی نۆڤەمبەری ١٩٢٤-٣ی حوزەیرانی ١٩٢٥)[٦٩]. زۆر سەختە ئەم دوو پارتە بەگوێرەی هێڵەکانی کەوشەنی ئایدۆلۆجیا ڕیزبەند بکەین، لە کاتێکدا یەکەمیان زیاتر خۆی وەکو دەوڵەتکار، ناسیۆنالیست و "شۆڕشگێڕ" نیشان دەدات، دووەمیان ئەگەرچی هەموو نزیکایەتییەکی خۆی لەگەڵ کۆنە ئۆپۆزسیۆنەکانی عوسمانی ڕەت دەکاتەوە و وێنەی پارتێکی "لیبراڵ" و "نێوانگیر " نیشان دەدات. هەڵبەت ئەم

66. R.Akın,TBMM Devleti (1920-1923). Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve Idare, Istanbul, Iletifiim, 2001.

67. M.Tunçay, Türkiye'de Sol Akچmlar (1908-1925), Ankara, Bilgi. 1978.

68. F. Alpkaya, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurulufiu (1923-1924), Istan-bul, ile-tifiim, 1998.

69. N. Mazici, Belgelerle Atatürk Dönemlnde Muhalafet (1 919-1926), Istanbul, Dilmen, 1984.

پارته بەوردی خۆی لەوە بەدوور دەگرت کە دژایەتیی موستەفا کەمال، سەرۆکی پارتی یەکەم کە پێشتر وەکو سەرۆکی بێ ئەملا و ئەولای وڵات دیاری کرابوو، بکات.

ئەم فرە حزبایەتییە هێندە درێژەی نەکێشا. لە سبەینێی شۆڕشی کوردی شێخ سەعیددا یاسایەک بەناوی "گێڕانەوەی ئاسایش" دەرچوو و دادگە سەربەخۆیەکان کە لە ماوەی شەڕدا بەبێ مافی تێهەڵچوونەوە سەدان بڕیاری حوکمی لەداردانیان دەرکردبوو (لە ٤ی ئاداری ١٩٢٥)[٧٠] ئەم یاسایە چالاک کرایەوە. لە ماوەی چەند هەفتەیەکدا، چاپەمەنی سەرکوت کرا، چەندین ڕۆژنامە قەدەغە کران، بە دەیان ڕۆژنامەنووس بەسزای قورسی زیندانی حوکم دران. پارتی پێشکەتووخوازی کۆماری ئەویش قەدەغە کرا و سەرکردەکانی بەتۆمەتی دەست تێکەڵاوی لەگەڵ شۆڕشگێڕەکان حوکمی زیندانیکردنیان بۆ دەرچوو یان بەئاشکرا سووکایەتییان پێ کرا. ساڵێک دواتر، هەوڵێک بۆ کوشتنی موستەفا کەمال لە ئەزمیر (١٥ی حوزەیرانی ١٩٢٦) دەرفەتێکی نوێی هێنایە ئارا بۆ سەقامگیرکردنی دەسەڵاتەکەی و دەست بەسەرداگرتنی پارتەکەی: بڕێک لە ئیتتیحادییەکان لەناویاندا کۆنە وەزیری دارایی، جەواد بەگ، کۆمەڵێکی بێبەری لە تەقینەوەکە، چونکە ڕەتیان کردبووەوە بچنە پاڵ کەمالیزم لەناو بردران (١٩ سزای لەداردان، ١٨ کوشتن، یەک خۆکوشتن) و سزای نوێی تری زیندان ڕاگەیەندران[٧١].

لەسەر ئەم پاشینەیە موستەفا کەمال لەنێوان ١٥ و ٢٠ی ئۆکتۆبەری ١٩٢٧ ئاخاوتنە بەناوبانگەکەی (نوتوق)[٧٢] بڵاو کردەوە کە کردەی حوکمدانی بەبێ تێهەڵچوونەوەی "بەرهەڵستکارەکانی" و هاوکارە کۆنەکانی کە لەوە بەدوا ئیتر بێدەنگ کرابوون ئاشکرا دەکات. موستەفا کەمال لەو ساتەوە هەموو

---

70. E.Aybars, Istiklal Mahkemeleri (1920-1927), Izmir, Ege Üniversitesi, 1984.

71. N. Mazici, Belgelerle Atatürk Dönemlnde Muhalafet (1 919-1926), Istanbul, Dilmen, 1984.

72. M.K. Atatürk, Nutuk, Ankara, Milli Egitim Bakanligi, 1973.

دەسەڵاتێکی پێویستی لە بەردەستدا بوو بۆ دووبارە نووسینەوەی مێژووی تازەی تورکیا کە بە نزیکەیی بەتەواوی لەم کەسایەتییانە پاک کرابووەوە کە بەشدارییان لە شەڕی سەربەخۆییدا کردبوو. هەر دەمودەست لەلایەن چاپەمەنیی کەمالیستەوە ئەم ئاخاوتنە وەک "کتێبی پیرۆزی تورکان"[73] پێشوازیی لێوە کرا و قسەکانی موستەفا کەمال بوون بەقسەی دەوڵەت و ئەوە بەدیار دەخەن کە سەقامگیرکردنی ڕێژیمی تاکحزبی چەندە جیانەکراوە بوو لەگەڵ تاکپەرستیدا[74]. بۆ ئەوەی فۆرمیولەی داهێنەرانەی هیولیا ئاداک[75] بەکار بهێنین، لەگەڵ نوتوقدا موستەفا کەمال گوتەی "من- نەتەوەم"ی داهێنا. نوتوق، کە ئاداکیشی پێ دەڵێن، هەر تەنیا بەوەندە دەستبەردار نابێ کە کۆنترۆڵی "بیرەوەریی مێژوویی" بکات، بگرە هەروەها نەوەکانی دواڕۆژ بەرەو ڕووی یەک تاکە ئەرک دەکاتەوە: ئەرکی پاراستنی نەتەوە، یەکەی نەگۆڕ بۆ هەتاهەتایە چەسپاو و ناوی دروستکارەکەی/ باوک: ئەتاتورک"ە.

لەگەڵ ئەمەشدا سێ ساڵ دواتر موستەفا کەمال ناچاربوو تاقیکردنەوەیەکی نوێی فرەحزبی تاقی بکاتەوە (ئاب - نۆڤەمبەری ١٩٣٠). تەنگژەی ئابووریی جیهانی کە حاڵەتێکی هەژاری گەورەی لەناو سەرتاپای وڵاتدا نابووەوە و قورساییی کێشانەوەی دارایی زیاتر کردبوو، قەناعەتی بە سەرکۆمار هێنا کە پێویستە ئیتر گفتوگۆیەکی فرە لایەنە لەبارەی سیاسەتی ئابوورییەوە پەیڕەو بکرێ. هەروەها ڕەتکردنەوەی تا دەهات زیاتری ئاشکرای "شۆڕشەکانی" کەمالیستەکان لەلایەن دانیشتوانەوە، بە گەنجەکانیشەوە وایان لێ کردبوو لە خراپتر دەترسا. ڕێگەپێدانی "ئۆپۆزسیۆنێکی ماڵی" لای موستەفا کەمال وەک تاقە شێوازی سووککردنەوەی کاردانەوەکان بەدیار

73. A. Dilipak, Bir Bafika Açıdan Kemalizm, Istanbul, Beyan, 1988.

74. M. Tunçay, Türklye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulmasi (1923-1931), Ankara, Yurt, 1981.

75. H.Adak, "National Myths and Self-Narration: Mustafa Kemal's Nu-tuk and Halide Edip's Memmoirs and the Turkish Ordeal", In “The South Atlan-tic Quarterly”, 2003, n. 102103, pp. 509-528.

کەوت. موستەفا کەمال داوای لە هاوخەباتکاری کۆنی خەبات، فەتحی (ئۆکیار) کرد حزبی دووەم: حزبی لیبراڵ دروست بکات[٧٦].

ئەم ئۆپۆزسیۆنە کە لە ڕووی پرەنسیپەوە نابێ ڕۆڵێکی سیاسیی واقیعی بگێڕێ، بەبێ ئەوەی پێشبینیکراو بێ "ئاپۆڕەیەکی کەمتر لە سەد هەزار کەسی" لە خۆی کۆ ناکاتەوە[٧٧].

لەگەڵ ئەوەشدا فەتحی بەشەوقێکی زۆرەوە پێشوازیی لێوە کرا، سەردانەکەی بۆ ئەزمیر سەرەتا بوو بەهۆی خۆپێشاندانێکی ترسناک، پاشان شانۆی یاخیبوون دژی دەسەڵات و وێنەی سەرکۆمار دڕێندران. پۆلیس تەقەی کرد و هەرزەکارێکی کوشت کە هەر دەمودەست بە شەهید لە قەڵەم درا. لەولای تر، حزبی لیبراڵ سەرکەوتنێکی تەواوی لە هەڵبژاردنەکانی شارەوانی بەدەست هێنا و کادیرە ناوخۆییەکانی بەئاشکرا تەحەدای دەسەڵاتیان دەکرد. لەوە بەدوا لە چەندین شاری هەرێمەکاندا وەکو "جەنەراڵێکی سوپای داگیرکار" پێشوازیی لێوە کرا، بەگوێرەی هاوخەباتکارێکی ڕێگەی خەبات، ئەحمەد حەمدی (باشار)[٧٨]، موستەفا بڕیاری دا بە هەڵوەشاندنەوەی حزبی لیبراڵ کە بوو بەقۆچی قوربانیی چاپەمەنیی کەمالیستی. هەرچی تایبەت بوو بە گفتوگۆی کراوەی نێوان لایەنگیرانی هەردوو سیاسەتی ئابووری، دەبوو بەقازانجی قوتابخانەی پارتی "دەوڵەتکار" یەکلا ببێتەوە.

ئەم دووەم تاقیکردنەوەی فرە حزبایەتییەی کە هەر تەنیا سێ مانگی خایاند، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا کاریگەرییەکی زۆری بەسەر ڕێژیمدا جێ هێشت. سەرکەوتنی "ئۆپۆزسیۆن" نیشانەی ئەم بەرفراوانییەی ڕەتکردنەوەی کەمالیزم بوو لەناو کۆمەڵدا. ئەمە قەناعەتی بە دەسەڵات هێنا بۆ پێویستی بوونی هاوپشتییێکی زۆری دانیشتوان و بە گەڕخستنی گواستنەوەی "دەنگی

76. Ç.Yetkin, Serbest Cumhuriyet Fırkasi. Atatürk'ün Bafiarisız Demokrasi Devrimi, Istanbul, Toplumsal Dönüfiüm, 1997.

77. S.S. Aydemir, Tek Adam, Istanbul, Remzi, vol. 3, 1966, p. 394.

78. A.H. Bafiar, Atatürk'le Üç Ay, Istanbul, Tan Matbaası, 1945.

شــــۆڕش" بـۆ "گـــەل". هـەروەهـا وا دیـاربوو پێـــویـسـت بوو عـــەقـــیـــدەیەکی شۆڕشگێڕانە بە کەمالیزم ببەخشرێ کە "گەل" ئەزبەری کردبوو.

گـفـتـوگـۆیەکی بەرفـراوان لەسـەر ئەزمـوونەکـانی ئـیـتـاڵـیـا و شــوورەوی هـاتە ئاراوە کە وەکو چەند مۆدیلێک وابوون. فـالیح ڕەفقی (ئەتـای) ناردرایە ڕۆما و مـۆسـکۆ، بە "پرۆگرامـێکی" عـەمـەلی هـاتـەوە " دووبارە دروسـتـکردنەوەی پارتی شۆڕشگێڕ بەئیلهام وەرگرتن لە پارتە کۆمەنیست و فـاشـیستەکان، ئەمە واتە پارتەکانی ئەو وڵاتانەی کە لە سیستمی کۆنەوە بۆ سیستمی تازە ڕۆیشتوون [ ] خسـتنە کار، نەک بۆ بیرۆکراتی، بگرە میـتـۆدێکی شـۆڕشـگێـڕانە و هـەر دەمودەست بچنە سەر پەروەردەکردنی کۆمەڵانی خەڵک")[79].

کـۆواری کـادرۆ "کـادیر"[80] کـە لە سـاڵـی ١٩٣٢ بڵاو کرایەوە هـەر بەتەواوی ئاراستەی ئەم پرۆژە دۆکترینییە کرابوو. ئەم کۆوارە خواستەکانی کەمالیزمی ئاشکرا دەکرد لەوەی چیی تر ژێردەسـتـەی کـەلەپووری ئـیـتـیـحـادییـەکان یان قـالبی شـۆڕشـی فرەنسـایی (کە زۆر بەتوندی لەبەر شکسـتـەکانی ڕەخنەی لێ دەگـیـرا) نەبێ، بگرە مـۆدیلێـکی جـیـهـانـیی تایـبـەت دابمەزرێنن. کـەمـالـیزم لەوە بەدوا وەک سـێـیـەمـین جـەمـسـەر، لـەگـەڵ فـاشـیـزمی ئـیـتـاڵـیـایی و بۆلشـەویکی سـۆڤـیـەتی وێنـای جـیـهـانێـکی نوێی دەکـرد کـە وەکو ئـەنتی لیـبـراڵ و ئـەنتی دیموکـراتیک بێ. جـیــاخـوازەکـانی پارتـی کـۆمـەنیـســتی تورک، لە نـەبوونی ئـایدۆلـۆجی ڕێـژیم، بـوون بە ئـیــــدیـۆلۆج، ڕۆڵێـکی کـــاریگـەریان بـینی لـەم "وەرەشـــە"یەی ژمـارەی کـادرۆدا کـە دیمەنی ڕوونـاکـبـیـریی تورکی هـەژاند. کـۆوارەکە لەبەر رادیکالیزمییـەکەی بووبوو بـەمایەی دڕۆدۆنگی ڕێژیم و سـاڵی ١٩٣٤ لەسـەر بڕیاری موسـتـەفا کـەمال ڕاگـیرا، بەڵام چەند نووسـراوێکی تر "

---

79. M.Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde, cit., p. 313.

80. The ideulogy of the “Kadro” Movement: A Patrlotle Leftist Movement in Turkey, in S. Kedourie (dir), Turkey Before and After Atatürk Inter-naI and External Affairs, Londra, Frank Cass, 1999, pp. 92-119. “Kadro” réédité par C. Ergoul en 3 volumes (Ankara, Aitia, 1979).

کـورته باســێکی شـۆڕشـی تورک" یا " کـورتـەیەکی کــەمــالیـزم" شـوێنی دەگرنەوە[81].

تاکحـزبی دووباره ڕێک خرایەوه و ئەرکی نـوێی پێ بەخشـرا . بەم شـێوەیه (مـاڵی تورکان) که موسـتـەفا کەمال بە تەمبەڵی گوناهبـاری دەکردن بە(مـاڵی گەل) جێیان گیرایەوە کە ئەرکەکەی لە قاڵبدانی هەموو دانیشتوان بوو (لە دە ساڵێکدا ٤٧٨ ماڵ و ٤٣٢٢ "ژوور"ی گەل بەدیار کەوتن)[82]. کەمالیزم بوو بە دروسـتکاری یەک عـەقـیـدە، بەجـۆرێک لە نـاسـیـۆنالیـزمی پۆپۆلیـست و کۆرپۆراتیزم کە دەکرێ لەناو شەش وشەگەلی دوور و درێژی مەزندا بدۆزێتەوە کە: کتێبی " شـەش تیرەکە" بوو[83]. یەکەمینی ئەو "تیر"انە، ناسیۆنالیزمە، دروسـتـکاری نـەتـەوەی تورک لـە یەکــەی شــەرعــانی وڵاتدا، دووەمــیــان "کۆمارخـوازی"یە لە چوارچێوەی داوودەزگایی "پەیماننامەی" سیاسی دیاری دەکات و پیرۆزی دەکات، سێیەمیان پۆپۆلیزمە ڕیشـەی سیسـتـمی سیاسی لەناو گەلێکی پەژمووردە دەردەکات کە "سەرۆکەکانی" (نەک دەستەبژێرەکانی) بەرجەسـتەی دەکەن، چوارەمیان دەوڵەتکارییە کە شوێنێکی گرینگ بە دەوڵەت دەدات وەکو دەربڕینی مێتا-مێژوویی سەروەریی نیشـتمانی، هەروەها وەک ئەکتەری یەکەم پلانی ئابووریش، پێنجەمیان عەلمانییەتە کە جاڕی ئەوە دەدات تاکەکان ئازادن لە بیروباوەڕەکانیان بێگومان - بەمەرجێک کە موسڵمانەکان نەچنە سـەر ئاینێکی تر، دواجـار و دوایەمـینیـان، شـۆڕشگێڕایەتیـیـە کـە کـردەیەکی خـۆویسـتــە، لەناویاندا شـۆڕش واتەی پرۆســیـسی چوونە ناو شارستانیەتی ڕۆئاوا دەگەیەنێ.

ئەم "تیرانە" کـە لە سـاڵی ١٩٣١ ئامـادە کـران و سـاڵی ١٩٣٧ خـرانە ناو

81. M. Esat Bozkurt, Atatürk Ihtilâli, Istanbul, Altın, 1967 & P. Safa, Türk Inkilâbina Bakifilar (Cumhuriyet'in 15. yili Münasebetiyle), Istanbul, Kanaat Kitabevi, 1938.

82. N.G.Ye_ilkaya, Halkevleri ideoloji ve Mimarlık, Istanbul, Iletifiim, 2003.

83. T.Parla,Türkiye'de Siyasal Kültürün Re-smi Kaynaklari. cilt 3: Kemalist Tek-Parti Ideolojisi ve CHP'nin Altı Oku, Istan-bul, iIeti_im, 1992.

دەستوور، ئەو مێژووەی کە هەروەها هێمای پەڕینەوەیە لە ڕێژیمی تاکپارتی بۆ پارتی-دەوڵەت کـــــە هەردووکـــــیـــــان لەوە بەدوا بەتەواوی لە ئۆرگانیگرامەکانیاندا[84]* تێکەڵ بەیەک دەبن. ئەم پەرەئەستاندنە بەبێ ئەنجام نەبوو لەسەر ڕێوشوێنەکانی هەڵبژاردنەکان: ئەندام پەرلەمان لەلایەن پارتی (یان هەتا لەلایەن ســەرۆک خــۆی) دیاری دەکــران و دەخــرایە بەردەم پەسندکردنی دەنگدەرەکان کە دەبوو بەدەنگدانێکی ئاشکرا دەنگی بۆ بدەن. بەڵام بەپێچەوانەوە هەڵمەتی دەنگدان بەنهێنی بەڕێوە دەچوو.

دواجار تاکپەرستیی موستەفا کەمال لە ماوەی دە ساڵەی ١٩٣٠دا بە شێوەیەکی بێ شومار سەقامگیر بوو. لەگەڵ ئەوەش کە هەر بە نازناوی "غازی" (سەرکردەی سەرکەوتوو) و "سەرۆکی نەمر" مایەوە، بە یاسایەکی تایبەتیش کە لە ساڵی ١٩٣٤ پەیڕەو کرابوو بە ئەتاتورک "باوکی تورکان" (هەمان یاسا ئەوە قەدەغە دەکات کە ئەم ناوە لەلایەن هیچ هاووڵاتییەکی تری تورک بەکار بهێنرێ). ناونانەکە جووت بوو لەگەڵ ئەو ئیمازەی کە موستەفا کەمال لەسەر خۆی هەیبوو: " تەنیا سەرۆکی کۆمیۆنیتەی مرۆیی شایستەی ئەوەیە پیرۆز بکرێ"[85]. ئەم تاکپەرستییە بەهەمان شێوە دەربڕینە ئیستاتیکییەکەی لە: پەیکەرەکانی موستەفا کەمال کە بەتایبەتی لەلایەن پەیکەرتاش هێنریش کریپیل دروست کرابوون، وەکو تەجەللی هێزی سروشتی نیشان دەدات[86]. "سەرۆکی نەمر" لووتکەی ئەو هەرەمە بوو کە لەلایەن "نەتەوە-سوپا"ی تورک دروست بوو، ئاستی دووەمی هەرەمەکە سەرۆکەکانی تری بەخۆوە گرتبوو. دواجار، لە خوارەوەی خوارەوەدا گەل دەبینرێ. ڕەجەب (پەیکەر) بەم شێوەیە لێکی دەداتەوە. لە ساڵی ١٩٣٣ ئامانجی پارتی کە خۆی

---

84. Ç.Yektin, Türkiye'de Tek Parti Yönetimi, 1930-1945, Istanbul, Altın, 1983.

* ئۆرگانیگرام: organigramme پلانێکی سەرتاسەرییە بۆ ڕێکخستنی ئیدارە. (وەرگێڕ).

85. Parla, Kemalist Tek-Parti, op.cit., p. 329.

86. M.Hizal & T.Bafioglu, “Cumhuriyet Döneminde Heykclcilik” ,In Cum-huriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,Istanbul, Iletifiim, 1983, pp. 886-906.

سکرتێری گشتی بووە برێتی بووە لە "کۆمەڵگەیەکی دیسپلینکراو کە بەشوێن پێشقەرەوڵی سەرۆکە نیشتمانییەکان بێ کە کۆمەڵ بڕوای پێیانە"[٨٧].

کەمالیزم، کەلەپووری عوسمانی و سیاسەتی ئاینی

دەسەڵاتی کەمالیزم لە تێرمی ناکۆک لەگەڵ کەلەپووری عوسمانیدا خۆی پێناسە دەکات. وەک مێژوونووس کەمال کارپات بەڕاستی تێبینیی کردووە، هەموو ئاماژەیەکی پۆزەتیڤ بۆ ئیمپراتۆریا باجی "عوسمانچێتی" داوە و بەتەواوی بەتاوان ناوزەد کراوە[٨٨]. عوسمانییەکان بەتایبەت ئەوانەی دەورانی "شکست" لە ڕووی کردەنییەوە وەک ئیتنۆ-کلاسیک حسێب کراون کە پەیامە مێژووییەکەی برێتی بووبێ لە سوودوەرگرتن لە تورک و لە گۆڕنانی تورکایەتی بێ وەک یەکەیەک. سەدەکانی عوسمانی لە مێژووی تورک دوور خرانەوە یان بۆ کەوانەیەکی درێژ کەم کرانەوە کە گەندەڵی سیمای بووبێ. مێژووی ڕاستەقینەی تورک تەنیا دوو قۆناغ بەخۆیەوە دەگرێ، کە بە"شکستی"ی عوسمانی دەوران دراوە: ئەرگەنەکۆن، دەورانی زێڕینی تورکایەتی و دەورانی کۆمار جارگەیێنی دوارۆژێکی گەشاوە. کەمالیزم خۆی وەک بزووتنەوەیەکی بازدان بەسەر ئەم سەردەمە زێڕینە دەناسێنێ بەرەو ئەم دوارۆژە پرشنگدارە.

بەڵام وەسپی کەمالیزم وەک ڕژێمێکی توندڕۆ و نوێخواز بەتایبەتی لە سیاسەتیدا لە بوارە ئاینییەکاندا دەردەکەوێ. ڕاستییەکەی کەمالیزم وەک تاقە ئەزموونێکی لایکیی دادەنرێ کە توانیبێتی سەرکەوتووانە هەتا بناغەی کۆمەڵگەیەکی موسڵمانی نوقمی ناو ملهوڕی تیۆکراتی بهەژێنێ. هەڵبەتە ئەم بانگەشەیە دەبێ یەکجار زۆر بەپارێزەوە مامەڵەی لەگەڵ بکرێت. یەکەمیان، ئەم بانگەشەیە دەتوانێت ئیسلام و دنیای موسڵمانان وەک خۆی شی بکاتەوە،

---

87. Ç Yektin, Turiye`de Tek Parti, op.cit., p. 158.

88. K.H. Karpat,(dir), Ottoman Past and Today`s Turkey, Leiden-Boston-Köln, Brill, 2000.

بەڵام وەک کەرەسەیەکی یەک شێوازی ملکەچکردوو بۆ کۆمەڵێک دژواریی هەڵگری خەسڵەتی دەرەوەی مێژوو دەیبینێت و دەیچەسپێنێت. دووەمیان، دوای ئەوەی بەم شێوەیە ئیسلامێکی کاریکاتۆرییان دروست کرد، کە بەڵگەنەویستە بەرگەی لێکدانەوەیەکی مێژوویی ناگرێ، ئەم بانگەشەیە "دەرچوون لە گومڕایی" بە "پیاوێکی ڕزگاریکار" بەسترایەوە کە بەدیارکەوتنی پەرجوویی بۆ خۆی شۆڕشێک بوو. بەڵام ئەم بیانووە هێشتا زیاتر لاواز بەدیار دەکەوێ. موستەفا کەمال لە واقیعدا لەناو ترادسیۆنێکی دوور و درێژی سکۆلاریزم و ڕیفۆرمدا هاتووە کە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی کلاسیکی ئیسلام کە مێژوونووسەکان دەیخەنە ناو هەزارەی یەکەم. بەهەمان شێوە ئیمپراتۆریای عوسمانی، چ لە دەورانی زێڕین و چ لە دەورانی تەنزیماتدا، یەک یەکەی سیاسیی سۆکلاریزەی بەرفراوانی پێک دەهێنا. دواجار، وەکو حاڵەتی ژمارەیەک ڕووناکبیرانی "گەنجە-تورکەکان" یا عەرەبەکان لە سەرەتای سەدەدا، موستەفا کەمال بەدڵنیاییەوە موسڵمانی "لایکیی"ی هەرە ڕادیکالی دەورانی خۆی نەبووە. موستەفا کەمال تەنیا ئەو کەسە بوو کە دەسەڵاتێکی سەروو-کۆمەڵایەتیی هەبوو کە لە بواری ئاینی وەک چۆن لە بوارەکانی تر، وەسیلەگەلی خواستە ڕادیکالەکانی پێ بەخشیوە. ئەو هۆشیار بوو بەرانبەر بەوەی کە یەک جار گەیشتە دەسەڵات، ئیتر پێویستی بەپاڵپشتیی میللی نامێنێ بۆ تەواوکردنی پرۆژەکانی: "ئەگەر جەماوەر لەژێر هەژموونی ترادسیۆنی ئاسیاییدا مانەوە، ئەو دەڵێ، ڕووناکبیرەکان کە نوێنەرایەتیی سەروەریی نیشتمانی دەکەن بەناوی ئەم جەماوەرە دێنە ناوەوە بۆ ئەوەی سیستمێکی مۆدێرنیان بۆ دابین بکەن، شەڕی دواکەوتوویی، بیرورای هەڵە، پڕوپووچی دەکەن، شۆڕش دەکەن و سیستەم دەگۆڕن. بۆیە ئێمە پەنا نابەینە بەر ڕیفراندۆم"[٨٩].

پێویست نەبوون بۆ گەڕانەوە بۆ ڕیفراندۆم لە ڕاستیدا هێز و بێهێزیی

---

89. M.A. Agaogulları., L`Islam dans la vie politique de la Turquie, Ankara, Faculté des Sciences politique de l`Université d`Ankara, 1982, p.83.

دەسەڵاتی کەمالیستی پێک دەهێنێ لە بواری ئاینیدا. بەهێزییەکەی لەبەرئەوەیە، چونکە لە چەند ساڵێکی کەمدا بەڕاستی گەیشتە ئەوەی سیمای ئاینی تورک دووبارە وێنا بکاتەوە. بۆیە بێهێزییەکەی لە ساڵی ١٩٤٥ەوە، ئەوە بەدیهی بوو کە ڕێفۆرمەکانی کەمالیستی کە لەناو ترادسیۆنێکی دوور و درێژی سکۆلاریزمی موسڵمان و عوسمانیدا توانستی ژیانی بەردەست خستبوو، لە کاتێکدا ڕیفۆرمگەلی تر، کە لە ڕەنگدانەوەی کەمالیزمەوە دەرکەوتنەوە وەک تاقیکردنەوەیەکی تەواو ڕادیکال مەحکووم بوون بە لەبیرکردن.

ڕیفۆرمەکان کامانە بوون؟ لە ٣ی ئاداری ١٩٢٤، دوای هەڵوەشاندنەوەی سەڵتەنەت – خەلافەت (جێگرەوەی پێغەمبەر) کە لەوەتای ساڵی ١٥١٧ لەلایەن سوڵتانانی عوسمانییەوە جێگیر کرابوو، هەڵوەشێنرایەوە و دواین خەلیفە کە عەبدولمەجیدی دووەم بوو لە تورکیا وەدەرنرا. هەمان ساڵ، یاسای یەکخستنی خوێندن بەشێوەیەکی بێ شومار سەربەخۆیی دامەزراوە ئاینییەکانی کەم کردەوە. لە ساڵی ١٩٢٥ لە دوای داپڵۆسینەوەی شۆڕشی کورد کە لەلایەن شێخ سەعید، لە تەریقەتی نەقشبەندی سەرکردایەتی دەکرا، تەریقە ئاینییەکان قەدەغە کران و موڵک و ماڵی دەزگا خێرخوازییەکان بۆ گەنجینەی گشتی ڕەوانە کرا. هەمان ساڵ ڕیفۆرمی ناسراو بەڕیفۆرمی "شەپقە"ی ڕاگەیاند کە هەموو جۆرە کڵاوێک جگە لە شەپقە قەدەغەیە (بەرەنگاریبوونەوەکە زۆر بەتوندی سەرکوت کرا و زیاتر لە سەدان کەس کوژران). لە ساڵی ١٩٢٦دا پێشەکیی یاسای مەدەنیی سویسرە دەرچوو. لە ساڵی ١٩٢٨ وەک نیشانەی دابڕان لەگەڵ کەلەپووری عوسمانی، ئەلفوبێی لاتینی پەیڕەو کرا و بەکارهێنانی پیتە عەرەبییەکان بۆ بەڵگەنامەی نوێ سزای یاسایی لەسەر بوو. بەهەمان شێوە، ئاماژەکردن بە ئاینی دەوڵەت هەڵوەشێنرایەوە. لە ساڵی ١٩٣٣ بانگی نوێژ کرایە تورکی و دواین کۆلێجەکانی تیۆلۆجی دەرگەکانیان داخران. لە ٥ی دیسەمبەری ١٩٣٤ مافی دەنگدان و شەرایتی دەنگدان «لە کارەکانی بەشدار بوون لە ڕیفراندۆمی

کاندیدەکانی تاکحزب»دا بۆ ژنانیش سەلمێنران. لە ساڵی ١٩٣٥یەکشەممە وەک ڕۆژی پشوو شوێنی هەینیی گرتەوە و دواجار لە ساڵی ١٩٣٧، عەلمانییەت لەگەڵ پێنج " تیرەکانی تر" خرانە ناو دەستوورەوە[٩٠].

دەبێ چاک ئەوە قبووڵ بکەین کە ئەم هەنگاو هەڵگرتنە توندانە ئەزموونی کەمالیستی لەناو جیهانی موسڵماندا لە هەمووان ڕادیکالانەتر کرد. کەچی، ئەم "لایسیتییە" چەند شتێکی پارادۆکس بوو، هەر هیچ نەبێ لەناو چوارچێوەیەکی پێش هەموو شتێک بە ئیسلامیکراودا سەپاندی. دوای ئەوەی هیچ چارەیەکی تر بۆ میللەت نەهێڵرایەوە و دەسەڵاتی کەمالیزم بەزۆر وەک ئاینی لێ کرا و تەنانەت وەک ڕایەڵەیەکی هاوبەشی میللەت پەسند کرا، ئیسلام لە مەیدانی بینراو تووڕ هەڵدرایە دەرەوە. ڕاستە تورکایەتی ئەو توخمەیە کە کارتی ناسنامەی نوێی نەتەوەی تورک پێناسە دەکات، بەڵام بۆ ئەوەی تورک بیت، دەبێ لە پێشدا موسڵمان بیت و بۆ ئەوەی دەربڕینی نووسەری کەمالیست خەلیل نیعمەتوول (١٩٢٨) وەربگرینەوە "هاوشەریکی لە هەمان زمان و هەمان ئایندا"[٩١]. وەک چۆن ئەو ستەمکارییەی بۆ سەر چەند قوتابییەکی ئامادەیی نیشان دەدات کە لە سەرەتای ساڵی ١٩٣٠ بوون بە مەسیحی، لە ئیسلام هەڵگەڕابوونەوە کە تازە جێیان هێشتبوو، کەوابوو ئەمە خیانەتە لە نەتەوە. موستەفا کەمال درانی بەوەدا دەنا لەم پێوەندییە ئاڵۆزەی کە لەنێوان نەتەوە و ئایندا هەبوو. چونکە ئاخاوتنەکانی خواستەکەی بەتێکڕایی لە یەک تاقە ڕستەدا کورت دەبێتەوە: " خوایە بێ کۆتایی سوپاس، کە هەمووماں تورکین، کەوایە هەمووماں موسڵمانین.، دەتوانین و دەبێ هەمووماں لایێک بین. بەکورتی ئەوە تەنیا لە تەواوکاریدا لەگەڵ تورکایەتی و ئیسلام بوو کە "لایکیی" دەکاتە ڕایەڵەیەکی نوێی هاوبەشی نەتەوەی تورک. بەم شێوەیە لە کاتێکدا کە هاووڵاتییە ناموسڵمانەکان، ئەندامی تاقە کەمینە

90. Ç. Yektin, Turiye`de Tek Parti, op.cit.

91. H. Nimetül (1928) cité par Bahadir, Ommetten Millete. Türk Ulu-sunun Infiası, IS60-1945, Ankara, Kalan, 2001, p. 149.

نەتەوەکان لە ڕووی یاساییەوە لە تورکیا دانی پێدا نراوە، نابنە بەشێک لە نەتەوەی تورک بەبێ موسڵمانبوون، بەهەمان شێوە کورد، چونکە موسڵمانن لە ڕووی یاساییەوە ناکرێ نەتەوەی تورک بەجێ بهێڵێ[٩٢].

وەک ئۆلیڤیێ ئابێل، لە پێناسەکەی خۆیدا بۆ کەمالیستی ئاماژەی پێ داوە، لایسیتی (عەلمانییەت) وەستا لەوەی چیی تر هاووڵاتای "فرەیی زمانەکانی خواوەند" بگەیەنێ[٩٣].

تەواو بەپێچەوانەوە، یەک تاقە زمان لەم زمانانە وەکو "زمانی نەتەوە" قەبووڵ کرا یان هەتاوەکو خۆی سەپاند و زمانەکانی تر بەزمانی عەلەویزمیشەوە، کە ئاینی لە ٢٠٪ی هاووڵاتیانی کۆمار پێک دەهێنن قەدەغە کران. بەڵام "عەلمانییەت"ی کەمالیستی هێشتا بە پارادۆکسێکی تر جیا دەکرێتەوە: عەلمانییەتی تورک دوان بە ئۆتۆنۆمیزاسیۆنی هاوبەشیی بوارە سیاسی و ئاینییەکان نایەنێ و چاوی بڕیوەتە سەر دروستکردنی "ئاینێکی نیشتمانی". لە ئەنجامدا، ئەم لایسیتییە کۆنترۆڵی ئاین لەلایەن دەوڵەت دروست دەکات (و تەنیا و تەنیا لەلایەن دەوڵەت) بەڕێوە دەچێ کە لە ٢ی ئاداری ١٩٢٤ەوە لەلایەن سەرۆکایەتییەکی کاروباری ئاینی کە ڕاستەوخۆ سەر بە سەرۆک وەزیرانە بەڕێوە دەچێ. پارەکەی لەلایەن باجی سەرجەم هاووڵاتیان بە عەلەوی و موسڵمانەکانیشەوە دابین دەکرێ کەچی تەنیا دامەزراوەیەکی کولتووری سوننی بەڕێوە دەبات[٩٤].

بەهەمان شێوە ڕێفیرانسی ئاینی بۆ بە شەرعیەتدان بە سیاسەت فەرامۆش نەکراوە، بەڵام تەنیا بۆ بەکارهێنانی زۆر توندی دەوڵەت پارێزراوە،

92. H. Bozarslan, ‌ا‌Islam, laïcité et la question d'autorité dans l'Empire ot-toman et en Turquie kémaliste ب, in ‌ا‌Archives des sciences sociales des reli-gionsب, 2004, n. 125, pp. 99-113.

93. O. Abel, “Que veut dire la laïâté?” In “Cahiers d'études sur le Médi-terranée orientale et le monde turcoiranien”, 1990, n. 10.

94. M. A. Agaogulları,. L´Islam dans la vie politique de la Turquie, Ankara, Faculté des Sciences politique de l´Université d´Ankara, 1982.

کە لەلای ترەوە دەوڵەت دوودڵ نابێ لەوەی زۆربەی جار پەنای بۆ ببات، هەتا بۆ سەپاندنی ڕیفۆرمەکانیش. وەک زۆر لە هاوتا موسڵمانەکانی سەدەی بیستەم، لە واقیعدا، دەسەڵاتی کەمالیستی لە سوورەتی ٥٩/٤ی قورئاندا سەرچاوەی ئاینی پێشتر دەخات: «هۆ ئەوانەی باوەڕتان هێناوە! بەر فەرمانی خواوەند، بەر فەرمانی پێغەمبەر و ئەوانە بن کە لەناو ئێوەدا دەسەڵاتیان لە بەردەستدایە.»

ناسیۆنالیزمی کەمالیست

لە هەموو سیمایەکانی تر زیاتر دەسەڵاتی کەمالیزم بە سیاسەتە ناسیۆنالیستییەکەی دەناسرێتەوە. دوورتر لە نووسینەوەی لەناو دەستووردا، بوو بە ئەرکێکی گرێبەستی هاوولاتییەتی، ناسیۆنالیزمی کەمالیست بە هەنگاوهەڵگرتنی زۆر توند بە هەڵمەتی "هاوولاتی! بە تورکی قسە بکە"[٩٥] دەردەبڕی، سزادانی بەکارهێنانی زارەکیی زمانەکانی تریان هێشتا ژمارەیەکی سەرسوڕهێنەری ئاخاوتن کە تورکایەتی مەزن دەکەن. لە ساڵی ١٩٢٤ موستەفا کەمال ئاخێوەرانی ناتورکی زمان وەکو دوژمنی شاراوەی نەتەوە باس دەکات. لە ڕاگەیاندنێکدا بۆ دیپلۆماتکارێکی بەریتانیایی سەرۆک وەزیران عیسمەت پاشا (ئینینۆ) لە ساڵی ١٩٢٥ ڕای دەگەیەنێ:

> «ئێمە بەڕاشکاوانە ناسیۆنالیستین و ناسیۆنالیزم هۆکاری یەکگرتوویی ئێمەیە. لە بەرانبەر زۆرینەی تورکدا، پێکهاتەکانی تر هیچ چەشنە نفووزێکیان نییە. ئێمە بەهەموو نرخێک دەمانەوێ دانیشتوانەکانی وڵاتی خۆمان بکەینە تورک. ئێمە ئەوەی دژی تورک و تورکیزم بوەستێتەوە لەناوی دەبەین. ئەوەی ئێمە لای ئەو کەسانە بەدوایاندا دەگەڕێن کە دەیانەوێ خزمەتی

95. M.Kiimmarer & M. Barthou, Turkisme, chauvinisme et nationalisme dans la presse turque, 14 settem-bre 1934, n. 347, “AE Levant, 1918-1920", vol. 603, & R.N. Bali, Cumhuriyet Yillarinda Türkiye Yahudileri. Bir Türklfitirme Serüveni (1923-1945), Istanbul, Iletifiim, 2000.

ولآت بکەن، پێش هەموو شتێک تورکبوون و تورکایەتییە»[٩٦]

هەرچی مەحموود ئەسعەد "بۆزکورت"، وەزیری دادپەروەرییە لە ساڵی ١٩٣٠، لەناو گەرمەی شۆڕشی ئاراراتی کورد لە ستوونەکانی ڕۆژنامەیەکی کەمالیستیدا ڕای خۆی دەردەبڕێ:

«بیروڕای من بەم شێوەیەی خوارەوەیە: هەموو دۆستان، دوژمنان و چیاییەکان دەبێ باش بزانن کە سەرداری ئەم ولآتە تورکە. ئەوەی تورکی پاک نەبێ هیچ مافێکی تری لە نیشتمانی تورکدا نییە، جگە لە مافی خزمەتکاری و مافی کۆیلەبوون نەبێ. ئێمە لە ولآتێک داین کە لە هەموو ولآتەکانی جیهان ئازادتر دەژین و ئەم ولآتە ناوی تورکیایە. لە هیچ کوێیەکی جیهان شوێنێکی ئاوها لەبار نییە کە ئەندام پەرلەمانەکانی بیروڕای تایبەتیی خۆیان ئاوا دەرببڕن، بەجۆرێک کە من هەستەکانی خۆم ناشارمەوە»[٩٧].

جا ئەگەر ئیسلام وەک یەکێک لە تێرمەکانی ناسنامەی نیشتمانی وەک پێوەرێک کە "ئێمە" لە "ئەوانی تر" یان لە "ئەوان" جیا دەکاتەوە فەرامۆش نەکرابێ، ئەوا دەبێ پێوانەی زمانەوانی دوو هێندە بگرین کە ژمارەیەکی موسڵمانی کۆچکردوو بۆ تورکیا کە بە تورکی قسە ناکەن دەخاتە ناو ڕەوشێکی تەواو ئەستەمەوە. بەڵام کۆششی بە تورکیکردن هەر تەنیا لە ئاستی سەپاندنی زماندا ناوەستێ: بگرە بەهەمان شێوە بواری مێژووش دەگرێتەوە. وەک ئێتیان کۆپێکس[٩٨] نیشانی دەدات، مێژووی هەموو ئەنادۆڵ بە تورکی کرا و نووسەرانی کەمالیست هەموو کۆششێک دەکەن بۆ ئەوەی ئەوە نیشان بدەن کە بنچینەی تورکی ئەم ناوچەیە سەرەتا بۆ چەندین

96. E. Lindsay à Chamberlain, Constantinople, 28 aprile 1925. FO E 2634/194/44.

97. “Milliyet”, 19.09.1930.

98. Copeaux, E., Espaces et temps de la nation turque. Analyse d'une historiographie nationaliste (1931-1993), Paris, CNRS, 1997 & Copeaux, E., Une vision turque du monde à travers les cartes de 1931 à nos jours, Paris, CNRS, 2000.

هەزارەی ساڵ، پاشان بۆ هەتاهەتایی دەگەڕێتەوە. بەم شێوەیە ئەنیستووتی تورک بۆ مێژوو و ئەنیستووتی تورک بۆ زمان، یەک لە دوای یەک لە ساڵی ١٩٣١ و ١٩٣٢ دامەزران کە، تورکیبوونی هەموو شارستانییەتەکانی ئەنادۆڵ و میزۆپۆتامیا (هیت، سۆمەر...) ڕادەگەیەنن و پاشان نیو دەرزەنێک کۆنگرەی مێژوویی و زمان دەبەسترێ کە ڕێگە بەم دوو ئەنیستووتە دەدات زیاتر دوورتر بڕوات بۆ دروستکردنی تێزی تورک بۆ مێژوو و تیۆریای زمانی-خۆر[٩٩]، یەکەمیان "بەڵگەنامەی حاشاهەڵگر" لەبارەی بنچینەی تورکیبوونی مرۆڤایەتی هەموو شارستانییەتەکان بەدەستەوە دەدات و دووەمیان ئەوە دووپات دەکاتەوە کە هەموو زمانەکانی جیهان تەنیا وەرگیراوێکی شێواوی سادەن کە، بێگومان لە زمانی "خۆر" لە تورکییەوە وەرگیراون. هەر لە ساڵانی ١٩٣٠، لەژێر دنەدانی دوکتۆر (پاشان پرۆفیسۆر) ئەفەت ئینان، کچی بەخێوکراوی موستەفا کەمال و مووریدی تیۆرسینی ڕەگەزپەرست یۆژین پیتاردی (سویسرایی)، ناسیۆنالیزمی کەمالیست بەرەو لێکدانەوەی ڕەگەزپەرستانەی تورکایەتی هەڵخلیسکا[١٠٠]. کورسیی ئانترۆپۆلۆجی کۆلێجی پزیشکی، لەژێر چاودێریی شەوکەت عەزیز قامشو، لە ساڵی ١٩٣٧ "بە فەرمانی ئەتاتورک" دەستی کرد بە پشکنینێکی بەرفراوانی "ئەنترۆپۆمێتریکی"* لەسەر ٦٤,٠٠٠ "جووتیاری تورک" بۆ ئەوەی دواجار لە ڕێگەی کەللەسەری "پان" یان بنچینەی ئاریایی "ڕەگەزی تورک"[١٠١] دیاری بکەن.

وەک موستەفا کەمال - خۆی، لێکۆڵینەوە کەمالیستەکان لێ نەگەڕان

99. I. Befiikçi, Türk Tarih tezi-Günefi Dil Teorisi ve Kürt Sorunu, Ankara. Komal, 1977; B. Ersanli-Behar, Iktidar ve Tarih. Türkiye'de “Resmi Tarih” Tezinin, OIufiumu (1927-1937), Istanbul, Afa, 1992.

100. H. Bozarslan, “Le kémalisme et le problème kurde”, In H. Hakim (dir), Les Kurdes par-delà l'exode, Paris, L'Harmat-tan, 1992, pp. 63-89.

* ئەنترۆپۆمێتریکی: Anthropométrique زانستی پێوانەی جەستەی مرۆیی

101. I. Befiikçi, Türk Tarih tezi-Günefi Dil Teorisi ve Kürt Sorunu, Ankara. Komal, 1977.

تارمایی گومان بکەوێتە سەر نیازەکانیان: دەبێ ترادسیۆنی مێژوویی خاوەندارێتیی ئەنادۆڵ لە بەرچاو بگیرێ. ئەفەت ئینان لە ڕاگەیاندنێکدا کە باسی تەلیحی هاتنی تورکەکان دەکات بۆ ئەنادۆڵ لە سەدەی یازدەمدا، ئەوە دەستنیشان دەکات کە: "زارۆکی تورک نابێتە سەرداری ڕاستەقینەی ئەم وڵاتە ئەگەر [وا بیر بکاتەوە] کە تەنیا لەوەتای مێژوویەکی نزیکەوەیە کۆچی کردووە. ئەم بیرۆکەیە لە ڕووی مێژوویی و زانستییەوە هەڵەیە. ڕەگەزی تورکی سەرچکۆڵە ئەو نەتەوەیە کە یەکەمین دەوڵەتی لە ئەنادۆڵ دامەزراندووە"[١٠٢].

ئەگەر دەسەڵاتی کەمالیستی وازی لە پان تورانیزم هێنا و خۆی دڕدۆنگ نیشان دەدا لە بەرامبەر ناسیۆنالیستە یەکەتیخوازەکان، ئەوە کەمتر لەوە خەیاڵدانی نەتەوەی تورکیان دنە نەدەدا "کە ئاوها ئامادە کرابوو دەست بەسەرداگرتنی هەموو جیهانی لە دڵدا بێ". موستەفا کەمال تورک بەو "نەتەوەیە ناو دەبات کە وەک چەک دروست کراوە". ئەم بالادەستییە بەگوێرەی بەهشێت کەمال چاغلار، یەکێک لە شاعیرە فەرمییەکانی دەسەلات، بەوەی کە تورک دەکات بە"ڕەگەزێک کە شایانی خوایەتی بێ کە ڕۆژێک سەرلەنوێ ئەوروپا لە بەرامبەریدا سەر دادەنەوێنێ"[١٠٣].

بێگومان کوردەکان قوربانیی سەرەکیی ئەم سیاسەتە ناسیۆنالیستییە بوون. بەرگریکردنیان کە لە چەندین شۆڕشی نەپساوە خۆی نواندووە، کە پاڵنەرەکەی هەر تەنیا بەچوونە ناو ناسیۆنالیزمی کورد لێک نادرێتەوە. دابەشکردنی کوردستانی عوسمانی لەنێوان تورکیا، عێراق و سووریا وەک خیانەتی موستەفا کەمال دادەنرێ بەرانبەر ئیلتیزامەکانی خۆی، وازهێنان لە برایەتیی کورد–تورک کە لەناو ئەو نامە زۆرانەدا دای ڕشتبوون کە لە کاتی شەڕی سەربەخۆییدا بۆ سەرۆکەکانی کوردی دەناردن، هەڵوەشاندنەوەی

102. I. Befiikçi, Türk Tarih tezi-Günefi Dil Teorisi ve Kürt Sorunu, Ankara. Komal, 1977.

103. M. Kaplan, I. Enginün, Z. Kerman et al., Atatürk Devri Türk Eedebiyati, Ankara, Kültür Bakanligi, 1982, pp. 1133-1154.

خەلافەت و ڕیفۆرمەکانی بواری ئاینی ژمارەیەک کوردی ناسیۆنالیستیان قەناعەت پێ هێنا کە چیی تر برایەتی لەگەڵ تورک بەردەوام نابێ و دەبێ ئیتر لەوە بەدوا چارەنووسی خۆیان و دواتر چارەنووسی ئیسلامیش بگرنە دەست[١٠٤]. چەکدارکردنی سنوورەکان کە کوردەکانی بەسەر چەندین دەوڵەتدا دابەش دەکات و ئەنقەرە وەکو بەربەستی پارێزگاریی ئابووری، ناسنامە و شەرەفی نەتەوەیی تورک تەماشای دەکرد، بەهەمان شێوە کوردە بەسیاسیکراوەکانیشی پاڵ پێوەنا بۆ ناو خەباتی چەکداری. شۆڕشەکانی کورد دوو شێوە ئۆپۆزسیۆنی بەخۆیەوە گرتبوو: ئۆپۆزسیۆنی ئەنتێلگێنسیای کوردیی ڕۆئاوایی کە چاوی بڕیبووە دامەزراندنی دەوڵەتێکی نەتەوەیی کوردی و ئۆپۆزسیۆنی چینە "ترادسیۆنەکان" بەتایبەت هۆزەکان و تەریقەتە ئاینییەکان کە ڕەفزی ئامادەبوونی دەوڵەتێکیان دەکردەوە کە وەکو سەرکوتکار و گاور دەبینرا. لە کاتێکدا کە ئەنتێلگینسیای ناسیۆنالیست خۆی ناچار دەبینییەوە لەوەی پشت بە هێزە مرۆییەکانی ئەم چینە دەشتەکییانە ببەستێ، ئەمانەی دواییش لە ناسیۆنالیزمی کورد مۆدیلێکیان دەدۆزییەوە کە مانا بە یاخیبوونەکانیان ببەخشێ[١٠٥].

سێ شۆڕشی کورد، شۆڕشی شێخ سەعید (١٩٢٥)، شۆڕشی ئارارات (١٩٣٠) و شۆڕشی دێرسیم (١٩٣٦-١٩٣٨)، بەتەواوی ڕێژیمیان هەژاند و ناچاریان کرد دەیان هەزار ئەفسەر جۆش بدات. داپڵۆسینی شۆڕشی شێخ سەعید کە پێویستی بە هاریکارییەکی سەربازی هەبوو لەگەڵ فرەنسا، هێزی مانداتێر لە سووریا، بەبێ گومان زیاتر لە ١٥,٠٠٠ قوربانی لەناو خەڵکی

104. M. van Bruinessen, Agha, Cheikh and State. The Social and Poli-tical Structures of Kurdistan, London, Zed Press, 1992; H. Bozarslan, Entre le nationalisme et la 'umma: l'islam kurde au tournant du siècle, Amsterdam MERA, Occasional Papers, 1992.

105. H.Bozarslan, “Tribus, confréries et intellectuels : convergence des réponses kurde au Kémalisme” , In. S. Vaner. (dir.), Modernisation autoritaire en Turquie et en Iran, Paris, L'Harmattan, 1991.

مەدەنی لـێ کەوتەوە[١٠٦] کە، موسـتـەفا کەمال بە"شـەڕی نموونەیی"[١٠٧] باسی دەکات " بۆ یەکەم جار لە مێژووی تورکدا، درێژەی پێ دەدا، ئەفسـەرەکانمان شـەڕ بۆ بیـروباوەڕیان، بۆ ئـامـانجـێکی پیـرۆز دەکـەن". سـەرکـوتکردنەوەی شـۆڕشی ئارارات کە خـەباتگێڕانی ئەرمەنی تاشناق (کۆمیتـەی شۆڕشگێڕی ئەرمـەنی)یش بەشداریيان تێدا کرد، بەگوێرەی چاپەمـەنیی تورک، شـێوەی لەناوبردنێکی بەکۆمـەڵیی گـوندە کـوردییـەکـانی بەخـۆیەوە گـرتبـوو[١٠٨]. ئەم داپڵـۆسـینە پشـتی بەهاریکارییـەکی توندوتۆڵی نێوان تـورکیـا، بەریتـانیـای فەخیمە، ئێران و یەکەتیی شوورەوی بەستبوو. دواجار داپڵۆسینی شۆڕشی دێرسـیم کە بەدوای یاسـای (١٩٣٥) هەڵگیـرسا کـە سـووک و ئـاسـان داوای ڕاگـوێزانی ناوچەی دێرسـیـمی دەکرد، بەگـوێرەی مـارتن ڤـان بروێسن[١٠٩] ڕەهەندێکی تەواو جـینۆسـایدی بەخــۆیەوە گــرتبــوو کــە وەک " شــەڕی سەربەخۆیی ناوخۆ" پێشوازیی لێوە کرا[١١٠].

دەسـەڵاتـی کـەمـالیزم لە واقـیـعـدا بەنیـشـانەی پارچە پارچەبوونی تورکـیا تەنگەتـاو بووبوو. سـەرکـوتکردنی بەرگـریی کـورد بـۆ کۆتاییـهێنان بەم بەڵایە وەکو ڕەوشـی پێویسـت چاوی لێ دەکرا. ئیـتر لە ساڵی ١٩٢٥ شـێخ سـەعید و هـاوڕێیـەکانی لەدار دران نەک تەنیا لەبەرئەوەی چونکە شـۆڕشـیـان کردبوو، بگرە بۆ ئەوەی باجی گوناهی "جیاخوازە" دانیشـتوانە موسڵمانەکانی تریش بدەن. کردەی حوکمدانەکە لە ڕاستیدا ئەوەی تێیدا هاتووە:

«هـۆیەکــان و بنـچـینەکــانی دواین شــۆڕش کــە لە هـەرێمــە

106. Khoybun, Les masmcres des kurdes en Turquie, Il, Le Caire, Khoy-bun, 1928.

107. T.Z. Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, Istanbul. iletifiim, 1952, p. 169.

108. “Milliyet”, 16.07.1930.

109. Genocide in Kurdistan? The Suppression of the Dersim Rebellion In Turkey (1937-1938) and the Chemical War agaimt the Iraqi Kurds (1988), In M. van Bruinessen, Kurdish Ethno-Nationalism versus Nation-Building Sta-tes, Is-tanbul, Isis, 2000, pp. 67 -96.

110. F.Bulut, Belgerle Dersim Raporlari, Istanbul, Yèin, 1991, p. 233.

ڕۆهەڵاتییەکانی نیشتمانی سەرمەدی تورک هەڵگیرسا هاوشێوەی ئەوانە بوو کە لە ڕابردوویێکی زۆر دوور لە بۆسنیا و هەرزەگۆڤینیا کـە، لە سێ لاوە بەرەگـەزی غـەیرە تورک و نامـوسـڵـمـان دەورە درابوون، ئەوانەی کـــە وێڕای برایەتیـــیـــەکی پێنج ســـەدە، ئەلبانیاییەکانیان گەیاندە ئەوەی کە لە پشتەوەڕا لە دەورانی شـەڕی بالقان لە تورکیا بدەن، کە تورکیا هەموو کات سـۆز و خۆشەویستییەکی گەورەی بۆ هاونیشتمانییەکانی هەبوو [....] ئیدیال و ئامانجێک کە شۆڕشی کوردی لێوە سەرچاوەی گرتووە، هەمان ئەو ئامانج و ئیدیالەن کە سووریا و فەلەستینی دابڕی».

«برێک لە ئێوە بە ڕێنوێنیی خـۆپەرسـتـیـتـان، برێکی ترتان بە ئامۆژگاریکردنی بێگانە و چاوتێبڕینی سیاسی، بەڵام هەمووتان لە یەک خـاڵدا یەک دەگـرنەوە کـە ئەویش ئەوەیە بۆ دروسـتکردنی کوردستانێکی سەربەخۆ چوونەتە پێش. ئێوە لەسەر پەتی سێدارە نرخی ماڵە ڕووخاوەکان و خوێنە ڕژاوەکان دەدەنەوە»[111].

لە دوای داپڵـۆسـینی شـۆڕشـەکـان، کـەچی دەسـەڵات بەتایبەتی پشـتی بەتواندنەوەی کورد و بە تورکیکردنی کوردستان بەستبوو. بە دەیان ڕاپۆرتی ناوەخۆ لەلایەن موفەتیشەکانی وەزارەتی ناوەخۆ لەنێوان ساڵەکانی ١٩٢٥ و ١٩٣٠[112]دا ئامادە کران. ئەم ڕاپۆرتانە تورکیایان دابەشی سەر دوو ناوچە کـردبوو: باکور و باشووری فـورات، یەکەمـینایەتی درابـووە باکور کـە دەبوو بەتەواوی لە هەموو پەیوەندییەک لەگەڵ کوردایەتی بپارێزرێ. هەرچی تایبەت بوو بە ناوچەی دووەم بە ئاشکرا وەکو ناوچەی کوردەواری ددانی پێدا نراوە، کـە هەمـوو شـتـێک دەبێ بکرێ بۆ گـەیشتن بۆ دامـاڵینی لە کـوردایەتی

---

111. Khoybun, Les massacres des kurdes,op.cit.

112. M.Bayrak, Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri. Gizli Bel-geler - Arafitirmalar - Notalr, Ankara, Öz-Ge, 1993; &., M.Bayrak, Açık-Gizli / Resmi Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri, Ankara, Öz-Ge, 1994.

بەڕاگوێزانی کوردەکان و جێنشینکردنی کۆلۆنییە تورکەکان. ئەم سیاسەتە بەوە گەیشت یاسای ئیسکانی (٢١ی حوزەیرانی ١٩٣٤) لێ بکەوێتەوە کە ئامانجی زیادکردنی ژمارەی دانیشتوانە کولتوور تورکەکان بوو لە ناوچە کوردەوارییەکاندا[١١٣].

"کەمینە نەتەوەکان دەبێ یان وەکو کۆلۆنی جیا لە جەستەی نیشتمانی بەڕێوە ببردرێن یان خۆیان وەک هەمان جەستە نیشان بدەن" ڕووناکبیری کەمالیست هـ. ف. ئەلاسیا[١١٤] ئاماژەی پێ دەدات. بەڵام ئەگەر کوردەکان، کە نکووڵی لە بوونیان دەکرێ، ستاتووی کەمینە نەتەوەییشیان نەبێ، ئەوا بە ڕاستی وەکو "کۆلۆنی" لەلایەن دەسەڵاتی کەمالیستییەوە بەڕێوە دەبردرێن. دەبوو کوردستان بخرێتە ژێر چاودێریی سێ "موفەتیشی گشتی" کە تەنیا لە بەرامبەر سەرۆکی نەمر بەرپرسیار دەبن. ئەگەر ماڵەکانی گەل بەلێشاو تێیدا دەکرانەوە، ئەوا حزبی تاقانە بەتەواوی ون بوو، موفەتیشە گشتییەکان بەتەنیا دەسەڵاتیان پێ درابوو کە وەزیفەی سیاسی بەڕێوە ببەن[١١٥].

کردەی زۆرەملێ زۆربەی جار زەبروزەنگێکی نائاساییشی لەگەڵ دابوو[١١٦]. بۆ ئایدیۆلۆجیستە کەمالیستەکان، ئەو جووتیارانەی کە پێیان دەڵێن کورد، لە واقیعدا بەبنچینە تورکن و لەلایەن "دەرەبەگە کوردەکان" چەوسێنراونەتەوە و زمانی خۆیان لەدەست داوە. هەرچی سەبارەت بە کوردایەتی بوو وەکو ئیتنۆ-کلاسێکی زوڵمکار و کۆنەپەرست پێناسە دەکرا کە تەجسیدی هەڵگەڕانەوەیەکی بۆماوەیی نێگەتیڤ لە دەرەوەی زەمەن دەکات، تەواو بەپێچەوانەوەی هەڵگەڕانەوەی بۆماوەیی پۆزەتیڤ کە تورکەکان جیا

113. i. Besikçi, Kürtlerin Mecburi Iskanı, Ankara, Yurt, 1991 Cf. aussi,"Loi sur l'Installation", Resmi Gazete, n°2773 du 21.6.1934, traduction française in CHEAM, n°60. 1934.

114. H.F. Alasya, I. Bafigöz, H.E. Wilson, TC.'de Egitim ve Ata-türk`te be-lirtilmifitir, Ankara, 1968, p. 215.

115. M. Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde, op.cit.

116. M.Yegen, Devlet Söyleminde Kürt Sorunu, Istanbul, Iletifiim, 1999.

دەکاتەوە، لە کاتێکدا کە ڕوحی سەربەخۆخوازی، شارستانی، شۆڕش و یەکسانیخوازی فەزیلە سروشتییەکانی تورکایەتی پێک دەهێنێ، کەچی کۆیلەبوون، بەربەریەت، کۆنەپەرستی و نایەکسانیی بەها غەریزەییەکانی کوردایەتی پێک دەهێنن[١١٧]. بەڵام تەنیا هەر کوردەکان ئامانجی ناسیۆنالیزمی دەوڵەت نەبوون. بگرە گریک، ئەرمەن و عەرەبەکانیش ناو بەناو وەکو "دوژمنانی ناوەوەی" تورکیا ئاماژەیان پێ دەکرا. موسڵمانە یۆنانی زمانەکان کە لە یۆنانەوە دەرکرابوون، ئەوانیش وەکو "دوژمنی بەهێز" وەسپ دەکران. "ئەگەر لە دوارۆژدا ڕەوشەکە جێگیر بوو و پێوەندی لەنێوان هەردوو بەرەی دوورگەکان جێگیر بوو- حەمدوڵلا سۆفی، سەرۆکی ماڵی تورکان، لە ١٩٢٥دا دەنووسێ - و ئەگەر [موسڵمانەکانی] یۆنانی زمان [لە تورکیا] کەوتنە پێوەندی گرتن لەگەڵ جەماوەری دوورگەکانی یۆنان، ئەوسا ئێمە هیچ وەسیلەیەکمان نابێ بۆ خنکاندنی bogmak ئەم زمانە بێگانەیە"[١١٨].

بەهەمان شێوە جوولەکەکان، وەک ئەوەی لێکۆڵینەوە تازەکان دەری دەخەن، بەتایبەت لێکۆڵینەوەکەی ڕیفەت بالی بە زمانی تورکی دەری دەخات کە جوولەکەکان وەکو "هەڕەشە" نیشان دراون و بوونەتە ئارمانج، لە ساڵی ١٩٢٣وە ڕێوشوێنی زۆر توند گیراونەتە بەر بۆ قەدەغەکردنی ئازادیی سووڕانەوەیان لە ئەنادۆڵدا. ڕۆژنامەکان، بگرە هەروەها بەرپرسە کەمالیستەکانیش بەهەمان شێوە بەیەک جۆر پەنایان بۆ ئاخاوتنی ئەنتیسیمیتی (دژە جوولەکەیی) بردووە. لە سەرەتای ساڵانی ١٩٣٠، جوولەکەکان (وەک ئەرمەنی و یۆنانی و... هی تر) لە دامەزراوە گشتییەکان و لەناو شارەوانییەکاندا کارەکانیان لە دەست دەدەن (ڕۆژنامەکان کە ئەم لەسەر کار لابردنانە باس دەکەن ئەوە تێبینی دەکەن کە ئەم پۆستانە لەوە بەدوا تەنیا تەرخانی "موسڵمانەکان" دەبێت)[١١٩].

---

117. Bayrak, Kürtler ve Ulusal Demokratik Mü-cadeleleri, cit.; &., Açik-Gizli, cit.
118. H.S. Tanriöiver, Dag Yolu, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanligli, 1987, p.83.
119. R.N.Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, op.cit.

هەڵکشـانی ئەنتیـسیـمێـتیـزم لە ئەوروپا هێـشتـا ڕەوشی کۆمـیـۆنیـتـەی جـوولەکەکان لە تورکیا خراپتر دەکات. «تەواوی جیـهان دەزانێ "ڕۆژنامـەی وەتەن" زۆر پێش گەیشـتنی هـیـتلەر بۆ دەسـەڵات (لە ٢٥ی حوزەیرانی ١٩٣١) دەنووسـێ» ئێـمـە دوورین لە ڕقی ڕەگـەز و ڕەنگ. ئێـمــە خـۆمـان لـە بەردەم پێـویسـتیی داکۆکـیکردن لە خـۆمـان دیوەتەوە دژی ئەوانەی خـیـانەتیـان لێ کردین. هەرچی تایبەتە بە حوکمدانی ئەوەی ئەگەر ئەنتیسیمێتیزم لە ئەڵمانیا بە ڕاستی پێویستییەک بووبێ بۆ داکۆکیکردن لەم جۆرە خەڵکانە، ئەوا بۆ ئەو مـرۆیانە دەگـەڕێتەوە کە چارەنووسی یەکێک لە گەورەترین گەلان و یەکێک لە گـەورەترین دەوڵەتانی جیـهـانیـان لـە بەردەسـتـە کـە ئەوان دەبێ ڕای خـۆیان دەربـبـڕن"[١٢٠]. لە کـاتێکدا ئەگـەر دەسـەڵاتکارانی تورک خـۆیان لە هەمـوو "دەسـتـێـوەردان"ێک لە "کـاروباری ناوەخـۆی ئەڵمـانیـا" دەپارێزن، بەڵام ئەنتیسـمێـتیـزم لە تورکیا هەتا وەک " پێویسـتییەکی داکـۆکی لەخـۆکردن" دەبینـین. لە سـاڵی ١٩٣٤، ڕاسـتـیـیـەکـەی، هـەڵمـەتێکی ئەنتـیـسـێـمـیـتی بەزەبروزەنگ دژ بەو "جـوولەکانەی کە ڕەتیـان کردەوە بەتـورکی قسـە بکەن" لە ئەزمیر و تراس (ئەدرینە، چانەکەلە، ئۆزینکۆپرو، کیرکلالرلی...) بەڕێوە چوو. حکوومـەت لێ گەڕا پیـلانگێڕەکان، بەتایبـەت جـەواد ڕەفـعـەت ئەتیلـهـان، نـهال ئەدسیز، هەردوو گەورە شەیدای هیتلەر، بێ هیچ لێپێچینەوەیەک هەڵسوکەوت بکەن، بەڵام بڕیاری دا لەبەر هۆی "ئاسایشی نیشـتمانی" و بۆ "پاراسـتن" یان، جـوولەکەکانی تراس[١٢١] بە کـۆمـەڵ وەدەر بنێ. هەڵمەتی ئەنتسـیـمێـتیـزم کـە بەشێوەیەکی لاوەکی دیاربوو تاوەکو ساڵی ١٩٤٤ هەر بەردەوام بوو.

---

120. “Vakit” 25.06.1931, cité par “Bulletin périodique”, N°. 85. 21.06-01.08.1931.

١٢١. لە کونسوڵی گشتیی ژان بیگیون بیلیکۆک (سمیرنا) بۆ وەزارەتی هەندەران لە ٣ی ئابی ١٩٣٤ لە "AE Levant" ١٩١٨ – ١٩٤٠، بەرگی ٦٠٣ هەروەها لە Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, op.cit.

بەرگرییەکان

یەکێک لە کتێبە کورتە باسەکانی شۆڕشی کەمالیست کە لەلایەن ڕەجەب پێکەر، سکرتێری گشتیی پارتی و وەزیر نووسراوە ئەوە دەستنیشان دەکات کەوا شۆڕشی کەمالیستی بۆ ئەوەی بە ئامانجەکانی بگات دەبێ لە هەموو شۆڕشەکانی تر زیاتر پەنا بۆ زەبروزەنگی زیاتر ببات[١٢٢] .

زۆر خۆشبەختانە کە دەسەڵاتی کەمالیست وەسیلەی بەقەد خواستەکانی نەبوو. وێڕای ئەوەی کە وەسیلەکانی بێ شومار بوون کەچی ساتەوەختەکانی زوڵم و زۆر لە دەرەوەی کوردستاندا دەگمەن بوون. زۆربەی جار دەوڵەت نەیدەتوانی نە پێشبینی، نە سەرکوتکردن و نە هەتا لە هەندێک باردا، جێگەی ئەو بەرگرییانەش دیاری بکات کە ڕێک دەخران. برێک لەم بەرگرییانە بە زەبروزەنگ بوون: لە چەند تێهەڵچوونەوەدا ئاشووب لە شارگەلێکی وەک سیواس و ڕیزەدا ڕوویان دەدا. لە ساڵی ١٩٣٠، ڕووداوێکی مەهەدییزم لە مێنمەن[١٢٣] ڕووی دا بەبێ ئەوەی دەسەڵات بتوانێ پێشبینیی وەدیارکەوتنی "ئەم ڕەوتە شۆڕشگێرانە"یە بکات[١٢٤] . لە چەپڵە لێدانی ئامادەبووان کە ئاهەنگی "مەرگی کۆمار"یان دەگێڕا، شۆڕشگێڕەکان مولازمێک کە لە بەرچاویاندا تەجسیدی دەوڵەت بوو سەریان بڕی (موستەفا کەمال بڕیاری دا شارەکە وێران بکەن، بڕیارێک کە لەلایەن عیسمەت ئینینۆ، سەرۆک وەزیران جێبەجێ نەکرا. بیست و نۆ کەس، لەوانە جوولەکەیەک لەگەڵ ئەوانەدا کوژران). چەندین ڕەوتی میللێناریستی تر، بێگومان بەبێ ئەوەی پەنا ببەنە بەر زەبروزەنگ ئەنادۆڵیان شێواندبوو. چەند گرووپی "ڕێگر" چەند بەڵگەنامەیەکی قەرزنامەیان سووتاند و لەسەر ڕێگەی خۆشیاندا خێزانێک کە

---

122. R.Peker, Inkilâp Ders Notları, Istanbul, Iletifiim, 1984, p. 42.

123. H. Bozarslan, “Le mahdiIme en Turquie.' "l'incident de Menemen" en 1930, In “Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée”, 2002, n. 91-94, pp. 297 - 320

124. H.Kivilcimli, Müttefik: Koylü, Stockholm, Arfiiv, 1980.

جیا بووبوونەوە ئاشتیان کردنەوە، بەهەمان شێوە لەناو بەشێکی گەورەی وڵاتدا ڕەوتاریانیان دەکرد. وەک گاڤین. د. برکێت ئاماژەی پێ داوە دوور لەوەی ئەم بەرگرییانە کەم بکرێنەوە بۆ " بیرەوەریی گرووپگەلی کۆنەپەرست" وەک ئەوەی مێژوونووسیی کەمالیستی هێشتا لە ڕۆژی ئەمڕۆدا نیشانی دەدات، دەکرێ ئەم بەرگرییانە وەک چەندین فۆرمی چالاکیی کۆلەکتیڤی بەشێکی دانیشتوان تەماشا بکرێن[١٢٥].

وێڕای چالاکیی ماڵی تورکان و پاشان ماڵی گەل، چوونە ناوەوەی گەنجان، ڕووناکبیران و بەدەر لە دانیشتوانی شارنشین بۆ ناو شۆڕش وا دیارە هەر هیچ نەبێ لە قۆناغی یەکەمدا زۆر لاواز بووە. لەبارەی پرسیاری " چ شتێک بۆ ئێوە لە هەموو شتەکان پیرۆزترە؟" کە کۆوارێک پرسیاری لێ کردبوون، لە ٢٪ی گەنجانی پرسیار لێکراو لە ساڵی ١٩٢٧ لە ئەستەمبوڵ وەڵامی "مافەکانی مرۆڤ و ئەنتەرناسیۆنالیزم"، ٢٠٪ "ئیدیالێک"، ٤٠٪ "شەرەف".، ٤٠٪ "ئاین و قورئان"، تەنیا لە ٥٪یان "نیشتمان" و لە ١٠٪یان "نەتەوە"[١٢٦]یان وەڵام دابوووەوە. لە ساڵەکانی ١٩٣٠، لە کاتێکدا کە بەشێکی گەنجەکان لەگەڵ کۆماردا گەورە بوون، لەوە بەدوا بەگوێرەی بیروڕایەکانی کەمالیزم خۆیان دەناساند و بەحەماسەتی "شۆڕشگێڕی" دەناسرانەوە، ژمارەیەک ڕووناکبیر لە "مەنفای ناوەوەدا" دەژیان، کە واتای سەرکزۆلکردن یان هاوگونجانێکی ڕواڵەتی بۆ چاکتر شاردنەوەی باوەڕی ناوەوەی دەگەیاند. هەتا هەندێک لە بیرۆکراتە سیڤیل و عەسکەرییەکان موریدی تەریقە ئاینییەکان بوون گەرچی قەدەغەش بوون[١٢٧]. زانکۆ پڕ بووبوو بەو پرۆفیسۆرانەی کە بەهیچ کلۆجێ

125. G.D.Brockett, Collective Action and the Turkish Revolution: To-wards a Framework for the Social History of the Atatürk Era, 1923-1938, In S. Kedourie (dir), Turkey before and after Atatürk. InternaI and External Affairs, London, Frank Cass, 1999, pp. 44-66.

126. A. Dilipak, Bir Balka Açıdan Kemalizm, op.cit.

127. Y. Türel, "Onda Aradıgımiz Velî`yi Bulduk", In “Islam Dergisi”, 1996, n. 159.

فریوخواردی تیۆری کەمالیستی بۆ مێژوو و زمان نەبوون، ئەوانە "بایکۆتی" کۆنگرە زانستییەکانیان دەکرد، یان هەوڵیان دەدا لەسەر بابەتگەلێکی کەمتر ترسناکتر کار بکەن (یەکێک لەوانە مێژوونووس ئەحمەد ڕەفیق ئالتنای بوو کە ناچار کرا لەسەر مێزی شەرابنۆشینی سەرۆکایەتیدا "دان" بە"نەزانی"ی خۆیدا بنێ لەبارەی مێژووەوە)[١٢٨] . هەر زۆر زوو بەڕاستیش لە ماوەیەکی کورتدا ژمارەیەکی زۆر کەسی ڕووناکبیر دەستیان کرد بەوەی خۆیان وەک: disconnectus erectus چەشنێکی *سەمەرە* ببینن ئەو تێرمەی کە لەلایەن نووسەری ڕۆمانسی ئۆگوز ئاتای داهێنرا، ئەوانە لەبەر بێدەسەڵاتی سەریان بەلایەکدا کز کردبوو و مەحکووم بوون بەلەناوبردن[١٢٩] .

دواجار مەنفای ناوەوە شێوەی خۆکێشانەوەی پەنهانیی تەریقە ئاینییەکانی بەخۆوە گرتبوو، کە لە یەک کاتدا لەلایەن گەل و بە لێشاویش ئەنتێلگینسیای گرتبووەوە، وەک ئەوەی "نان بە پارچەی بچووک بخۆن" (وەک نیشانەی خاکیبوون) و " دانیشتن لەسەر زەوی" لەگەڵ خەڵکانی ئاساییدا[١٣٠] . بەهەمان شێوە کۆمیۆنیتە ئاینییەکان لەگەڵ ناوەندە تەریقەچییەکان سەرکەوتووانە لەناو دانیشتوانە شارنشینەکاندا بەدیار دەکەوتن. ئەگەر ئەمانە هەموویان پێکدا هەڵپرژانێکی ڕاستەوخۆیان لەگەڵ دەسەڵات ڕەت دەکردەوە، بەڵام کەمتر ڕایەڵی پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکانیان، ڕایەڵی هاریکاریی ناوەخۆیان پێک نەدەهێنا لە ڕێژیمێکدا کە تەواوی کەشوهەوای بینینی مۆنۆپۆلیزە کردبوو، بەیەک "کارتی پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان" وەڵامی دەدایەوە[١٣١] . بەم شێوەیە ڕەوتی نوورسی، کە لە ساڵەکانی ١٩٣٠ لەلایەن پیاوی ئاینیی کورد،

---

128. M. Gökman, Tarihi Sevdiren Adam. Ahmed Refik Altınay, Ankara, I_ Ban-kasl, 1978.

129. O.Atay, Tutunamayanlar, Istanbul, iletifiim, 1973, diverse éditions.

130. H.Kıvilcımlı, Müttefik: Koylü, op.cit.

131. S.Mardin, Religion and Social Change in Modern Turkey. The Ca-se of Bediüzzaman Said-i Nursi, Albany, State University of New York Press, 1989, p. 231.

سەعید کورد (نازناوی سەعید نوورسی) دامەزرا کە بەتایبەتی چینە ناوەڕاستەکانی شارنشینی خاوەن ڕەوتی ئاینیی گرتبووەوە، پارەلێل وەک کۆمەڵەیەکی ڕاستەقینە خۆی هێنایە پێشەوە کە دەسەڵاتی سیاسی هەرگیز هەوڵی هەڵوەشاندنەوەی نەدا. ئەوەیان تەنیا نەبوو. ڕەوتی سولێمانجی و ئیشقچی کە لە دەورانی کەمالیستیدا گەشەیان کرد بۆ ئەوەی بەشوێنییەوە بچن و بەردەوام بن.

کەمالیزم، کەمالیزمەکان

نە " سێیەم جەمسەری " جیهانێکی ئەنتی دیمۆکراتیک وەک ئەوەی بۆ خۆی وێنای کردبوو، نە "دیمۆکراتیک وێرای هەموو ئاستەنگێک (و وێرای خەوشە کەسییەکانی موستەفا کەمال خۆیشی)" وەک ئەوەی ستایشکارەکانی لە ڕۆژی ئێستەماندا دەیخەنە ڕوو، کەمالیزم تەنیا ڕێژیمێکی ملهوڕ بوو، وەک تەها پارلا ئامارەی بۆ دەکات دەکەوێتە شوێنێک لەنێوان نوسخەی هاوکاریخواز و فاشیستی نەقابەگەری.[١٣٢]

بەڵام لەگەڵ مردنی لە ١٠ی نۆڤەمبەری ١٩٣٨، موستەفا کەمال لە دوای خۆیەوە زیاد لەوەی کە ئیتر ئەم ڕێژیمە سەقامگیر بووبوو: "کتێبێکی نەمر" و "کۆمەڵێک فەرموودە"ی پیرۆزکراو و بێ چەند و چوون، بەڵام بەپێویستییەوە ناکۆکیی لە دوای خۆیەوە جێ هێشت[١٣٣]. دەبوو لەوە بەدوا ئەم "وەسیەتنامەیە" جێبەجێ بکرێ، بگرە هەروەها لەو ڕێگەوە شەرعیەت بەهەموو کردەیەکی سیاسی، ئابووری، کۆمەڵایەتی، کولتووری بدرێ.

لە ٩ی نۆڤەمبەری ١٩٨٠ بە شێوەیەک لە پێش بیرەوەریی ٤٢ ساڵەی

---

132. T. Parla, Kemalist Tek-Parti, op.cit., p. 323. voir aussi M. Tunçay, "Ata-türk'e Nasil Bakmak?", In “Toplum ve Bilim”, 1978, n. 4, pp. 86-92.

133. E. Gellner, "Flux and Reflux in the Faith of Men",In Gellner, Muslim Society, Cambridge,Cambridge University Press, 1981, pp. 58-60, & "Kemalism", In E.Gellner, Encounters with Nationalism, Oxford and Cambridge, Blackwell, 1994, pp. 81-91.

مـەرگی ئەتاتورک (و بیـرەوەریی سـەد سـاڵەی لەدایکبـوونی)، سـەروتارنووس ئۆرســـان ئۆیمـەن، بە ســتـــایلێکی کـــەمـــێک کـــاریکاتۆری، چەشنەکـــانی "ئەتاتورکیستەکان" بە ئەم یان ئەو "ئایەت"ی کتێب یان ئەم یا ئەو فەرموودەی سەرۆکی نەمر شەرعیەت بەخـۆیان دەدەن. مامۆسـتایەک کە هەموو کاتەکانی خـۆی تـەرخـان دەکـات بـۆ هێنانەدیی خـشـتــەی هەڵوەشــاندنەوەی ئاینی بۆ قـوتابییـەکانی، خـاوەنی پرۆژەیەکی شـێوە هەرەمیی پاشـەکەوت کە دەبێـتە سۆنگەی ئیفلاسبوونی موشتەرییەکانی "ئێمە کۆشش دەکەین لەوەی چەندین ملیۆنێر، هەتا چەندین ملیاردێر"مان هەبێ موسـتەفا کەمال دەیڵێ، پیاوێکی بازرگـان لە کـەرتێکی تایـبـەتی و ئابووریناسـێکی "دەوڵەتکار" کـە سـتـایشی خۆماڵیکردنی هەموو پیشەسازی دەکات، شۆڕشگێڕێکی چەپ کە لە موستەفا کـەمـالەوە ئەوە وەردەگـرێ کـە هانی تورکـەکـان دەدات بۆ خـەباتکردن "دژ بە ئیـمـپـریالیـزم و سـەرمـایەداری" و خـەباتکارێکی ڕاسـتـڕەوی توندڕۆش کـە پاساوی دوو لـە کوشتنەکانی دەهێنێتـەوە لە ڕێگەی فەرمـانی کەمـالیستـییەوە بـۆ "ســـەرپـانکردنەوەی کــۆمـــۆنیــزم لە هەر کـــونییـــەک تووشـی بووین"، ڕۆئاواییـخوازێکیش دەزانێ کە "ناکرێ بچینە ناو شـارستـانیەت بەبێ ئەوەی ڕوو بەرەو لای ڕۆئاوا وەرنەچەرخێنین" و ئەنتی ڕۆئاواییـخـوازێکیش ئەوەی لە بیرە کە ئەوانەی بەشوێن ڕۆئاواوەن تەنیا "کەرگەلی بەدبەختن"[١٣٤].

لە ڕاســتـیـدا مـیـراتی کـەمـالیـزم بـوو بەهۆی وەدیارکـەوتنی بوارێکی سیمانتیکی کە نەدەکرا ناجۆر بێ و پەرەسـەندنی تەنیا پشت بەمەسەلەکانی پاش موستەفا کەمال دەبەستێ. تەنیا ئەگەر دەسەڵاتێکی بەهێز توانای ئەوەی هەبێ لەسـەر حیسابی ئەوانی تر پێناسەی خۆی بەسەر کەمالیزمدا بسەپێنێ، سەرۆکایەتیی عیسمەت ئینینۆ یەکەمینی ئەو دەسەڵاتە بەهێزانە بوو.

134. Ö. Öymen, Atatürkçülük Muz Mudur?, In “Milliyet”, 09.11.1981.

بە مەرگی ئەتاتورک، تورکیا ئیتر وڵاتێکی سەقامگیر بوو، بەڵام وڵاتێک کە ٨٠٪ی دانیشوانەکەی دەشتەکی بوون و تەنیا چەند سەرچاوەیەکی زۆر دیاریکراوی هەبوو. ڕاستە سیاسەتی وەبەرهێنانی گشتی کە موستەفا کەمال بە شوێنییەوە چوو، بە هەقیقەت دروستکردنی ژێرخانی وڵات بوو (بەتایبەتی لە ڕووی ستراتیجی) و پیشەسازیی قورسەوە. بەهەمان شێوە، ئەم سیاسەتە هاریکار بوو لەوەی لە ١٩٣٠ تا ١٩٣٩ ئابووریی وڵات گەشەسەندنێکی یەکتاو لە ١٠,٦٪ی تێکڕای بەرهەمی ناوەخۆیی PIB بەردەست بخات، بەڵام ئەم گەشەسەندنە هەر زۆر بەلاوازی مایەوە. سیاسەتی هاندانی بۆرژوازی نیشتمانی لەلایەن فۆندە گشتییەکان کە بڕێک لە هاوڕێیەکانی موستەفا کەمال ئەو هێندە لێی سوودمەند بوون، کە پێی دەڵێن "کارگوزاریستەکان" کە لە ١,٢٠٠ پڕۆژە کە زۆربەیان خێزانی بوون، ئەو سوودەی نەبوو کە ئابووریی وڵات بەگەڕ بخاتەوە. دواجار ئەنجامی تەنگژەی ساڵی ١٩٢٩ و باری ناهەمواری ئەوروپایەک کە لەسەر لێواری شەڕ بوو ڕێگەیان لە ئەنقەرە گرت بەوەی لەلایەکی ترەوە سەرچاوەی دارایی کە پێویستی بوو لەناو وڵاتدا دابین بکات[١٣٥].

ڕێژیم سەقامگیر بووبوو، بەڵام داڕزاش بوو. لە دوای دەمەقاڵێیەکی توند لەگەڵ موستەفا کەمال، ئینینۆ لە دانیشتنێکی "سەرمێزی خواردنەوە" کە ناڕازی بوو لەسەر ئیدارەکردنی وڵاتدا لە پۆستەکەی وەلانرا و ساڵی ١٩٣٧ جەلال بایار جێگەی گرتەوە. بەمەرگی "سەرۆکی نەمر" ئەوە تەنیا ئەو بوو کە وەک تاقە جێگرەوەی شیاو دیاربوو و بەپشتگیریی سوپا خۆی بەسەر سەرۆکایەتیدا سەپاند. بایار وازی لە پۆستەکانی هێنا و سەرەتا لەلایەن ڕەفیق سایدام (٢٥ی کانوونی دووەم ١٩٣٩-٩ی تەمووزی ١٩٤٢)، پاشان

135. Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları (1923-1938) Istanbul, ITIAMD, 1977.

شوكور ساراچوغلو (٩ی تەمووزی ١٩٤٢–٧ی ئابی ١٩٤٦) و ڕەجەب پەیکەر (٧ی ئابی ١٩٤٦–١٠ی سێپتەمبەری ١٩٤٧)، حەسەن ساکا (١٠ی سێپتەمبەری ١٩٤٧–١٦ی کانوونی دووەم ١٩٤٩)ە شەمسەدین گونالتای (١٦ی کانوونی دووەم ١٩٤٦–٢٢ ئایاری ١٩٥٠) جێگەی گیرایەوە.

دەمودەست ئینینۆ وەک سەرۆکی نەتەوەیی پێشوازیی لێوە کرا (کە ئەمە بوو بەنازناوی فەرمی). لە دیدی ڕۆژنامەکانی پارتی–دەوڵەت "دامەزرێنەری هەموو دامەزراوە نوێیەکانی ڕێژیم بوو" و دەیتوانێ "بەڕووناکی باوەڕی ناوە هەژموون بخاتە سەر جەرگەی هەموو بابەتێک، گەورەترین و قووڵترین ڕاستییەکان بەدی بکات.."[١٣٦] . ملهوڕگەراییی ڕێژیم و تاکپەرستی لەژێر دەسەڵاتی ئەودا بەهێزتر بوو لە کاتێکدا هەموو دەنگە نەشازەکان هاوبەش بوون وەک " تابووری پێنجەم"، پارتی–دەوڵەت کەوتە ژێر کۆنترۆڵی "موفەتیشەکان" کە زۆربەی جار سەر بە سەرکۆمار بوون و بووبوون بەئۆفیسی کۆمیسێری سیاسی[١٣٧] .

ئەگەر سەرۆکایەتیی ئینینۆ دەورانی قۆناغێکی ساردی کردەوە کە تا ساڵی ١٩٤٥ درێژەی کێشا، بەڵام لە بواری سیاسەتی دەرەوەدا باڵادەست بوو. شەڕ لە واقیعدا دەرفەتێکی نوێی بۆ ڕەخساند گەرچی ناچاریشی کرد لەوەی لەناو ڕەوشێکی نادڵنیادا ڕەفتار بکات.

لە سەرەتای شەڕدا، ئینینۆ لە واقیعدا ناچار بوو کەمێک بە وریایی مامەڵە بکات. بەم شێوەیە لە ١٩ی ئۆکتۆبەری ١٩٣٩، تورکیا پەیماننامەیەکی لەگەڵ ئینگلستان و فرەنسا مۆر کرد کە پێشبینیی سیاسەتێکی "بەرگریی هاوبەش"ی دەکرد لە حاڵێکدا ئەگەر شەڕ پەڕییەوە ناو زەریای سپیی ناوەڕاست. بەهەمان شێوە، ٢٤ی ئاداری ١٩٤١ پەیماننامەیەکی دۆستایەتیی لەگەڵ مۆسکۆدا مۆر کرد. بەڵام لە حوزەیرانی ١٩٤١ ئەنقەرە ئاراستەی سیاسەتی خۆی گۆڕی. لە ١٨ی حوزەیرانی ١٩٤١ بەم شێوەیە چوار ڕۆژ بەر

136. C.Koçak, Türkiye'de Milli fief Dönemi (1938-1945), Istanbul, Iletifiim, 1996.
137. C.Koçak, Türkiye'de Milli fief Dönemi (1938-1945), Istanbul, Iletifiim, 1996.

لە هێرشی لە ناکاوی ئەڵمانیا بۆ سەر یەکەتیی شووروەویی تورکیا پەیماننامەیەکی "دۆستایەتی و دەستدرێژینەکردنە سەر یەک"ی نوێی مۆر کرد، بەڵام ئەمجارەیان لەگەڵ ئەڵمانیادا. لە نۆڤەمبەری ١٩٤١، ئەنقەرە وەفدێکی نارد کە ئیتر ناکرێ چیی تر هەروەک سەرسام بوو بەفوهرەر* بمێننەوە (وەفدەکە لەژێر چاودێریی عەلی فوئاد ئەردەن بوو)، کە بەئاشکرا مفاوەزەی ئاسۆبینینەکانی داگیرکردنێکی تورکی دەکرد بۆ ناوچەکانی ناوەڕاستی ئاسیا کە ئەو هێندە لەمێژ بوو چاوی لێ بڕیبوو. لە کاتی چاوپێکەوتنی لە ٢٧ی ئابی ١٩٤٢ لەگەڵ فرانس ڤۆن پاپەن، باڵیۆزی نازی لە ئەنقەرە، سەرۆک وەزیرانی تورک، شەوکور ساراچوغلو نەک بەناوی "بەرپرسێکی سیاسی" بگرە وەک تورکێک" ئەوەی لێکدایەوە کە ئەڵمانیا ناتوانێ "کێشەی ڕووس چارەسەر بکات تەنیا بە قەتلوعامکردنی نیوەی ڕووسەکان نەبێت، بەئازادکردنی دواجاری ناوچەکانی کەمینە نەتەوەکان لەژێر نفووزی ڕووس و بەپەروەردەکردنیان وەک هاوپشتیی وڵاتانی تەوەر و دوژمنی سلاڤەکان". سەرۆک وەزیران بەتوندی حەز بە تێکشکاندنی ڕووسیا دەکات"، ئەو بەر لەوەی ئەوە زیاد بکات وتی: "ئەگەر فوهرەر [ئەم خەونە] بهێنێتە دی ئەوا دەرگەی سەردەمانێکی نوێ دەکاتەوە"[١٣٨].

ئەم نزیکبوونەوەیە پڕۆ ئەڵمانیاییە لە هەمان ئاست بوو لەگەڵ دووبارە هێنانەوە ئارای پڕۆژەی پان تورانیستییەکان کە لەژێر دەسەڵاتی موستەفا کەمالدا هەموو هەیبەتێکی خۆی لەدەست دابوو و دووبارە گێڕانەوەی حورمەتی قەڵەمڕۆی پان تورانیزم کە، لەناو چەندین ڕەوتی ڕەگەزپەرستدا بەش بەش و لەنێوان خۆیان لە دوژمنایەتیدا بوون. بەڵام ئینینۆ وانەکانی

---

* فوهرەر: Führer لە زمانی ئەڵمانیایی واتەی (سەرکردە) و (ڕێبەر) دەگەیەنێ، مەبەست لەم ناوە ئەدۆلف هیتلەرە. (وەرگێڕ)

138. Ministry of Foreign Affairs of the USSR, German Foreign Office Documents. German Policy in Turkey (1941-1943), Moscou, Foreign Languages Publishing House, 1948.

شەڕی یەکەمی جیهانی و هاوپەیمانێتیی عوسمانی- ئەڵمانی لە بیر نەچووبووەوە و دەیویست تا ئەوەندەی دەکرێ درێژە بە سیاسەتی بێلایەنانەی فەرمیی خۆی بدات. لە ساڵی ١٩٤٣ەوە شکستی ئەڵمانیا لە ستالینگراد کە وەک شۆکێک بوو بۆ ئەنقەرە، ئەم سیاسەتە وا دیاربوو نرخی هەبوو. بەرەبەرە لەگەڵ بەردەوامبوونی لە ڕێگەپێدانی بەرلین بە زیانی لەندەن بۆ بەکارهێنانی دەربەندەکان بۆ ئامانجگەلی عەسکەری، ئەنقەرە بەرەو دواوە کشایەوە. لە ٢ی ئابی ١٩٤٤ پێوەندییە دیپلۆماسییەکانی خۆی لەگەڵ ئەڵمانیا بڕی. وەک نیشاندانی نیازپاکی لە بەرامبەر یەکەتیی شووروەی ئینینۆ بڕیاری ئەوەشی دا کە چەند پان تۆرانیێک، لەوانە سەرۆکی دوارۆژی ڕاستڕەوی توندڕۆی تورک ئەلپ ئەرسلان تورکچە بگرن و دادگەییی بکەن[١٣٩]. دواجار لە ٢٣ی شوباتی ١٩٤٥، وازی لە سیاسەتە بێلایەنییەکەی هێنا و شەڕی دژ بەئەڵمانیا ڕاگەیاند.

سیاسەتی ڕەگەزپەرستی لە بەرامبەر کەمینە نەتەوەکان و ئەنتیسێمیتیزم

لە ماوەی ساڵە هەوەڵییەکانی شەڕدا، ئەنقەرە سیاسەتێکی ئاشکرای دژە کەمینە نەتەوەیی، بەتایبەت ئەنتیسێمیتیزمی پەیڕەو دەکرد. تیۆرییە ڕەگەزپەرستەکان، نەتەوەیان لەسەر خوێنپاکی بینا دەکرد و بەئاشکرا بەرگرییان لێ دەکرد بەسەرکردە بالایەکانی ولاتیشەوە. ئەوە ڕاستە کە تورکیا پێشوازیی لە چەند پرۆفیسۆرێکی جوولەکە یان ئەڵمانیایی دژە نازی کرد، لەناویاندا ماتماتیککار ریچارد کوران، فیزیکناس ماکس بۆرن و جیمس فرانک، فەیلەسووف ئێرنست ڤۆن ئاستەر و هانس رایشنباخ یان دادوەر کارل ئەلبێرت کە لە دەست چەوساندنەوەی نازی هەڵاتبوون. هەموو ئەوانە منەت و پێزانینی زۆریان هەبوو بۆ تورکیا. هەندێکی تر لە ڕێگەی تورکیاوە گەیشتنە فەلەستین. بەلام ئەم سیاسەتە بەخشندەیە وا دیاربوو زۆر هەڵبژاردە بوو کە تەنیا بۆ دەستەبژێرێک بوو. لە ٢٨ی حوزەیرانی ١٩٣٨، ئەنقەرە

139. C.Koçak, Türkiye'de Milli fief Dönemi (1938-1945), Istanbul, op.cit., p. 228.

چەندین یاسای دەرکرد کە بە شێوەیەکی تەواو هاتنی جوولەکە ڕەدوونراوەکانی بۆ تورکیا مەحاڵ کرد. بەهەمان شێوە، یاسایەکی نوێ حکوومەتی "ناچار" کرد کە پاسپۆرت تەنیا "بەوانە بدات کە لە ڕەگەزی تورکن"، بەمە هەموو ڕەعیەتەکانی ئەڵمانیای لەمە دەرهاویشت[١٤٠]. لەژێر پاڵەپەستۆی بەرلین، وێڕای داواکاریی مکوڕی دەسەڵاتکارانی بەریتانیایی، تورکیا گەرچی ئامادە بوو ڤیزەیان پێ بدات بۆ فەلەستین و پێشوازیی لەو ٧٨٠ جوولەکەی ڕۆمانیا بکات کە لەناو کەشتیی ستروما بوون و وڵاتی خۆیان جێ هێشتبوو، کەچی ڕەتی کردەوە. ئەستەمبوڵ ڕای گەیاند کە داوای کاپیتانی پاپۆڕەکەشی قەبووڵ نییە کە بۆ ماوەیەکی کاتی پاپۆڕەکە لە دەربەندێکی تورکیدا لەنگەر بگرێ. دوای چەندین مانگ سەرگەردانی دواجار لەناو زەریای ڕەش، پاپۆڕەکە لەلایەن کەشتییەکی ژێر ئاو کە بە فەرمی نەناسرابووەوە (شوباتی ١٩٤٢) بەتەواوی سەرنشینەکانی ناویەوە نغرۆ کرا. سەرۆک وەزیرانی تورک، ڕەفیق سایدام بەوەی پەشیمانیی خۆی دەربڕی، هەڵوێستی حکوومەتەکەی بەوە پاساو دایەوە کە: " تورکیا ناتوانێ ببێتە وڵاتی ئەو کەسانەی کە لەلایەنی تر بەنەویستراو حسێب کراون"[١٤١].

دواجار لە نۆڤەمبەری ١٩٤٢، یاسایەک بەناوی "باج لەسەر سامان" بەمەبەستی باج خستنە سەر داهاتی جامبازی و دەوڵەمەندبوونی حەرام لەلایەن پەرلەمانی تورکیاوە پەسند کرا. وەک چۆن ئەوەی یاسایەکە ئاماژە بە بنچینەی ئەو باج دانانە ناکات، ئەمە بە شێوەیەکی سەرەکی لە دژی ئەرمەنییەکان، یۆنانی و جوولەکەکان بوو. داهاتە باج لەسەردراوەکان دابەشی سەر چوار کاتیگۆری کرابوون: M (موسڵمان)، D (جوولەکەی لە ئاین هەڵگەڕاو)، E (بێگانە) و GM (ناموسڵمان). تەنیا چارەکێکی ئەو ٦١,٦٣٧ کەسەی کە ئەم یاسایەیان بەسەردا سەپابوو موسڵمان بوون کە

140. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, op.cit., in particola-re pp. 331-368.

141. Iidem, p. 361

سوودیان لە سووککردنەوەی تایبەتی وەردەگرت[١٤٢] .

سەرۆک وەزیران شوکر ساراچوغلو زۆر ڕوون و ئاشکرا بوو سەبارەت بەو چارەنووسەی کە بۆ ئەوانی تر ئامادە کرابوو " ئەم یاسایە بەهەموو توندییەکی داواکراو دژ بەوانەیە کە دەرفەتیان لە میوانداریتیی ئەم وڵاتە وەرگرتووە بۆ خۆ دەوڵەمەندکردن و ئەوانەی کە لە ڕەوشی ناسکی ئێستاکەدا، ئەرکی خۆیان لەو بارەیەوە بەجێ ناهێنن"[١٤٣] . ڕۆژنامەکان نوقم بوون بە کاریکاتۆر، کۆپیی هاوشێوەی وێنە ئەنتیسێمیتزمەکانی نازی، بێ ڕێزییان بە باج دراوەکان دەکرد. ڕێژەی باجدانەکە بە شێوەیەک دیاری کرابوو کە هیچ کەسێک نەتوانێ لە دەستی ڕزگاری بێت: داهاتێکی ساڵانە لە ٨٠٠,٠٠٠,١ لیرە و تا ئاستی ٥,٠٠٠ لیرە باجی لەسەر بوو. هەندێکیان هەتا مەحکوم بوون بەوەی ملیۆنێک لیرە بدەن. مەحاڵبوونی ڕەها لە دانی ئەم باجە کەسی باج لەسەری بۆ ئۆردووی کاری زۆرەملێ دەبرد کە بەپەلە لە ئاشقەلادا (ڕۆهەڵاتی تورکیا)دا دروست کرابوو. ١,٤٠٠ کەس بەگوێرەی ژمارەی فەرمی و بەگوێرەی زیندانییەکان تا ٨,٠٠٠ کەس، بەم شێوەیە لە زیندان ئاخنرابوون. بیست و پێنج کەس لەوانە ژیانیان لەسەر دانا و هەندێکی تر تەنیا ساڵی ١٩٤٤ لە زینداندا گەڕانەوە.

گواستنەوە بۆ پلورالیزمی سیاسی

لە ٨ی ئایاری ١٩٤٥ کۆتاییی ڕێژیمی سەرۆکی نەتەوەیی و تاکپارتیشە. تێکشکانی ئیتاڵیای فاشیست ئیتر پرۆژەی خۆ دروستکردنی تورکیای وەک سێیەم جەمسەری جیهانێکی نادیمۆکراتی تێک شکاند، شکانی ئەڵمانیای نازی کە بۆ دووەم جار لە ماوەی بیست و پێنج ساڵدا خەونی ئیمپراتۆریای عوسمانیی لە گۆڕنا، مەرگی تاکحزبیشی ڕاگەیاند.

142. R.Akar, Afikale Yolcuları.Varlık vergisi ve Çalıfima Kampları, Istanbul, Belge, 1999.

143. Bali, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, cit., p. 445.

ئینینۆ وەک پاڵەوان یان هەتا وەکو شێخی دیمۆکرات خۆی نیشان دەدا. لە ڕاستیدا هێندە زیاتر بەپەلە بوو بۆ ئەوەی تورکیا شوێنی خۆی لە جیهانی نوێی دوای شەڕدا بگرێ و لە کامپی ڕۆژئاوادا وێنەی دەکێشرا کە مۆسکۆ ویستی خۆی لەوەدا نەدەشاردەوە کە نرخی هاریکاریکردنی لەگەڵ ئەڵمانیا بە تورکیا بدات و داوای چۆڵکردنی سێ هەرێمی ڕۆهەڵاتی لە ئەنادۆڵدا بکات وەک مەرج بۆ ئاشتی[١٤٤].

لە تورکیا خۆی، دەنگی ناڕەزایی هەتا لەناو پارتی-دەوڵەتیشەوە دژی سەرکۆمار بەرز دەبووەوە، گەمارۆدراو، ئینینۆ بڕیاری دا ڕێگە بە دروستکردنی پارتێکی ئۆپۆزسیۆن بدات. هەموو نیشانەکان بۆ ئەوە دەچوون کە ئەو فرە حزبایەتی وەکو شێوەیەکی "ئۆپۆزسیۆنی کۆنترۆڵکراو" دەبینێ لەسەر شێوەی پارتی لیبرالی دەورانی موستەفا کەمال کە دەکرێ لە کاتی گونجاودا هەڵبوەشێنرێتەوە. بەڵام شتەکان بەشێوەیەکی تر پەرەیان سەند. لە ٧ی کانوونی دووەم ١٩٤٦ ڕێکخستنێکی نوێ: پارتی دیمۆکرات، لەژێر سەرکردایەتیی جەلال بایار، جێگرەوەی ئینینۆ وەک سەرۆک وەزیرانی ئەتاتورک و عەدنان مەندەریس دروست کرا. ئینینۆ نازناوی سەرۆکی نەتەوەیی خۆی لە دەست دا و سترەکتووری پارتی-دەوڵەت، کە کاربەدەستە گەورەکانی سەرۆکایەتیی لقە ناوخۆییەکانی پارتییان پێ سپێردرابوو، هەڵوەشێنرانەوە. یەکەمین هەڵبژاردنی فرەیی لە هەمان ساڵدا بەڕێوە چوو. هەڵبژاردنەکە تەواو ئازاد نەبوو، تەنانەت لە بڕێک لە هەرێمەکان سەرەڕای ئەوە نیشانەی کۆتاییی دەنگدانی ئاشکرا و ژماردنی دەنگەکان بەنهێنی بوو. گەرچی ئەم هەڵبژاردنە ڕێگەی بە دەستاودەستکردنی دەسەڵات نەدا، بەڵام ڕێژیمی بەلادا هێنا.

لە ١٤ی ئایاری ١٩٥٠، تایبەت بوو بەسەرکەوتنی پارتێکی نوێ کە لە ٥٣,٦٪ی دەنگی هەڵبژاردەکانی بردەوە.

---

144. B.Oran (dir.), Türk Dıfi Politikası, Kurtulufi, Savafiindan Bugüne. Olgular, Belgeler, Yorumlar, Istanbul, Iletisim, 2002, pp. 496-509

بەشی سێیەم

فرە حزبایەتی و ڕێژیمە عەسکەرتارییەکان

۱۹۵۰ - ۱۹۸۳

ئەو سێ گرێ دە ساڵییەی کە دوای سەرکەوتنی دیموکراتەکان هاتن لە یەک کاتدا گەواهیی بەردەوام بوون و لە هەمان کاتیشدا گەواهیی دابڕانێکی گەورەش بوون. پێش ئەوەی ئەم دابڕانانەی دوایی شی بکەینەوە، وا پێویست دەکات پێ لەسەر ئەو ئاراستە کاریگەرانە دابگرین کە بە شێوەیەکی تایبەتی سیاسەتی دەرەوە و بواری ئابووریيان دیاری کرد.

نزیکبوونەوە لەگەڵ ڕۆئاوا

لە ساڵی ۱۹٤٥ تا ۱۹۵۰ ئینینۆ ئیتر بڕیاری دابوو سیاسەتی دەرەوەی تورکیا بە ئاراستەیەکی نوێ ڕێک بخاتەوە. لە ساڵی ۱۹٤۹ەوە، ئەنقەرە بوو بە ئەندامی ئەنجوومەنی ئەورووپا و یەکەم نیشانەی هاوپەیمانیی لەگەڵ واشتنۆندا بەدیار دەکەوێ (تورکیا یەکێک لە ناوەندە هەستیارەکانی دۆکترینی ترۆمان و پلانی مارشال بوو کە لە تەمووزی ۱۹٤۸بڕیاری لەسەر درا و ئەم پلانە تورکیاشی گرتەوە). حکوومەتی دیموکرات بەجۆرێک سەراسیمەی "مۆدیلی ئەمەریکایی" بووبوو کە حەزی دەکرد تورکیا بکات بە"ئەمەریکایەکی بچووک" و بەشوێن ئەم سیاسەتەوە چوو. هەر زوو تورکیا لەگەڵ هەردوو ئەڵمانیا بوون بە سنووری هەرە پێشەوەی "شەڕی سارد". لە ۱۷ی ئۆکتۆبەری ۱۹۵۱ ئەنقەرە بوو بەئەندام لە ناتۆ و لە هەمان ساڵیش هێزی سەربازیی ئاشتیپارێزی ڕەوانەی کۆریا کرد. هەروەها تورکیا بوو بە

سەردەستەی ئامرازگەلی ستراتیجیی ڕۆئاوا و ئەمەریکا لە ڕۆهەلاتی ناوەڕاست کە چەندین تەنگژەی یەک لە دوای یەک هەژاندبووی.، کودێتای عەسکەری ساڵی ١٩٥٨ لە عێراق جاڕی مەرگی "پەیماننامەی بەغدا"ی ڕاگەیاند، کە لەندەن دروستی کردبوو. شۆڕشی ساڵی ١٩٧٩ی ئێران ڕێکخراوی سەنتۆ کە هاوشێوەی ڕێکخراوی ناتۆی ڕۆهەلاتی ناوەڕاست بوو لە هەموو ناوەرۆکێک بەتاڵ کردەوە و نزیکبوونەوەی سووریا، عێراق و میسر پێش ١٩٧٧ لەگەڵ ڕووسیا، کاری لە پێوەندییەکانی تورکی- ئەمەریکایی نەکرد. گەرچی ئەم هاوپەیمانەتییە بۆ ماوەیەک پشێویی تێ کەوت، بەتایبەت لە سەروبەندی پەلاماری تورکیا بۆ سەر باکوری قوبرس ساڵی ١٩٧٤ کە واشنتۆنی ناچار کرد بۆ ماوەی چەند ساڵێک گەمارۆیەکی عەسکەری دژی هاوپەیمانەکەی پیادە بکات، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم هاوپەیمانەتییە بەردەوام بوو و بەتێپەڕبوونی کات پشتیوانییەکی دەوڵەتیی بەردەوامی ئاسایشی بۆ ئەنقەرە دابین کرد[١٤٥].

سیاسەتی نزیکبوونەوە لەگەڵ ڕۆئاوا بەهەمان شێوە لە بواری ئابووریشدا گیرایە بەر، تورکیا لە سەروبەندی دروستکردنی بانقی جیهانیدا بوو بە ئەندامی ئەم ڕێکخراوە، ئەندامی ڕێکخراوی هاریکاری و ئابووریی ئەوروپایی OCDE و ئەندامی سندووقی دراوی نێودەوڵەتیی FMI بوو، بەمجۆرە ئەنقەرە توانی سوود لە قەرزی ڕاستەوخۆ یا ناڕاستەوخۆ وەربگرێ کە زۆربەی جار بە شێوەیەکی بەخشندانە دەبەخشران، هەروەها سوودی لەو سەرمایەی بێگانە وەرگرت گەرچی سەرمایەیەکی سادە بوو، بەلام بەشداریی لە ژیاندنەوەی ئابووریی ولاتدا کرد. لە ماوەی چەند دە ساڵێکدا تورکیا لەگەڵ ئیسرائیل بوون بەتاقە دەوڵەتی بەڕاستیی پیشەسازی لە ڕۆهەلاتی ناوەڕاستدا.

---

145. B.Oran (dir.), Türk Difi Politikasi, Kurtulufi ,Savafiindan Bugüne. Olgular, Belgeler, Yorumlar, Istanbul, Iletisim, 2002.

یەکێکی تر لە نیشانەکانی بەردەوامبوون ئەو پشتبەستنە بوو بەقەرزەکانی بێگانە کە لە هەمان کاتیشدا یەکێک لە هۆیەکانی ئەو تەنگژە کۆنینانەش بوو کە بەرەورووی وڵات دەبووەوە: دەورەی یەک لە دوای یەکی گەشەسەندنێکی زۆر خێرا و گێژاوی مەندیی ئابووری، هەڵئاوسانی لە دەست دەرچوو و کەرتی گشتی لە ڕووی داراییەوە زۆر گران دەوەستا و هەروەک سندووقی کۆمەکی داراییی لێ هاتبوو بۆ پارتەکانی ناو دەسەڵات، دواجار گۆدبوونێکی بەتەواوی کە هەموو دە ساڵێک، پرۆگرامەکانی چاکسازیی ئابووریی دەکرد بەزۆرەملێ، دەسەڵاتی بێهێز دەکرد و شەپۆلێکی نوێی هەژاری دەهێنایە پێش. کەرتی غەیرە فەرمی کە بەرەنجامە هەرە ئێکستریمەکانی لە پارەبازی و دیاردەی مافیا بەرچاو دەکەوت، بوون بەتاقە شوێنی هاریکاری و مانەوە. تەنگژەکانی ئابووریی گشتی بەهەمان شێوە گۆڕینکاریی کۆمەڵایەتیی زۆر ڕیشەییان لێ کەوتەوە، بەڵام بەتێرمی ماکرۆ–ئابووری* نەبینراو بوون[١٤٦].

چەندین ڕایەڵی هاوکاری کە لە خێزانەوە بۆ کۆمیونیتەی (hemfiehrilik گرووپگەلی هاوکاری کە لەسەر بنەمای جوگرافیایی دامەزرابوون) دەچوون. لە ماوەی ئەم سێ گرێ دە ساڵییەدا لەگەڵ سەرکەوتنی کەم و زۆر توانییان گەشەی دیموگرافیایی هەڵبمژن. ژمارەی دانیشتوان لە واقیعدا لە ٢٠,٩٤٧,٠٠٠ کەس لە ساڵی ١٩٥٠ بۆ ٣٥,٦٠٥,٠٠٠ کەس لە ساڵی ١٩٧٠ و پاشان بۆ ٤٤,٧٣٦,٠٠٠ کەس لە ساڵی ١٩٨٠ زیادی کرد. بەشی دانیشتوانی شارەکانی زیاتر لە ١٠,٠٠٠ نیشتەجێ لە ١٨,٣٪ی دانیشتوان لە ساڵی ١٩٥٠ گەیشتە لە ٥٩٪ لە ساڵی ١٩٨٠[١٤٧]. سترەکتووری کلاسیکی شارنشینی کە لەنێوان ساڵەکانی ١٩٢٧ تا ١٩٥٠ بەتەواوی بە نەگۆڕی

* ماکرۆ – ئابووری Macro-économique اقتصادي جمعي.

146. A. Insel, Türkiye Toplumunun Bunalımı, Istanbul, Birikim, 1990. ,

147. T. Çavdar, "Tiirkiye'de Nüfus ve Nüfus Soronu", In Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Istanbul, Îletifiim, 1983, pp. 1552-1562.

مـــابووەوە، هـەژا. ئەو گـــۆڕینکارییـــە بـێ شـــومـــارانەی کـــە لە ســــۆنگەی شـارنشـینیـیـەوە دروست بوون هەر تەنیـا بۆ خـۆیان بەس نەبوون بۆ ئەوەی پێوانەی ئەم گۆڕانانـە لە بەرچاو بگیرێ. دەبێ هـەروەها ئاماژە بەوە بدرێ کـە هاتنی دانیشتوانی نوێ کۆنە بنەماڵە بەگزادەکانی لە پایەی خۆیان دابەزاند و تەنگژەی لـە دەوروبەری سـەرچاوەکـان ورووژاند و گـەنجـەکـان کـە تا ئـەو کـاتـە نەبینراو بوون، کرد بە ئەکتەرێکی کۆمەڵایەتی و سیاسیی توندڕۆ.

لە مـاوەی ئەم دە سـاڵـیـانـەدا کـۆمـەڵگەیەکی زیاتر کـراوە بەسـەر جـیـهـان سـەری هـەڵدا. کـۆچـکردن بەرەوە ئـەڵمـانیـا و پاشـان وڵاتـانی تری ئـەوروپا (نزیکەی ٢ ملیـۆن لە ڕەعیەتـەکانی تورکیا لـە سـاڵـی ١٩٨٠ لە دەرەوەی وڵات دەژیان)، ناردنی بـێ شـومـاری قـوتابیان بۆ زانکۆ ئـەمـەریکاییـەکـان، هێنانە ناوەوەی ڕادیۆی تـرانزیسـتـۆر، پاشـان تـەلەڤـزیۆن، چالاکـیـی ڕۆژنامـەوانی.. بەقووڵی سیمای کۆمەڵگەیان گۆڕی.

١٩٥٠: دە ساڵەی دیموکرات

سـاڵەکـانی ١٩٥٠ کـە بە حـکوومـەتی مـەندەریس دەناسـرێتـەوە بەهـەمـوو ڕواڵەتەکـانیـەوە قـۆناغـێکی سـەقـامگیر بـوو. گـەرچی ئەو سـاڵانە گـەواهیی چەندین گرژیش دەدەن.

بێگومـان پارتی دیموکرات کە لە ڕێگەی ئەو هیوا گەورانەی کە دابووی بە دەسـەڵات گـەیشت، دواتر سـەرکـەوتنی هـەڵبـژاردنەکـانی لـە سـاڵی ١٩٥٤ و ١٩٥٧دا نوێ کردەوە "دواین هەڵبژاردنەکانی کە "بەڕێککەوت" لە پێش وادەدا ڕێک خرا". بەڵام وەختایەک سـەرنەکـەوت لەوەی کە وەڵامی چاوەڕوانییەکانی دەنگدەرەکـانی بداتەوە، تا دەهـات زیاتر بەرەو سـیـاسـەتێکی سـەرومـڕ ناسـیـۆنالیسـتـانە و پۆپۆلیسـتـانە هەڵدەخلیسکا. بەم شـێوەیە بەبێ ئەوەی دنەدەر بێت، سەرچیڵەی ئاگری بەئاشووبی دژە یۆنانی (لەوە بەرفراوانتر، دژە "کـەمـینە نەتـەوەییـیـەکـان") وەنا کـە لـە ٦ و ٧ی سـێپـتـەمـبـەری ١٩٥٥ لە ئەستەمبۆڵ هەڵگیرسا. لە کاتێکدا کە لە کۆنفرانسی لەندەن کۆبوونەوە هەبوو

که دەبوو چارەنووسی قوبرس دیاری بکات، لەلایەن ناوەندی ڕاستڕۆی توندڕۆ و ڕێکخـراوی (قـوبرس تورکـیـیـە) کـە لەلایەن دەسـەڵاتـەوە دنە دەدرا، قـاو و دەنگۆی تەقینەوە لە زێدی ئەتاتورک لە سالۆنیک بڵاو بووەوە، ئەمە قۆزرایەوە و ئاشووبەکان چەندین قوربانییان لێ کەوتەوە. ٥,٦٢٢ ساختومان (کڵێسا، نشینگە و پڕۆژە) تاڵان کران یا تێکوپێک دران. ئەم ڕووداوانە ئەو کۆمیۆنیتە نامـوسـڵـمـانەی کـە مـابوونەوە تووشی شـۆک کـرد و سـەرلەنوێ بـوو بەهۆی کۆچکردنێکی بێ شومار.

بەهەمـان شـێـوە حکوومـەت بەخـێـرایی بوو بە دەسـەڵاتێکی ملـهـوڕ. یاسـایەکـانی هەڵبـژاردن دەسـتکاری کـران بە شـێـوەیەک کـە ڕێگە بەپارتی دیموکرات بدات بۆ ئەوەی خەنیمە سەرەکییەکەی، پارتی کۆماری گەل کە لەلایەن کـۆنە "سـەرۆکی نەتەوەیی" عـیـسـمـەت ئینینۆ" بەڕێوە دەچوو، پان بکاتەوە. لە سـاڵی ١٩٥٧ەوە، شـەڕێکی کراوە دژ بە ئۆپۆزسـیـۆن ڕاگەیەندرا، "هـاووڵاتیـیـان" داوایان لێ کـرا لەژێر ئاڵای "بـەرەیەکی نیـشـتـمـانی" کـە دژی لایەنگیرەکانی ئینینۆ دروست کرابوو، گرد ببنەوە. ڕیسواکردنی ئەندامانی ئۆپۆزسـیـۆن و سـووک و چرووککردنیـان لەناو خـەڵک لە ڕێگەی بەرنامـەی ڕادیۆیی بووبووە پراکتیکێکی ئاسایی. بەگوێرەی سیاسەتوان جەم ئەرۆغول، دەسـەڵاتی دیموکرات دوودڵ نەبوو لەوەی باسی لەداردان لەگـەڵ ئۆپۆزسـیـۆن بورووژێنێ، لە سـاڵی ١٩٥٧ نیـازی بوو ڕێژیمـێکی نوێی تاکـحـزبی دروست بکات[١٤٨] . ئەم هەنگاو هەڵگرتنانە تەنیا بوون بە سـۆنگەی ڕادیکالیـزەکردنی ئۆپۆزسـیۆن و بەتایبەتیش بەسۆنگەی لەدایکبوونی بزووتنەوەیەکی قوتابیان. وەڵامی حکوومـەت بەدرەنگ نەکـەوت: لە نیـسـان و ئایاری ١٩٦٠ خۆپێشاندانەکان داپڵۆسێنرانەوە (کوژراوێک، ژمارەیەک بریندار) و حوکمی عورفی ڕاگـەیەندرا. مـەندریس دوور بوو لـەوەی درک بە ترسناکیی ڕەوشـەکە بکات و هەڕەشەی لە ئۆپۆزسیۆن کرد کە "پەنا دەباتە بەر کۆمەکی عەسکەریی ئەمەریکایی" بۆ گەڕاندنەوەی ئاسایش.

---

148. C.Erogul, Demokrat Parti (Tarih ve Ideolojisi), Ankara, Aüsbf, 1970.

هۆکـاری دووەم کـە ڕەوشــەکـەی زیاتر ترسناکـتـر کـرد: ئـۆپۆزسـیـۆنی دەسـتـەبژێریی کـەمـالـیـست و سـوپا بوو دژ بە حکوومـەتی مـەندەریس کـە لە ڕاسـتـیدا لە سـاڵی ١٩٥٠ەوە دەسـتی پێ کردبوو. دەسـتـەبژێریی کۆمـاری لە چەمـانەوە بـەسـەر موسـتـەفا کـەمال و کـەلەپووری پیرۆزکراوی (و کـە پارتی دیموکــراتیش لەوەدا هاوڕا بـوو) ســـەرچاوەیەکی بەرگـــری و توندڕۆی دەدۆزییەوە. ئەدی سـەرۆکی نەمر نەتەوەی لە بەرامـبەر "خیانەتی"ێکی شیاوی سـەرکردەکانی دوارۆژی وڵات وریا نەکردەوە[١٤٩]؟ گەنجەکانی ڕانەسپارد بۆ پاراسـتـنی کـەلەپوورەکـەی؟ لە برێتی تورکـیـایەکی بەهێـز، شـانازیکار و سـەربەخـۆ، کـە هاوجـووتی ئەو وێنەیە بێ کـە ڕێژیمی کـەمـالیـست بۆ خـۆی دروسـتی کردبوو، گەنجەکان (و خەڵکانی بەتەمـەنتر) تورکیـایەکی لاواز، بێ بڕوا بەخـۆ و ژێردەسـتـەی واشنتـۆنیـان دەبینی. ئەم لاسـەنگیـیـە ژمـارەیەک ڕووناکبیر، ئەفسەری گەنج و قوتابیی هان دا تا کەمالیزمێکی نوێ دروست بکەن کە بەتەواوی خەیاڵکردە و لە واقیعی ساڵەکانی ١٩٢٠ و ١٩٣٠ جیاواز بێت. "مـلدانانەکــان"ی پارتی دیموکـــرات لە بوارەکـــانی ئاینیـــدا (بە عـەرەبیکردنەوەی بانگی نوێژ-گـەرچی لەلایەن ئینینۆوە بڕیاری لەسـەر درابوو، هێنانە ئارای خـواسـتی خـوێندنی ئاینی لە قـوتابخـانە سـەرەتاییـیـەکـان، دروسـتکردنی کـۆلیـجێکی وتنەوەی تیـۆلۆجی، بە شـەرعـیکردنی قـوتابخـانە ئاینیـیـەکان، کردنەوەی مەزاری چەند "پیر"ێک بۆ زیارەت، سینگفراوانی لە بەرامبەر تەریقەکان و موریدەکانی سەعید نورسی کە پێی دەڵێن نورسی...)، کە ئەمانە وەکو خیانەت دادەنران لە بەرامبەر شۆڕش. دەرکردنی یاسایەک لەلایەن حکوومــەت بەناوی یاســای "پاراســتـنی ئەتاتورک" کــە لە دوای ئەو کـردەوانە هات کـە ئامـانجـیـان پـەیکەرەکـانی ئەتاتـورک بوو (٢٥ی تەمـووزی ١٩٥١) تووڕەییی عـەسکەرتار و گـەنجـەکـانی لە بەرانـبـەر دەسـەڵاتدا "دژە-شـۆڕشـگێـڕەکـان"دا کـەم نەکـردەوە. دواجـار چەندین ڕەوتی توندڕۆ لەناو

149. M.K. Atatürk. Nutuk, Ankara, Milli Egitim Bakanltgl, 1973) Voir aussi S. Mardin, "Youth and Violence in Yurkey", In International Social Scien-ce Journal, 1, 1977, n. 2, pp. 229-254.

ڕۆهەڵاتی ناوەڕاست (بەتایبەت ناسریزم) تەنیا بوونە هۆی کاریگەری دانان لەسەر ئەم ئۆپۆزسیۆنە بەربڵاوە کە لە "گەڕانەوە بۆ کەمالیزم"دا لە یەک کاتدا شێوازێکی بۆ هێنانە دیی پایەی "تورکیای شۆڕشگێڕ" و چارەسەرێکی ڕیشەیی بۆ هەموو کێشەکان دەبینی.

بەدرێژاییی سالانی ١٩٥٠، چەند دەستپێشخەرییەکی "شۆڕشگێڕانە"، واتە عەسکەری کە بۆ هەڵگێڕانەوەی دەسەڵاتی دیموکرات ئاراستە کرابوون لەدایک بوون. دواینیان کە لە ساڵی ١٩٦٠ دەستووری ڕاگەیاند، "کۆمیتەیەکی یەکەتیی نیشتمانی" بوو کە بە شێوەیەکی سەرەکی لە ئەفسەرانی گەنج پێک هاتبوو کە هەندێکیان لە ڕەوتی چەپەکان و هەندێکی تریشیان وەکو کۆلۆنێل تورکەش لە کامپی پان-تورانیستەکانەوە هاتبوون. کۆمیتە جەمال گۆرسێل کە، تاقە ئەندامی کۆمیتە بوو کە پلەی جەنەراڵی هەبوو هەڵبژارد و لە ٢٧ی ئایاری ١٩٦٠ حکوومەتی سیڤیلیان هەڵگێڕایەوە[١٥٠]

١٩٦٠ : ڕێژیمی "کۆلۆنێلەکان"

ڕێژیمی عەسکەرتاری کە ساڵێک دواتر سەرۆک وەزیرانی لەکارخراو عەدنان مەندەریس و دوو لە وەزیرەکانی بۆ بەردەمی سێدارە برد (سزای لەداردان لە دژی سەرۆکی لەکارخراو، بایار دەرکرد، بەڵام لەبەر گەورەییی تەمەنی سزاکەی بۆ سزای زیندانی سووک کرا) کە ئەمە کاردانەوەیەکی بەهێزی لێوە پەیدا بوو. دەستێوەردانی عەسکەری لە واقیعدا پرەنسیپی کردەی "هێزە چالاکەکان"، بەواتەیەکی تری ئەو گەنجانەی کە ڕەنگرێژی دواڕۆژی نەتەوە بوون، ئەنتێلگێنسیای کەمالیست و سوپای خستە جێگەی دیموکراتە پەرلەمانتارەکان. ئەگەر دەسەڵات ڕای گەیاند کە هاوجووتە لەگەڵ ویستی موستەفا کەمال، ئەمە تاقە سەرچاوە بوو کە شەرعیەتێکی بۆ دابین دەکرد، لە واقیعدا، تەنیا بوو بەهۆی قووڵکردنەوەی چاڵی نێوان "نەتەوە" و "هێزە

---

150. F. & B. Turgay-Ahmad, Turkiye`de Çok Partili politikanin açıklamali kronolojisi 1945-1971, Istanbul, Bilgi, 1976

چالاکـەکـان". دەنگدەرەکـان کـە زۆربەیان کـۆنـسـێـرڤـاتـۆری سـەر بەپارتی دیموکرات بوون، ڕێژیمی عەسکەرتارییان لە بەرامبەر ویستی جەماوەریدا وەکو تۆڵەی بیرۆکراتی "گاور" دادەنا. سەرۆک وەزیرانی لابراو لە ساڵانی ١٩٨٠ حورمەتی بۆ گێڕدرایەوە و کرا بەشەهیدی دیموکراسی. کردەی تاوانبارکردن و پاشان حوکمدانی مەندەریس و دوو لە وەزیرەکانی، لەوانە لەسەر خەرجیی سەیروسەمەرە هەڵچنرابوون (پچڕانی سکپڕی مامۆستایەکی ژن یان کڕینی خۆراک بۆ سەگان لەسەر خەرجیی گشتی) وادە و بەڵێنەکانی "دادپەروەری" ڕێژیمی نوێیان خستە ژێر گومانەوە.

کودەتاکە دەیتوانی بەسەر ڕێژیمێکی زۆر ملهوڕ، یان هەتا تۆتالیتێردا بکرێتەوە. پان-تورانیستەکان کە لەناو ئەنجوومەنی سیاسیدا بوون، لە واقیعدا ویستی خۆیان لەوەدا نەدەشاردەوە کە ڕێژیمێکی تاک سەرۆک و نەتەوەیەکی عەسکەرتار دروست بکەن کە بەدەوری پرۆژەیەکی پیشەگەریدا سترەکتوریزە بێ. ئەم ئاسۆبینینە بێگومان ترسی چ بۆ ئەندامانی "چەپ"ی ناو ئەنجوومەنی سیاسی و چ بۆ جەنەراڵەکان دروست دەکرد. لایەنگیرەکانی تورکەش لە "کۆمیتەی یەکەتیی نەتەوەیی"[١٥١] دوور خرانەوە. دوای زۆر دوودڵی کۆمیتە دەستوورێکی نوێی ئامادە کرد، کە لیبرالیتر بوو لەوەی پێشوو (لە ٩ی تەمووزی ١٩٦١، لە ٦٠٪ی دەنگدەرەکان پەسندیان کرد) و بڕیاری دا ڕێگە بە هەڵبژاردنەکان بدات، بێگومان بەوجۆرەی کە سەرۆکایەتی بۆ جەمال گورسەل وەک زامنکاری "شۆڕشی ٢٧ی ئایار" دابین بکات.

ڕادیکالیزمەکانی ساڵانی ١٩٦٠

هەڵبژاردنەکانی ١٥ی ئۆکتۆبەری ١٩٦١ ئەو نیشانە بەدیهێیانە پێک دەهێنن کە "شۆڕشی ٢٧ی ئایار" تەنیا کەوانەیەک بوو. ڕاستە ڕێگەی بە عیسمەت ئینینۆ دا وەکو میراتگرەوەی موستەفا کەمال هاوپەیمانێتییەک دروست بکات،

(151. F. & B. Turgay-Ahmad, Turkiye`de Çok Partili politikanin açıklamali kronolojisi 1945-1971, op.cit.

بگره شکۆ و هەیبەتی هەروەها بۆ پارتی دیموکراتیش گەڕاندەوە کە لە ڕێگەی ناوگۆڕانی نوێی بۆ پارتی داد کە هەر لە خۆڵەمێشی پارتی دیموکرات لەدایک بووبوو، لە کاتێکدا پارتی کۆماری گەل ٣٦,٧٪ی دەنگەکانی هێنا، کەچی لە یەکەم هاتنە ناوەوەی، پارتی کۆنسێرڤاتۆری گەنج لە ٣٤,٧٪ دەنگەکانی هێنا. چوار ساڵ دواتر، لە ١٠ی ئۆکتۆبەری ١٩٦٥، سەرکەوتنێکی قەتعی کە ئەم پارتە بەدەستی هێنا لەوە بەدوا لەلایەن گەنجی ئەندازیار سولێمان دیمیرێل بەڕێوە بردرا: لە ٥٢,٨٧٪ دەنگەکانی بەدەست هێنا. خەنیمە سەرەکییەکەی PRPی ئینینۆ بۆ ٢٨,٧٥٪ کشایەوە دواوە. هەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٦٩ سەرکەوتنێکی نوێی بە پارتی کۆنسێرڤاتۆر بەخشی (٤٦,٦٣٪) کە کشانە دواوەکە لە قازانجی پارتەکەی عیسمەت ئینینۆ بوو کە (٢٧,٣٦٪)ی دەنگەکانی هێنابوو. ٢٧ی ئایار، لە بیرەوەریی "شۆڕش"ی ساڵی ١٩٦٠ کرایە ڕۆژی پشوو، کە لەم مێژووە بەدواوە بوو بە بەشێک لە فۆلکلۆر. بیچمە سەرەکییەکانی "ئەنجوومەنی سیاسی" کە بەشێکی دابینکراویان لە سەنادا هەبوو، پەراوێزگیر کران.

هەرچی تایبەت بوو بەژیانئاوایی جەمال گورسەل لە ساڵی ١٩٦٦ (سەرۆک ئەرکانی سوپا، جەودەت سونای لە پۆستی سەرۆکایەتیی کۆماردا جێگەی گرتەوە)، کە لەناو دامەزراوەی عەسکەریدا "شۆڕش"ی لە تاقە گەرەنتی بێبەش کرد.

بێگومان مێژووی سیاسیی ئەم دە ساڵە هەر تەنیا بۆ بەخشینی پەرلەمانی کەم ناکرێتەوە. لەودیو ئەم تورکیایە فەرمییە ئەفسەر و سیاسەتوانی کۆنسێرڤاتۆر هەن کە لە واقیعدا، تورکیایەکی تر، پارچەپارچە بوو و ڕادیکال خەریک بوو دروست دەبوو. ئەگەر کەمالیزم هەموو کات تاقە عەقیدەی "شەرعانی" وڵات بووبێ، ئەوا کەمتر چاوگەی کێبەرکێ نەبووە بە ئایدیۆلۆجی و پرۆژەی تری کۆمەڵایەتی. ئەم ساڵانە باڵێکی ڕاست و باڵێکی چەپی توندڕۆ، بزووتنەوەیەکی ئیسلامی و نەیارێکی نوێی کوردی هێنایە پێشەوە[١٥٢].

152. J.M. Landau, Radical politics in Modern Turkey, Leiden, Brill, 1974.

پێکهاتەی سەرەکیی ڕاستڕۆی توندڕۆ، پارتی بزووتنەوەی نەتەوەیی* MHP کە لە ٩ی ڤێڤرییەی ١٩٦٥ لەسەر بناغەی کۆنە پارتێک دامەزرا کە پێشتر لەژێر چاودێریی تورکەش کۆنترۆڵ و هەتا ڕێکخراویش بوو بەدەوری کەسایەتی و بیروڕایەکانی و بەئاشکرا لەناو ترادسیۆنی پان تۆرانیستی ساڵانی ١٩٤٠دا شێوەی گرتبوو. بناغەی کارەکەی برێتی بوو لە (سەرکردە-عەقیدە-ڕێکخراو). دروشمەکانی سادە و ساکار بوون: دەوڵەتێکی تورکی هاورەگەز کە دەبێ وەکو ئامانج دروستکردنی ئیمپراتۆریایەکی تورکی لە ئەدریانتیکەوە بۆ چین لە بەرچاو بگرێ و نەتەوەیەکی ڕێکخراو لەسەر بنەمای پیشەگەری و عەسکەری کە لەلایەن باش بوغ (سەرکردەی گشتی) بەڕێوە بچێ و دواجار نەتەوەیەکی-چەکدار کە لەسەر بنەمای "نۆ تیشک" دامەزرابێ: ناسیۆنالیزم، ئیدیالیزم، ئەخلاقگەرایی، سۆسیالیزم (لە سۆسیالەوە)، زانستیگەرایی، لیبرالیزم (لە ئازادییەوە)، جووتیارگەرایی، پەرەسەندگەرایی و پۆپۆلیزم، پیشەسازیگەرایی و تەکنیکگەرایی. ئەگەر ئەتاتورک یەکێک لە سەرچاوەکانی بزووتنەوەکە بێت، ئەوا لە هەموان گرینگتر نەبوو: لەگەڵ باش بوغ تورکەش، ئەوە زیاتر فیگورە ئەفسانەییەکانی ئاسیای ناوەڕاست بوو کە جامخانەکانی دەڕازاندەوە. بە شێوەیەکی چالاکانە لەلایەن بەشێکی سوپا و پۆلیس دژ بە"چەپ"ەکان پشتگیری لێ دەکرا، بەچاوپۆشی لەلایەن دەسەڵات و سەرۆک سونای، هەر بەزوویی بوو بەهێزێکی زەبربەدەست: "کۆماندۆز" یان "گورگەبۆر". پارتی گەیشتە ئەوەی بە شێوەیەکی بەربلاو بەشێکی گەنجانی سونیی ئەنادۆڵ کە لەلایەن دەسەڵاتی کەمالیزم و هەروەک لە کرانەوە ئابوورییەکانی ساڵانی ١٩٥٠و١٩٦٠ پەراوێز خرابوون بەلای خۆیەوە ڕابکێشێ[١٥٣].

لە بەرامبەر ئەمەدا گەنجانێکی چەپڕۆ سەریان هەڵدا کە بەهەمان شێوە تێکستە پیرۆزەکانی کەمالیزم دەیجووڵاندن، لە ڕێگەی کودەتای ساڵی ١٩٦٠ چارەنووسی کۆماریان پێ سپێردرابوو و بووبوون بە"هێزێکی دینامیکی"ی

* Milliyetçi Hareket Partisi

153. T.Feyizoglu,Firtinali Yillarda Ülkücu hareket, Istanbul, Ozan, 2000.

نەتەوە، بەڵام بە هەقیقەت دەسەڵاتی کۆنسێرڤاتۆری دیمێریل هێندە خۆشی نەدەویستن، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا لەلایەن بزووتنەوەیەکی کرێکاران تا دەهات زیاتر بەهێز (ڕێژەی سەندیکالیزاسیۆنی مووچەخۆرەکان لە ساڵی ١٩٧٠ لە ٣٠٪ بوو) و بزووتنەوەی جووتیارانی بەهەمان شێوە چالاک هان دەدرا و پشتگیریی لێوە دەکرا. ڕووداوەکانی ئایاری ١٩٦٨ لە فەرەنسا شەرعانیەتێکی پێ بەخشی کە لە سنووری سادەی تورکیا چووە دەرەوە. ئەگەر برێک لە سەرۆکەکانی ئەندامانی پارتی کۆمۆنیستی تورک بن کە پێیان دەوتن "تفەنگە کۆنەکان" و لە دوورەوە هاتبن ئەوا بەشێکی گەورەی خەباتگێڕەکان هێشتا بیست ساڵ نەبوون. لە بنەواندا زۆربەی خەباتکارەکانی لە دەوری پارتی کرێکارانی تورکیا کۆ بووبوونەوە کە دوای کودەتا دامەزرا و سەر بەناوەندی ئەنتێلگینسیای بۆرجوازی بچووکی ئەستەمبۆڵ بوون. هەڵبەت لە ماوەی چەند ساڵێکدا ڕیزەکانی بەهاتنە ناوەوەی بێ شوماری قوتابیانی ئامادەیی و گەنجانی کورد و عەلەوییەکانی هەرێمەکان قەبە بوو. لە ساڵی ١٩٦٥ تا ١٩٦٩ ئەم بزووتنەوەیە لەژێر تاسیری نموونەی خەباتی ئەمەریکای لاتینی یا ئاسیەویدا بوو، وازی لە کەمالیزم هێنا، کەمالیزم ئیتر تەنیا ڕیزی "یەکەم قۆناغی خەباتی سەربەخۆیی" و / یا "شۆڕشی دیموکراتی" بوو و هێشتا خراپتریش لەوە وەکو ڕژێمێکی کۆنەپەرست ڕەخنەی لێ دەگیرا. لە ساڵی ١٩٧٠ دوای ژمارەیەک پێکداهەڵپڕژان لەگەڵ هێزەکانی ئاسایش و گورگەبۆرەکانی تورکەش کە لە ڕیزەکانیدا چەندین قوربانییان لێ کەوتەوە، چەپی توندڕۆ بڕیاری دا خەباتی چەکداری بکات. برێک لە گەنجەکانی شێوازی خەباتی چەکداری شارنشینیان هەڵبژارد بۆ ئەوەی دەسەڵات لاواز بکەن و ئەوە بسەلمێنن کە هێزەکەی لەسەر "هاوسەنگییەکی دەستکرد" دەوەستێ، هەندێکی تر گەریلای گوندنشینیان هەڵبژارد، پێیان لەسەر ئەوە دادەگرت کە "شارەکان لە گوندەکانەوە تەوق بکەن"[١٥٤].

154. T.Feyizoglu, Turkiy`de Devrimci Gençlik Hareketleri Tarihi, Istanbul, Belge, 1993

سێیەمین جەمسەر کە پەنای بۆ خەباتی چەکداری نەبرد، گەرچی ئەوەی بە"ئەرک"ی خۆی دەزانی کە "کۆمۆنیستەکان بکوژێ"، وەک ئەو قوتابیانەی کە دژی هاتنی کەشتیگەلی شەشەمی ئەمەریکایی خۆپێشاندانیان ساز کرد ("یەکشەمی خوێناوی"، ١٦ی فێبریەی ١٩٦٨، دوو کوژراو) کە لە دامەزرێنەرانی ئیسلامییەکان بوون. ئەوانە ڕژێمی "گاور"یان سەرزەنشت دەکرد، بەڵام ئەو هێندە دژە ئەمەریکایی نەبوون. زۆربەی ئەندامەکانی لە ئەنادۆڵی سونی بوون، هەندێک لە ئیسلامییەکان داوای جێبەجێکردنی شەریعەیان دەکرد. هەندێکی تر، کە لەلایەن ئەندازیار نەجمەدین ئەربەکانەوە بەڕێوە دەبران، یاریی پەرلەمانییان قەبووڵ بوو. ئەمانەی دوایی لە ٢١ی کانوونی دووەم ١٩٧٠ پارتێکی سیاسی: پارتی نیزامی نەتەوەییان* دروست کرد کە وەک خەباتگێڕانی ڕاستڕۆی توندڕۆ دەکەوێتە ناو بەردەوامییەکی سۆسیۆلۆجی، بەکاردانەوەی ئەم ئیسلامیزە ژمارەیەک گەنجی عەلەوی پێوەندییان بەڕیزەکانی چەپ، سۆسیال - دیموکرات کرد کە تا دەهات زیاتر قەبەتر و توندڕۆ دەبوو[١٥٥].

دواجار ناسیۆنالیستە کوردەکان چوارەمین جەمسەریان پێک دەهێنا، گەرچی بە نزیکەیی تاوەکو کۆتایی دەیەی شەستەکان هەر لەگەڵ چەپی توندڕۆ تێکەڵاو بوون. بووژانەوەی کورد لە یەک کاتدا بەرهەمی هەرەسهێنان و هیوا بوو. بێگومان لێکدانەوەی ئەم هەرەسهێنانە بەرەنجامی داپڵۆسینەوەی کەمالیستی بوو کە بیرەوەریی داپڵۆسینەکە هێشتا کاڵ نەبووبووەوە و هەر دنەی گەنجانی کوردی دەدا. بەڵام ڕاگەیاندنە رووشکێنەکانی ناسیۆنالیستە توندڕۆکانی تورک نزیکبوونەوەی مەترسییەکی ئامادەی نوێی نیشان دەدا. نیهال ئادسز، فیگوری ئەفسانەیی ڕاستڕۆی توندڕۆ لە سەرەتای ساڵانی ١٩٦٠ دەنووسێ:

"ئەگەر کوردەکان بەدوای وەهمی دروستکردنی دەوڵەتێکدا

* Milli Nizam Partisi

155. R. Cakır,Ayet ve Slogan.Türkiye'de Islami Olufiumlar, Istanbul, Metis, 1990.

ڕابکەن، ئەوا چارەنووسیان سڕینەوەیانە لەسەر زەوی. ڕەگەزی تورک ئەو شێوازەی نیشان دا کە بتوانێ مامەڵە لەگەڵ ئەوانەدا بکات کە چاو دەبڕنە نیشتمانەکەی کە بەنرخی خوێنی خۆی و کۆششێکی گرانبەها بەردەستی خستووە. ڕەگەزی تورک ئەرمەنییەکانی لە ساڵی ١٩١٥ و یۆنانییەکانی لە ساڵی ١٩٢٢ لەسەر ئەم زەوییەدا سڕییەوە"[156].

سەرکۆمار، جەمال گورسێل لەوە کەمتری نەگوت: داوا دەکات تف لە دەموچاوی ئەو کەسە بکرێ کە خۆی وەکو کورد وەسپ دەکات[157].

بەڵام هیوا و تێکشکان پێکەوە بوون، چونکە شۆڕشی مستەفا بارزانی کە لە ساڵی ١٩٦١ لە کوردستانی عێراق دەستی پێ کردبوو و هەواڵەکان بە زمانی کوردی ڕۆژانە لە ڕێگەی ڕادیۆی ترانزیستۆر دەگەیشتن، ڕێگەی بە ژمارەیەک گەنجی کورد دا کە کەڕامەتی ئیهانەکراویان بدۆزنەوە و ڕێز و بایەخ بۆ زمانی قەدەغەکراویان وەکو زمانێکی پێوەندی (کۆمینیکاسیۆن) بگێڕنەوە و دواجار خۆیان بە خەباتێکی سەربەخۆیی شەرافەتمەند هەڵبدەنەوە وەک ئەو خەباتەی لە ئاسیا و ئەفریقیا بەڕێوە دەچێ. کرانەوەی سیاسییانەی نیسبیی ساڵانی ١٩٦٠ ڕێگەی بە بڵاوکردنەوەی چەند نووسراوێک دا بە زمانی کوردی یان لەسەر کورد، چەند کتێبێکی تر بەتایبەت ئەوانەی لەلایەن وەچەکانی شۆڕشەکانی ١٩٢٠–١٩٣٠ مابوونەوە لەژێر پاڵتۆ دەستاودەستیان دەکرد یا لە ئەڵمانیا دەکردران. ئەم بزووتنەوەیە کە لەناو "مارکسیزم–لینینزم" مۆدیلێکی جیهانیی دەدۆزییەوە کە داخوازینامەکانی "گەلێکی چەوساوە"ی بەشەرعی دەکرد، لە بەرامبەر چەپی تورکیدا، لە کۆتاییی دە ساڵەی شێستەکاندا بزووتنەوەی کورد سەربەخۆیی خۆی وەرگرت بۆ ئەوەی ڕێکخراوی تایبەت بەخۆی دروست بکات.

---

156. “Yeni Akifi", aout 1966, n. 1.

157. G. Chaliand, Les Kurdes et le Kurdistan, Paris, Maspero, 1980, p. 12.

ڕێژیمی عەسکەرتاری ١٩٧١

لە سەرەتای گرێی حەفتاکاندا، تورکیا بوو بە شانۆی ڕادیکالیزمی هەمەچەشنە و پێکداهەڵپرژانی ڕۆژانە کە بە شێوەیەکی بێ شومار دەسەڵاتی سیاسیی لاواز کردبوو. بەهەمان شێوە تەنگژەی ئابووری بە دەورەی لەدەستدانی بەها و هەڵئاوسانەکانی، هەژاریی دانیشتوانی شارنشین و گوندنشینەکانی خێراتر دەکرد و قووڵبوونەوەی نادادپەروەری کۆمەڵایەتی تا دەهات زیاتر لەناو ناوەندە شارنشینەکان دروست دەبوو و شوێنکارەکانی بە شارنشینیکردن بەردەوام بزووتنەوەی کرێکاران (ئەستەمبۆڵ بەتەواوی لە ٦ و ٧ی حوزەیرانی ١٩٧٠ لەلایەن کرێکارانەوە داگیر کرابوو) و جووتیاران و بزووتنەوەی خوێندکاریی ڕەقەکارتر دەکرد.

هاوشان لەگەڵ یاخیبوونەکان، بێگومان پرۆژەگەلی تریش لە پشتەوەڕا پێ دەگەیشتن: لەناو ڕیزەکانی سوپادا چەند ئەنجوومەنێکی سیاسی لە کێبەرکێ دابوون. ئەفسەری گەنجی "کەمالیست" (و کەم و زۆر ناسری) بەدیار کەوتن بۆ ئەوەی لە ٩ی ئاداری ١٩٧١ دەسەڵات بگرنە دەست. هیرارشی عەسکەری بڕیاری دا بەخۆی دەستپێشخەری بکات لە یەک کاتدا هەم بۆ جێبەجێکردنی یەکەتیی سوپا و هەم بۆ "گێڕانەوەی کەمالیزم". دوای ئەوەی "ئەنجوومەنی چەپ" دوور خرایەوە، سوپا بە گەرەنتی سەرکۆمار جەودەت سۆنای کە بۆ خۆشی عەسکەرتار بوو، ئۆلتیماتۆمێکیان بەناوی ئۆلتیماتیۆمی ١١ی ئاداری ١٩٧١ ڕاگەیاند. حکوومەتی دیمیریل لە چەند سەعاتی دوای ئەوە دەستی کێشایەوە[١٥٨].

برێک گرۆی چەپ و بە نزیکەیی تەواوی دەستەبژێری کەمالیزمی نوێ، بە "دژە-ئیمپریالیزم" پێشوازییان لە ئۆلتیماتیۆمی عەسکەری و پێکەوەنانی حکوومەتێکی تەکنۆکرات کرد کە لەلایەن نیهاد ئێریم، ئەندامی پەرلەمان و

158. F. & B. Turgay-Ahmad, Turkiye`de Çok Partili politikanin açiklamali kronolojisi 1945-1971, op.cit.

پرۆفیسۆری یاسا بەڕێوە دەچوو. هەر زوو ڕەوشەکە وەکو دۆزەخی لێ هات. سەرۆک وەزیران هیچ گومانێکی لەسەر نیازەکانی نەهێشتەوە: "ئێمە وەکو زۆمپ بەسەر سەریان دادەبارین". باری حوکمی عورفی ڕاگەیەندرا، دادگەی عەسکەری پێکەوە نران، خۆپیشاندانەکان قەدەغە کران. لە ژاوەژاوی عەسکەریدا، پارتی ئیسلامیی نەجمەدین ئەربەکان هەڵوەشایەوە، بەڵام چەپ و ناسیۆنالیستە کوردەکان بە شێوەیەکی تایبەتی بەر تۆڵەسەندنەوەی عەسکەر کەوتن. سێ سەرکردەی چەپ، لەناویاندا سەرکردەی بەرچاو دۆنیز گەزمیش، لەدار دران. دەیانی تر لەوانە ماهیر چایان و ئیبراهیم کایاپاکایا ئیعدام کران یان تا مردن ئەشکەنجە دران. "هاووڵاتییانی بەڕێز" ڕۆژانە بانگەوازیان لێ دەکرا "ئەرکی پەنجەی تاوان بۆ ڕاکێشان"ی خۆیان تەواو بکەن. تیرۆری سپی کە لەلایەن سەرکردایەتیی موستەفا کەمال بۆ "سەرپانکردنەوەی کۆمۆنیستەکان" شەرعیەتی پێ درابوو، ئەمە ئەو کەمالیستانەشی نەدەبوارد کە بەدبەختیی ئەوەیان هەبوو کەمێک لە چەپ نزیک بوون. لەناویاندا ژمارەیەک مەدەنی و عەسکەر تاوانبار کران بەڕێکخستنی کردەی خراپەکاری، گیران و ئەشکەنجە دران. ڕێکخراوێکی نهێنی بەناوی "دژە-گەریلا" بەگوێرەی ڕێنوێنییە پێداگۆکییەکانی دژە-شۆڕشگێڕیی پنتاگۆن دروست کرا کە لە ناوجەرگەی ئەم داپڵۆسینەدا بوو. بەڵگەنامەکانی ئەم ڕێکخراوە کە بەبێ ئاگەداریی نووسەرەکانی لەساڵەکانی ١٩٧٠-١٩٨٠ بڵاو کرانەوە، ئەوە دەردەخەن کە ئەم ڕێکخراوە پێشێلکارییەکانی مافەکانی مرۆڤ، بە"تاڵان و بڕۆیی، قەتڵوعام و دەستدرێژییەکان"یشەوە وەکو وەسیلەی شەرعی دادەنا بۆ "شەڕی سایکۆلۆجی"[١٥٩].

١٩٧٣-١٩٨٠ : ساڵانی ناشایستەییی حوکمڕانی

لەگەڵ ئەوەشدا کە "موتوربەکردنی کەمالیستی" خۆی ڕانەگرت و ڕێژیمی عەسکەرتاری بەرەو ڕووی تەنگژەی شەرعانییەت دەبووەوە کە گۆڕانەکانی

159. Kontr-Gerilla Belgeleri, Istanbul, Aydinlik, 1978.

سەرۆک وەزیران (فەرید میلیەن: ٢٢ی ئایاری ١٩٧٢-١٥ی نیسانی ١٩٧٣، نیام تالوو: ١٥ی نیسانی ١٩٧٣-٢٦ی کانوونی دووەم ١٩٧٤) نەیتوانی بەسەر ڕەوشەکەدا زاڵ ببێ. بەو پێیەی ڕێگەی بە لە بەرچاوگرتنی هەڵبژاردنەکانی ئۆکتۆبەری ١٩٧٣دا بەدەستی خۆی چالاکییەکانی خۆی ڕاگرت.

هەموو ئەمانە لەناو گۆڕەپانێکی سیاسی کە بە شێوەیەکی ڕادیکال نۆژەن کرابووەوە ڕوویان دا. پارتی کۆماری گەل کە لەوەتای مەرگی موستەفا کەمال لەلایەن عیسمەت ئینینۆ بەڕێوە دەچوو، لە دەورانی ڕێژیمی عەسکەرتاریدا پەڕوباڵی کرابوو، لەلایەن سکرتێری گشتی بولەند ئەجەوید کە خۆی سەرەتا وەکو ناوەندی چەپ و پاشان چەپی دیموکرات و کەمالیستی نیشان دەدا بەرەوڕووی بووەوە، سەرکردە کۆنەکە (عیسمەت ئینینۆ) لە ساڵی ١٩٧١ سەرۆکایەتیی حزبی بەجێ هێشت و دوو ساڵ دواتر مرد. ئەجەوید لەگەڵ "هیوا" وەک دروشمی نوێی پارتەکەی، هەر زوو وەک سەرکردەیەکی میللی بەدیار کەوت، کە چەپی زامدار بەدەست ڕێژیمی عەسکەرتاری بگرە لەودیو ئەوانەشەوە بەشێکی زۆری دانیشتوانی شارنشینیشی گرد کردەوە. لەژێر سەرکردایەتیی ئەودا، پارتەکەی دواجار لە توانایدا بوو تەحەدای پارتی عەدالەتی سولێمان دیمریل بکات.

دووەم فاکتۆر کە ڕەوشەکەی هەژاند: دروستبوونی پارتێکی نوێی ئیسلامی، پارتی ئاسوودەیی نەتەوەیی* بوو کە لە ١١ی ئۆکتۆبەری ١٩٧٢ لەلایەن نەجمەدین ئەربەکان دامەزرا. هەموو وەسیلەکی بەکار هێنا و توانی هاوپەیمانییەکی سەیروسەمەرەی گرووپی دەنگدەران دروست بکات کە لە بێ هیوابووەکانی پارتی عەدالەتەوە بۆ ئەندامانی تەریقە کوردییەکان، لە بۆرژوازی هەرێمەکانەوە بۆ ڕەوتە کۆنسێرڤاتۆرەکانی ناو شارە گەورەکانی دەگرتەوە.

---

* Milli Selamet Partisi

هەڵبـژاردنەكـان تەرخـانی سـەركـەوتنی ئەجـەويد و لە كـەمـترين ڕادەشـدا تەرخـانی سەركـەوتنی ئەربەكان كرابوون، كە وێڕای ناكۆكيی قووڵيان كەچی هـاوپەيمانييـەتێكيـان دروست كرد و پارتی عـەدالەتی "ديمريل" يان گۆشەگير كـرد (٢٦ی كـانـوونی دووەم-١٧ی نۆڤـەمـبـەری ١٩٧٤). وێڕای ناڕەزاييی ئەربەكـان كـەچی لێـبووردنێكی بەرفـراوان بۆ خـەباتكارانی چەپ دەركـرا. بەشـوێن كـودەتای نيكۆس سـامـسـۆن لە قـوبـرس كـە لەلايەن ئەنجـوومـەنی سياسيی دەسـەڵات لە ئاتينا وروژێنرابوو، حكوومەتی ئەجـەويد بڕياری دا بە فـەرمی بۆ ڕێگەگـرتن لە قـەتڵـوعـامی توركـەكـانی قـوبـرس دەست تێـوەردان بكات[١٦٠].

"ئۆپەراسيۆنی ئاشـتی" كە بەم شێوەيە ڕاگەيەندرا پانتاييی داگيركردنەكە ٤٠٪ی وڵاتی گـرتەوە، بوو بـەهۆی لەنـاوچوونـی نزيكـەی دوو هـەزار قـوبـرسـی يۆنـانی و بـەرهـەڵدابوونـی دەيان هـەزاری تر لە خـان و مـاڵيـان. ئەجـەويد توخمگەلی تۆماری دژە ئيمپرياليزمی و ناسيۆناليستی پێكەوە گرێ دا و لە بەرزترين پلەی جەماوەرييەتدا بۆ سازدانی هەڵبژاردنێكی پێشوەختە كە دڵنيا بوو لە بردنەوەی وازی هێنا.

ئەنجـامـەكانی هەڵبـژاردنەكـان تەواو بەجـۆرێكی تر شكانەوە. دوای چەند مـانگ لە ئاژاوەی سـيـاسـی و حكوومـەتی كـاتيی سـەعـدی ئيـرمـەق (١٧ی نۆڤـەمـبـەری ١٩٧٤-٣١ی ئاداری ١٩٧٥)، ئەربـەكـان گـەيشـتـە ئەوەی ڕێككەوتنێک لەگـەڵ سلێـمـان ديمريل بۆ پێكەوەنانی "بەرەيەكی نەتەوەيی" دروست بكات كە هـاوپەيمانيـيـەتەكـە ئەلپ ئەرسـلان توركـەش، سـەركـردەی ڕاسـتـڕۆی توندڕۆيشـی بەخـۆوە دەگـرت كـە پارتەكـەی تـەنيـا سێ ئـەندام پەرلـەمـانی هـەبوو و توهـان فـەيزوغلو كـە پارتی "باوەڕی نـەتەوەيی" خـۆيان بەكـەمـاليـست (٣١ی ئاداری ١٩٧٥-٢١ی حـوزەيرانی ١٩٧٧) دەناسـاند. هەڵبـژاردنەكـانی ٥ی حـوزەيرانی ١٩٧٧ ئەم بەرەيەی لاواز كـرد، بەڵام لەگـەڵ ئەوەشدا زۆرينەی پەرلەمانی هەر پاراست (حكوومەت كە ئەجەويد لە سبەينێ

160. N.Kızılyürek, Milliyetçilik Kıskacında Kıbrıs, Istanbul, iletifiim, 2002.

ئەم هەڵبـژاردنانە پێکەوەی نـا مـتمـانەی پەرلەمـانی وەرنـەگرت. دووەم "بەرەی نەتەوەیـی" لە ٢١ی تەمـووزی ١٩٧٧ دروست بوو کـە تاوەکـو ٥ی ژانـڤـیـیـەی ١٩٧٨ درێژەی کـێـشـا). لە بەرامـبـەر قـووڵبـوونەوەی تـەنگژەی ئـابووری و بەتایبـەتیش سـیـاسی کـە پـێـوەندیی بـەدیاردەی زەبروزەنگی زۆرەوە هەبوو، برێک لە ئەندام پەرلەمـانی هاوپەیمانی لە ١٩٧٩ وازیان لە پارتی عـەدالـەتی دیمریل هێنا. بەهەمان شێوە لە پۆستی وەزاریشدا نەمان، ئەم ڕەوشە ڕێگەی بە بولند ئەجەوید دا تا حکوومەتێک پێکەوە بنێ کە توانای ئـەوەی بوو برێک سەقامگیری لەگەڵ خۆیدا بهێنێ (٥ی کانوونی دووەم ١٩٧٨-١٢ی نۆڤەمبەری ١٩٧٩). بـەڵام هاوپـەیمانـیـیـەکـەیان کـە بەدیار کـەوت بێ توانا بوو لـە چارەسـەرکردنی کێشە ئابوورییەکان و دابینکردنی ئاشتیی سیڤیل، بۆیە لە هەڵبـژاردنی یاسـادانانی بەشـیدا، سـزا دران. ئەجەوید وازی هێنا بۆ ئەوەی جڵـەوی دەسـەڵات بـداتە دەست دیمریل کە، حکوومـەتەکەی (١٢ی نـۆڤەمبـەری ١٩٧٩-١٢ی سێپتامبەری ١٩٨٠) خۆی تەواو بێ توانا نیشـان دا لە بەرامبەر زەبروزەنگ و تەنگژەی ئابووریدا.

زەبروزەنگ

لە وەتای سـاڵی ١٩٧٥-ەوە تاوەکـو سـاڵی ١٩٨٠ تـورکـیا لە واقـیـعـدا لەناو زەبروزەنگێکی دۆزەخـیـدا ژیاوە. زەبروزەنگ لە ڕێگەی کـودەتا دەوەسـتـێنرا کـەچی جـوانتـر دەسـتی پێ دەکردەوە بۆ ئـەوەی بەخـێـرایی سـەرتاپای کـۆمـەڵ بگرێتـەوە. ئەم زەبروزەنگە بوو بەهۆی سـۆنگـەی ٥,٧١٣ کـوژراو و ١٨,٤٨٠ بریندار، ژمـارەیەک سـەرووتر لـەوەی شـەڕی سـەربەخـۆیی (١٩١٩-١٩٢٣) ٥,٢٤١ کـوژراو و ١٤,١٥٢ بریندار. لە سـاڵی ١٩٨٠ ژمـارەی کـوشـتـنە سیاسییەکان ڕۆژانە دەگەیشتە نێوان ١٥ تا ٢٠ کوژراو[١٦١].

161. S. Vaner, “Violence politique et terrorisme en Turquie” , In “Esprit”, oc-tobre-novembre 1984, pp. 79-104; H. Bozarslan, “Le phénomène milicien: une com-posante de la violence politique en Turquie des années 70", in “Turcica”, 1999, n. 31, pp. 185-244.

ڕاسـتـڕۆی توندڕۆ کـە سـاغ و سـەلامـەت لە دەست ڕێژیمی عـەسکەرتاری دەرچوو، بگرە هـەتـاوەکو بەهێزیش بوو، یەکـێک لە ئەکتـەرە سـەرەکیـیـەکانی زەبروزەنگ بوو. لـە مـاوەی یەک گـرێی دە سـاڵیـدا بەتـەواوی ڕەگی خـۆی داکوتیبـوو، بەتایبەت لەناو شـارەکانـی ئەنادۆڵ، ئەو شارانەی کە پێیان دەڵێن شـاری "تێکەڵاو" و دەتوانن هێزی خـۆیانی تێدا بۆ دوژمنایەتی لە بـەرامبـەر دانیـشـتـوانە عـەلەوی و کـوردەکان بـەکار بهـێنن. بەشـداریکردنی ڕاسـتـڕۆی توندڕۆ لە دەسـەڵات لە سـاڵی ١٩٧٥ەوە، بناغـەیەکی سیـاسـیی پتـەویشی پێ بەخشی، لـە ڕێگەی ژمارەیەکی زۆری زەوەندەی خـەباتکارەکانی کە لـە پۆستی فـەرمـانکارە یان لە کاری کـەرتـی گشـتـیدا جـێگەیان بۆ کـرایـەوە. ڕاسـتـڕۆی توندڕۆ لەلایەن ڕاستڕۆی کلاسیکەوە چاوی لێ پۆشرابوو کە لەودا ئامرازێکی کاریگەری دەبینییـەوە دژ بەچەپی توندڕۆ، هـەتا دژ بە پارتەکـەی ئەجـەویدیش، بەڵام لە ژمـارەیەک دەروناوچەدا، پارتـی باشـبـوغ (سـەرکـردەی گـشـتـی) کـە لەوەبەدوا وەکو ئەکتەرێکی سەرچاوەی ڕاستڕۆ خۆی دەسەپاند.

ئەلپ ئەرسلان تورکەش بێگومان هەموو هەڵسوکەوتە خراپەکانی ڕەوتەکەی پێ کۆنتـرۆڵ نەدەکرا، بەڵام چرای سـەوزی بۆ "گورگەبۆرەکـان"ی هەڵکردبوو تا کـوشـتن و قـەتڵـوعـام ئـەنجـام بدەن. هـەمـوو جـودابوونەوەیەک لەنـاو بزووتنەوەکـەیدا بێـبـەزەییـانە سـزا دەدرا. " من ئامـێـزگـری پرسـەکـە بووم، باشبـوغ دەڵـێ، بەبێ ئەوەی خـۆم لە هـەرچی شـتـێک بێ نیگەران بکەم دەچمـە پێـشـەوە و بەشـوێنم کـەون! [بەڵام] من بکوژن ئـەگـەر گـەڕامـە دواوە، هـەمـوو کەسێک دوای ئەوەی پێوەندیی بەو پرسە دەکات ئەگەر گەڕایە دواوە بیکوژن"

لە هـەڵبـژاردنەکـانی ١٩٧٧ەوە کـە تەرخـانی سـەرکـەوتنەکـانی کـرابوو لە چەندین هـەرێمـدا، ڕاسـتـڕۆی توندڕۆ سـتـراتیـجیـەتی خـراپـتـری هەڵبـژارد: قـەتڵوعـامـی دژە عـەلەوی بە زنجـیـرە، لەوانە ئـەوەی مـەرەش سـاڵـی ١٩٧٩ کە زیاتر لە سـەدان قوربانیی لێ کەوتەوە، کوشتنی ڕووناکبیرانی چەپی لیبـراڵ کـە برێک جـار بۆ حـیـسـابی مـافیـا جـێبـەجێ دەکـران، وەکـو ئەوەی ئاددی ئیـپـەکـەچی، ڕۆژنامـەنووسی بەناوبـانگی مـیـللیـەت، هـەتا دەگـاتە هـەوڵدان بۆ

کودەتا «کە لەلایەن جەنەراڵ نامیق کەمال ئێرسین ساڵی ١٩٧٨ بەڕێوە چوو». هێزەکانی لە پێوەندی دابوون لەگەڵ دژە-گەریلای بەناوبانگ بەبێ ئەوەی بە تەواوی ئەو بەرپرسیاریەتانە بزانرێ کە دەکەوێتە سەر ئەم یان ئەوی تریان. بەم شێوەیە ئەو شەڕەتەقەیەی کە لە ١ی ئایاری ١٩٧٧ لە ئەستەمبوڵ کە لەناو خۆپێشاندەرەکاندا سی و چوار کوژراوی لێ کەوتەوە، یان هەوڵدانەکانی تەقینەوە کە ئامانج بولند ئەجەوید بوو تایبەتمەندیەتیی ئەم یان ئەوی تریان یان هی هەردووکیان بوو پێکەوە[١٦٢].

لە بەرامبەردا چەپێکی دارِزاو لەلایەن کودەتا کە سەرکردە زۆر گەنجەکانی «کە بە زەحمەت بیست و پێنج ساڵ دەبوون» و لە دەورانی ڕێژیمی عەسکەرتاری ١٩٧١دا کوژران پیرۆز کران. بەڵام ئەرکی وەفاداری بەرامبەریان زەحمەت دیاربوو پڕ بکرێتەوە: چۆن "وەسیەتنامەکانی" ئەم شەهیدانە لێک بدرێتەوە و چۆن ئەو پەیامەی ڕزگاری کە تیایەتی بەکار بهێنرێ؟ بزووتنەوەی چەپ بەزوویی لەلایەن ئاپۆڕەیەکی هەرزەکار، بەتایبەت عەلەوی لەناو پرۆسیسێکی پارچە پارچەبوونی سەرنج ڕاکێشدا خۆی چەکدار کرد: لە ساڵی ١٩٨٠ لە چل ڕێکخراو کەمتریان نەبوو کە بەردەوام لە ناوەخۆیاندا لە شەڕدا بوون و هەندێک جار لەسەر لێکدانەوەی وشەیەک یان ئاوەڵناوێکی "وەسیەتنامەکان" کە لەناو ئەم ڕەوتە بەرەو هەرەس چووە هەڵسوکەوتیان دەکرد[١٦٣].

لە پاڵ ئەم چەپە "تورکە" دەبێ چەپێکی "کورد"یش زێدە بکرێ کە سەرەتا لە پارتی بێ چەک و پاشان عەسکەری پێک دەهاتن. بەم شێوەیە پەکەکە "پارتی کرێکارانی کوردستان" و کۆک "ئازادیخوازە نەتەوەییەکانی کوردستان"، کە لە ساڵی ١٩٧٨ دامەزران، جارِی خەباتێکی بێ هەوادیان دا کە سەدان کوژراوی لێ کەوتەوە. قسەکردن لەبارەی چارەنووسی چەپ لەم ماوەیەدا

---

١٦٢. بۆ ئەم قۆناغە بڕوانە چاپە ئینسیکلۆپیدیایەکانی:

"Hürriyet" "Millieyt" " Cumhuriyet".

163. G. Zileli, Havariler, Istanbul, iletifiim, 2002.

موردا بیلگه له ساڵی ۱۹۸۳ باس له ئیماژی "ئۆردالی*"[١٦٤] دەکات.

ئەمـیـان یان ئەو کـامپ لەناو چاوەڕوانی شـەڕێکی ناوەخـۆدا دەژیا کـە مەزەندەیان دەکرد هاکا ڕووی دا و لە دیدی ئەواندا شەڕەکە بەئەنجام ناگات تەنیا بە ڕیشەکێشکردنی یەکێک لەوانە نەبێت. ئەم ڕوانینە تراجیدییە کە بە شـێـوەیەکی زۆر نایاب لەلایەن ئۆرهان پامـوک لە ڕۆمـانی مـاڵی بێـدەنگدا (پاریس، گـالیمـار) وەسپ کـراوە، کـە هانی خـەباتکارەکـانی دەدا کـە لەناو ئێـسـتـەدا بژین بەبێ ئەوەی شـیـمـانەی ئەوە هەبێ بگەن بەدوارۆژێکی دامەزرێنەرانە، یان هێشتا کەمتر لەوە بۆ ناو تێرامانێک کە ڕێگەیان پێ بدات واتایەک بەو زەبروزەنگە ببەخشن کە خۆیان نووسەرەکانیانن و یان لێیەوە دەربچن.

لەگەڵ ئەوەشدا دەبێ ددان بەوەشدا بنرێ کەوا ئەو زەبروزەنگەی کە وڵاتی هەژاندبوو هەر بۆ ڕادیکالیـزمی ئایدیۆلۆجی ناگـەڕێتـەوە کـە ڕەنگ و شـەرعـیـەتێکی پێ بەخـشـیـبوو. لە ژمـارەیەک دەروناوچەدا، لە واقـیـعـدا، زەبروزەنگ ڕەهەندێکی کۆمـیونیـتێری یان هەتا میلیـشـیـایی وەرگرتـبوو و بووبووە ئامرازێک کە ڕێگەی بەمۆنۆپۆلیزەکردنی فەزای سیاسی دەدا لەسەر ئاسـتی هەرێمـایەتی و لە بەرەنجـامیـشـدا گـەیشتن بەسـەربەخـۆبوونێکی ڕاسـتـەقـینە لە بەرامـبـەر دەسـەڵاتی ناوەندا. زەبروزەنگی مـیلیـشـیـایی ناسنامەکانی کۆمیونێتێری دەبەست کە دەبوو بەهۆی لەدایکبوونیان دەیگۆڕی بەوەی لەسـەر بنەمـایەکی دوژمنکاری و دووبارە پێناسـەی دەکـردنەوە. زەبروزەنگ فەزایە تێکەڵاوەکانی تێکوپێک دەدا و سنوورەکانی کۆمیـۆنتێری

* ئۆردالی ordalie: جـۆرە سـزادانێک بوو لە کـۆندا کـە بۆ بڕیاردان لەسـەر تاوانباریەتیی کـەسێک، کە بەئەشکەنجـە سزایان دەدا، وەک ئەوەی بۆ نموونە دەستیان دەخستە ناو ئاوی گەرم، کە ئەگەر بێتاوان بوایە ئەوا خوا دەیپاراست. (وەرگێڕ).

164. M. Belge, Sol, in I.C Schick & E.A. Tanık`ın Geçifi Sürecinde Türkiye, Istanbul, Belge, 1998, pp. 159-188.

دەگۆڕی بۆ سنوورگەلێک بەمانای تەواوی عەسکەری وشـەکە. لەلایەکی ترەوە، زەبروزەنگ ڕەهەنـدێکی "بەرفراوان"ی بەخـۆیەوە گـرتبوو کـە، لەسـەر ئاسـتی ناوخـۆییدا شوێنی هەموو شـێوەکانی تری چارەسـەرکردنی ململانێیـەکانی گرتەوە. دواجار زەبروزەنگ گەیشتە ناو پێوەندییە تایبـەتییـەکانیش بەتایبـەت لە حـاڵەتی خـەباتکارانی ڕاسـترۆی توندڕۆدا بۆ خـۆ پێـوەسـتکردن لەگـەڵ هەڵسوکەوتی خراپی گرووپەکانی مافیادا[165].

هەڵبـەت بەدەر لەم ژمـارە زۆرانەی ئـەکتـەرەکـان، لـە هەمـوو حـاڵەتـەکـانی زەبروزەنگدا لە بێ تواناییی سیستمی سیاسی پەیدا دەبوون لەوەی گەنجان لەناو فرە لایەنی ڕابهێنێ کە سەرچاوە سیمبولییەکانی کۆمیۆنیتەکانی لە ململانێـدا بوو وەکـو شـەرعـانی ددانیـان پێـدا بنێ و زیاتر لـەوەش وتووێژی پەیماننامـەیەکی سیـاسـی و کۆمـەڵایەتی بکات. ئەم زەبروزەنگە ئەوەی نیشـان دا کـە چـەندە تەونی کـۆمـەڵایەتـیی وڵات لە سـۆنگەی پارچە پارچەبوون لاواز بووە کە بەشوێنی خۆیەوە تاوی داوە.

کودەتای ١٩٨٠

ئەو تەنگژە ئابوورییە بێ پێشینەی کە تورکیا پێیدا تێپەڕ دەبوو ئەنجامەکانی ناجێگیربوونی سیاسیی قووڵتر کردەوە. بەرەنجامەکانی شۆکی وزەییی ساڵی ١٩٧٣، ئەو گەمارۆیەی کە وڵاتانی ڕۆئاوا دوای پەلاماردانی تورکیا بۆ باکوری قوبرس خستیانە سـەری، نەبوونی بڕوا لە سیـستـمی سیـاسیـدا، کۆتاییی وەبەرهـەمــهـێنانی بێگانە و قــەرزەکـان، هـەڵوەشــاندنەوەی ســیــاســەتی جێگرتنەوەی هاوردەکان ڕەوشێکیان دروست کرد کە تێیدا وڵات "پێویستی بە٧٠ ســەنتــیش بوو وەری بگرێ" (س. دیمریل). لە ســاڵی ١٩٧٩ تۆرگـۆت ئۆزال، ئـەو تەکنۆقـراتەی کـە باوەڕی پیـاوانـی کـاری هەبوو بانگ کـرا بۆ چـاودێریـکردنی ئـابووریـیـەک کــە لە تـەنگژەدا بـوو، بەڵام هـەلومــەرجــە

165. S.Parlar, Kontrgerilla Kıskacında Türkiye, Istanbul, Bibliotek, 1997; H. Uysal, Devlet-Ülkücü-Mafya. Kurtlu Kokteyl, Istanbul, Öteki, 1996.

سیاسییەکانی پێویست بۆ سەرکەوتنی پرۆگرامە ڕێکخستنسازییەکەی کە لە ٢٤ی ژانڤییەی ١٩٨٠ جارِ درابوو دوور بوون لەوەی کۆ بووبووبنەوە[١٦٦] . پارتە سیاسییەکان لەناو ستراتیجییەتێکی خۆکوژانەدا، لەناو بوارێکی بینین ڕەوتاریان دەکرد کە ئاسۆی بینینی هەر بۆ چەند ڕۆژێک بوو. لە کاتێکدا ئەجەوید و دیمیریل هەموو ڕێککەوتنێکیان ڕەت دەکردەوە، بۆ هیچ نەبوو تەنیا ئەوە نەبێ سەرۆکێکی نوێ لە شوێنی فەخری کۆریتورک، بە وڵات ببەخشن کە دەورەی حەوت ساڵەی گەیشتبووە وادەی خۆی. پارتی ئاسوودەیی نەتەوەیی ئەربەکان بڕیاری دا "گێچەڵ بۆ حکوومەت بنێتەوە " و بە ناڕەزاییبوون دەنگی بۆ هەموو پێشنیازێک دا کە سانسۆرکردنی وەزیرەکانی بگرێتەوە.

وەڵامی عەسکەری لەسەر شێوەی چەندین ئۆلتیماتیۆمدا هات، پاشان کودەتایەکی نوێ: ئەنجوومەنێکی ئاسایشی نەتەوەیی کە سەرۆک ئەرکانی شەڕی هاوبەشیی سوپا، کەمال ئێڤرین و سەرۆک ئەرکانە جەنگییەکانی هەر یەکێک لە سوپا و جەندرمەی لە ١٢ی سێپتەمبەری ١٩٨٠ دەستی بەسەر دەسەڵاتدا گرت و لە سەرتاسەری وڵات جاڕی حوکمی عورفیی دا، زۆربەی سیاسییەکانی زیندانی کرد، لەوانە ئەجەوید، دیمریل، ئەربەکان و تورکەش، ئەنجوومەنی نیشتمانیی هەڵوەشاندەوە، چالاکییەکانی زۆربەی سەندیکا و ڕێکخراوەکانی قەدەغە کرد. دەسەڵاتی سیاسی بۆ ئەمیرالی خانەنشین بولند ئۆلسۆن، سەرۆک وەزیرانی نوێ بەرفراوان کرا بۆ ئەوەی لە یەک کاتدا دەسەڵاتی یاسایی و ڕاپەڕاندن بەڕێوە ببات (و بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ لە ڕێگەی دادگە سەربازی و قەزاییەکان). دەمودەست سەرۆک وەزیرانی نوێ ویستی خۆی لە زامنکردنی سەقامگیربوونی سیاسی و کۆتایی پێهێنان بەزەبروزەنگی سیاسی و گەڕانەوەی کەمالیزم و فەرزکردنی "دیسیپلین"ی پێویست بۆ چاکسازیی ئابووری ڕاگەیاند.

وەختایەک ئەنجوومەنی عەسکەری لە ساڵی ١٩٨٣ دەسەڵاتی بەجێ هێشت،

166. A.S. Akat, “Iktisadi Politikalar”, In Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Istanbul, Iletifiim, 1983, pp. 1090-1112.

هەموو ئامانجەکانی بەجێ هێنابوو جگە لە "گەڕانەوەی کەمالیزم" نەبێ، بەڵام بە پێشێلکردنێکی یەکجار زۆری مافەکانی مرۆڤ. پەنجا خەباتکارێک کە زۆربەیان چەپ بوون لەدار دران (گەنجترینیان هێشتا ڕواڵ نەبوو). نزیکەی ٤٠٠ خەباتکاری چەپ کوژران، ئەشکەنجە دران تا مردنیان بێ سەروشوێن کران. زیاتر لە ٦٠٠,٠٠٠ کەس خرانە ناو زیندانیی کاتی، ٨٥٠,٠٠٠ کەس زیندانی کران زۆربەیان بۆ ماوەیەکی درێژ. ئۆرهان ئەپایدن، کۆنە پارێزەری عەدنان مەندەریس و سەرۆکی نەقابەی پارێزەرانی ئەستەمبوڵ و گۆرانیبێژ ڕوحی سو کە گۆرانییەکانی شۆڕشیان بەسەر مۆسیقای ترادسیۆنی تورکیدا کرد، لە ئەنجامی داتەکانی نەخۆشییەکانیان لە کاتی زیندانیکردنیاندا گیانیان لەدەست دا. هەزاران ڕووناکبیری تر و سەندیکاخواز لە زیندانەکاندا تەجرەبەی زیندانیی خۆیان ئاڵوگۆڕ کرد. زانکۆیەکان پاک کرانەوە و ئەو حەماسەتەی کە زانستە کۆمەڵایەتییەکان لە تورکیای ساڵانی ١٩٦٠ و ١٩٧٠دا بەخۆیەوەی بینی بەئاشکرا دابەزییە خوارەوە.

لە بەرامبەردا، ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوەیی ڕێگەی بەچەند خەباتکارێکی ڕاستڕۆی توندڕۆ دا لەوانە عەبدوڵلا چەتلی کە لە سۆنگەی ئەوەی ژمارەیەکی سەرسوڕهێنەری کوشتبوو لەلایەن دادگە داوا کرابوو (لەوانە حەوت قوتابیی چەپ لە ئەنقەرە) بەوەی بگەنە ئەورووپا بۆ "خەبات دژ بە ئەرمەنییەکان". ئەلپ ئەرسلان تورکەش سکاڵای بوو لەوەی کە خۆی لە زیندانە "لە کاتێکدا بیروباوەڕەکانی لە دەسەڵاتن"[١٦٧]. ڕێژیمی ١٢ی سێپتەمبەر لە واقیعدا نوماییندەی دەسەڵاتێکی ناسیۆنالیستی توندڕۆ و کۆنسێرڤاتۆر بوو کە هەموویان زۆر هاوجووت بوون لەگەڵ ئیدێی ڕاستڕۆی توندڕۆ لە سەرتاپای تورکیادا. عەسکەرتارەکان بڕیاریان دا کە هەموو پێوەستبوونێکی ئایدیۆلۆجی جگە لە کەمالیزم، هەموو ئینتیمایەکی ئیتنیکی تر جگە لە تورکبوون، هەموو ئینتیمایەکی ئاینی جگە لە سونیبوون

167. T. Bora & K. Can, Devlet, Ocak, Dergâh. 12 Eylül`den 1990`lara Ülkücü Hareket, Istanbul, I1etifiim, 1991.

"گومڕایی"یە و پێویستی بەچارەسەرکردنێکی دەروونناسی هەیە وەک ئەوەی لەلایەن پزیشکانی دەروونناسی قوتابخانەی سیزار لۆمبارۆ پێشکێش دەکرێ[168] . بەکارهێنانی زارەکیی زمانی کوردی قەدەغە کرا و چیایەکانی کوردستان لە نوێوە بە دروشمەکانی ئەتاتورک ڕازێنرانەوە "بەختەوەر ئەو کەسەیە کە بەخۆی دەڵێ تورک". گوندەکانی عەلەوییەکان نوقمی ناو مزگەوت کران. کەمالیزم کە ئەمجارە سوپا بەسەر کۆمەڵگەیدا سەپاند، کە لە ڕاستیدا بە ئیسلامێکی توندگیر بۆیە کرابوو. بەم شێوەیە ئەنجوومەنی سیاسیی سەنتێزێکی پیادە کرد کە پێی دەڵێن تورک-ئیسلام-ڕۆئاواییخواز[169]، کە لەلایەن "ماڵی ڕووناکبیران"، ڕێکخراوی سەروو کۆنسێرڤاتۆر ئامادە کرابوو بۆ لە چوارچێوەگرتنی نەتەوەی تورک. لە ماوەیەکی کەمدا، لە زانکۆوە بۆ تەلەڤزیۆن، هەموو دامەزراوەکان بەگوێرەی خواستەکانی ئەم دوو ئایدۆلۆجییەتە "ڕیفۆرم" کرانەوە. هاوکات لە زیندانەکان خوێندنەوەی ئاخاوتنەکانی موستەفا کەمال بەزۆری بوو و وەکو قورئان بەتەواوی واجیب بوو. زیندانییە سیاسییەکان ناچار کران لەسەر دیواری ژوورە ئینفرادییەکانیاندا دروشمگەلی نوێی ڕێژیم بنووسن : "تورکیا: لە هەموو شتێک گەورەترە"، "ئەوەی نێوچەوانی لە بەرماڵی نوێژ دەدات ئەوە، برامە"[170].

پرۆژەیەکی دەستوور ئامادە کرا کە سەرجەم پراتیکەکانی ڕێژیمی عەسکەرتاریی تێدا تۆمار کرد، جەنەراڵ ئێڤرینی کرا بە سەرکۆمار و جەنەراڵەکانی لە هەموو بەدواداچوونی سزا وەدەرنا. دەنگدان لەسەر دەستوور بە"نەخێر" وەکو کردەی خیانەت لە بەرامبەر نیشتمان دەژمێردرا و "بەڵێ" بە نزیکەی ٩٢٪ی دەنگ لەسەردانەکانی بردەوە. پشت ئەستوور بەم سەرکەوتنە، عەسکەرتارەکان بڕیاریان دا، هەروەها سیستمی سیاسیش

168. N.Gürbilek, Vitirnde Yafiamak, Istanbul, Metis, 1992, pp. 73-84

169. B. Güvenç, G. Seylan, I. Tekeli & I. Turan, Türk-Islam Sentezi, Istanbul, Sarmal, 1991.

170. M.S. Gemalmaz, “12 Eylül Rejimi” , In Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Istanbul, I1etifiim, 1996, pp. 974-999.

دووباره چاک بکەنەوە، بۆ خۆیان پارتێکی ڕاسترۆ «پارتی دیموکراتی نەتەوەیی»یان دروست کرد کە لەلایەن جەنەراڵی خانەنشین تۆرگۆت سونالپ بەڕێوە دەبرا و ڕێگەیان بە دروستکردنی پارتێکی چەپ «پارتی پۆپۆلیست، کە لەلایەن نەجدەت جالپ بەڕێوە دەبرا» و پارتێکی لیبراڵ "پارتی نیشتمانیی دایک–ی تۆرگۆت ئۆزال"دا. ئەندامانی دامەزرێنەری ئەم دوو پارتەی دوایی لەژێر چاودێریی وردی سوپادا هەڵدەبژێردران، ئەنجوومەنی سیاسی هیچ گومانێکی لەوەدا نەبوو کە پارتەکەی کە ئەو هێندە بەئاشکرا هەڵمەتی بۆ کرابوو، ئەم هەڵبژاردنە "فرە لایەنییە" دەباتەوە. بەڵام ٦ی نۆڤەمبەری ١٩٨٣ ئێوارە، شکستهێنان بوو: "پارتی نیشتمانیی دایک" لە دوورەوە گەیشتە پێشەوە بە ١٥, ٤٥٪ی دەنگەکان (زۆرینەی ڕەها لە ئەنجوومەن)، بەشوێنییەوە پارتی پۆپۆلیست (٢٧, ٣٠٪) و دوورتر لە دواوە پارتی عەسکەرتارەکان بوو کە لە (٢٧, ٢٣٪) دەنگەکانی هێنا.

بەشی چوارەم

دە ساڵییەکانی تەنگژە

٢٠٠٢-١٩٨٣

١٩٨٣-١٩٩١ : ساڵانی پارتی نیشتمانیی دایک

دەسەڵاتی پارتی نیشتمانیی دایک پشت ئەستوور بە زۆرینەیەکی پتەو وەک یەکگرتنەوەیەکی هەر چوار ڕەوتەکەی تورکیای پێش کودەتا "ڕاسترۆ، چەپڕۆ، ئیسلامیست و ڕاسترۆی توندڕۆ" وابوو. پۆپۆلیست و دیماگۆگ، دەیویست خۆی بکات بە بەرگریکاری " ئەستوونی ناوەندی"، میتافۆری بەکارهێنراو بۆ قسەکردن لەبارەی چینە ناوەنجییەکانەوە.

زۆر کۆنسێرڤاتۆر، بەهەمان شێوە چاوی بڕیبووە ئەوەی دەست لە بەشەکانی ڕێژیمی عەسکەرتاریش بدات کە کۆنە سیاسەتوانەکانی لە مافی مەدەنییان بێبەش کردبوو (لە ساڵی ١٩٨٧ لە ڕێگەی ڕیفراندۆمێکەوە ئەو مافانەیان وەگیر خستەوە). ئۆزال گەرچی بەرەچەڵەک کورد بوو، وەک ئەوەی دواتر ددانی پێدا ناوە، لە یەکەم قۆناغدا دەیویست خۆی بکات بەپاڵەوانی ناسیۆنالیزمی تورک و دەوڵەتێکی بەهێز کە بتوانێ ئاسایش و دیسپلین بسەپێنێ.

ئۆزال، سەرداری ڕەهای ڕایەڵەیەکی موشتەریخواز بوو کە "شازادە" تەکنۆکرات و ئابووریناسەکانی بەخۆوە دەگرت کە بەهیچ کلۆجێ سیمای بیرۆکراتە کلاسیکییەکانی تورکییان نەبوو. دواجار ئۆزال تەجسیدی ئیماژی کۆمەڵگەیەکی دەکرد کە لە یەک کاتدا بێ ئەندازە ئاینی و بەڕۆئاواییکراو بێ،

ئەو بۆ خـۆی مـوریدی تـەریقـەی نەقـشـبـەندی و لە وڵاتە یەکگرتووەکـانی ئەمەریکاش پەروەردە بووبوو[١٧١].

تۆرگـۆت ئۆزال بۆ خـۆی (نەوەکـا پارتەکـەی) بەرەبەرە ئەو گـۆڕانکارییـە سیاسییانەی کە وڵات لەژێر دەورانی حوکمڕانی ئەودا بەخۆیەوەی بینیبوو پەرە پێ دا. دەورانێک کـە لەگـەڵ عـەسکەرتارەکـان تا گـەیشـتنی بە سەرۆکایەتیی کۆمار ساڵی ١٩٨٩ دابەشی کردبوو.

لەم مێژووە بەدواوە کـۆنە سـەرکـردە سیاسییەکـان، ئەربەکـان، دیمریل، ئەجـەوید و تورکـەش لە گەڕانەوەدا بوون و سـەرلەنوێ پێـشی شـانۆکـەیان گرتەوە. هەریەکەیان هەر هیچ نەبێ لە ڕواڵەتدا گۆڕابوون. ئەربەکان سەرۆکی ڕەفـاه و تورکـەش سـەرۆکی پارتی کـاری نەتەوەیی (کـە دواتر بوو بەپارتی بزووتنەوەی نەتەوەیی)، لە چەند شـێـوەی "مـیـانڕۆ"دا بوون و هەوڵیـان دەدا ئیـمـاژی خـۆیان چاک بکەن. ئەجـەوید سـەرۆکی پارتی چەپی دیموکـرات حەماسەی گەنجێتی و ژمارەیەکی زۆر لە ئیلتیزاماتەکانی خۆی لەدەست دابوو. وێڕای ئەوەی کـە وەک هەمـوو کـات خـۆی بەچەپڕەو دەناسـاند، هەنگاوێکی گەورەی نا بەرەو ناسیۆنالیزمێکی توندڕۆ کە لە تورکەشی نزیک دەکـردەوە. دیمریل سـەرۆکی پارتی ڕێگەی ڕاست، هەرچی ئەو بوو وا پێ دەچوو بەئاراستەیەکی پێچەوانە بچێتە پێش: لەگەڵ پارتێکی تری چەپدا بوو بەداکۆکیکاری دیموکراتی و مافەکانی مرۆڤ. ئەم دووەم پارتییە، SHP پارتی سۆسیال-دیموکراتی گەل بوو کە دواتر ناوەکەی گۆڕدرا بۆ پارتی کۆماری گەل)، هاوپەیمانە وەهمـییەکـەی، بەشـێکی کـۆنە سەرۆک ئەرکـانی سـوپای پارتەکـەی ئەجـەویدی کـۆ کـردبووەوە کـە لەلایەن ئەردال ئینینۆی کـوڕی عیسمەت بەڕێوە دەبردرا[١٧٢].

171. K.Özal, "Twenty Years with Mehmed Zahid Kotku: A Personal Story", In E.Özdalga (dir.). Naqshbandis in Western and Central Asia, Change and Continuity, Istanbul, Swedish Research Institute, 1999, pp. 159-185.

172. U. Sakallıoglu, L. Kökner, R. Çakır et al., "Siyasal Partiler", In Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Istanbul, I1etifiim, 1996,pp. 1247- 1288.

له ١٩٨٠ تا ١٩٨٩، هەر یەکێک لەو سەرکردانە بەقۆناغێکی سەختدا تێپەڕ بووبوون و هەروەک پارتەکانیان کە هەر کات دادگەی دەستووری داوای قەدەغەکردنی دەکردن، ناوەکەیان دەگۆڕی و لەژێر نیشانەیەکی نوێ لەگەڵ پارتی تردا یەکیان دەگرت یان دابەش دەبوون بۆ ئەوەی ڕێکخراوگەلی نوێ دروست بکەن. ئەم نەخشە سیاسییە نەبینراوە لە کاتی هەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٩١ کەمێک ئاسان بووەوە: دوو پارتی، DYP (پارتی ڕێگەی ڕاست)ی دیمیریل (٢٧٪) و پارتی سۆسیال-دیموکراتی گەل SHPی ئینینۆ (٢٠,٧٥٪)، واتە پارتێکی ڕاست و پارتێکی چەپ هاوپەیمانییەتێکیان پێکەوەنا، پارتێکی چەپ (DSP پارتی سۆسیال دیموکراتی ئەجەوید، ١٠,٧٥٪) و پارتی نیشتمانیی دایک کە لەوەتای سەرۆکاتیی ئۆزال سەرەتا لەلایەن یلدرم ئاکیلۆت، پاشان مەسعوود یەلماز (٢٤٪) بەڕێوە دەبردرا و هەروەها ڕەفاه، پارتی نوێی ئیسلامیی نەجمەددین ئەربەکان ١٦,٨٨٪)یان ڕەوانەی ئۆپۆزسیۆن کرد.

ئەم هەڵبژاردنانە لەناو کەشوهەوایەکی ئارامی کۆمەڵایەتی و چاوەڕوانییە دیموکراتییەکاندا بەڕێوە چوون. بەهەمان شێوە، ناسیۆنالیستە کوردەکان کە هەندێکیان پێشوازییان لە ڕاگەیاندنی خەباتی چەکداری کرد کە پەکەکە لەوەتای ١٩٨٤ دەستی داوەتێ، لەناو پارتی SHPدا گرد بووبوونەوە. دیمیریل کە ماوەیەکی زۆر دژی هەموو دەربڕینێکی ناسنامەیی بوو، لەوە بەدوا دانی بە"هەقیقەتی کورد" دانا. بژارە توندڕۆیەکانی ناو کۆمەڵگە جێگەیان بۆ هزری پەیماننامەی کۆمەڵایەتیی ئەنتیگراتۆر چۆڵ کرد. هەتا ئیسلامیزمیش تا دەهات زیاتر وەکو پێکهاتەیەکی شەرعیی کۆمەڵگە چاوی لێ دەکرا. لەو ئۆپۆزسیۆنە زەبروزەنگاوییانەی کە وڵاتی بردە سەر قەراغی شەڕی ناوەخۆ لە ساڵی ١٩٨٠ ئیتر لەوە بەدوا جێگەی بە بیرۆکەی کۆمەڵگەیەکی سیڤیل بەئاشتەوایی لەگەڵ خۆیدا و لەگەڵ دەوڵەتدا وەکو ڕێکخەر نەوەکا وەک سەرداری شوێنە گشتییەکان، گیرایەوە.

دواجار وێڕای ئەو هەژارییەی دە ساڵییەکانی ١٩٧٠-١٩٨٠، ڕەوشی

ئابووری دەستی کرد بەوەی چاکتر دەبوو. وڵات لەناو تەنگژەی ڕێژیمی عەسکەرتاری هاتە دەرەوە کە مووچەی ڕاوەستاندبوو و مانگرتنەکانی قەدەغە کردبوو. لە ساڵی ١٩٨٠ تا ١٩٨٣ پێڕەستی مووچە لە کەرتی گشتیدا لە ٩٦,٩ بۆ ٧٤,٠ بەرز بووەوە (١٠٠: لە ساڵی ١٩٧٦) و لە کەرتی تایبەتیدا لە ٨١,٩ بۆ ٧٤,٦ بەرز بووەوە. لە ساڵی ١٩٩٠ گەیشتە ١٢٧,١ بۆ یەکەمینەکان و ١١٢,٨ بۆ دووەمینەکان. نرخی کڕینی بەرهەمە کشتوکاڵییەکان لەژێر دەورانی ڕێژیمی عەسکەرتاردا کە نزیکەی ٢٥٪ی نرخەکەی دابەزیبوو لە ساڵی ١٩٩١ گەیشتەوە ئاستی کۆنی خۆی. دواجار شەڕی ئێران-عێراق و پرۆگرامی بەربڵاوی دروستکردنی ژێرخانەکان لە وڵاتانی کەنداودا ڕێگەی بەژمارەیەک بیناکاری تورک دا تا لە ملکەچیی بازاڕێکی تەسکی ناوەخۆ ئازاد بن و هاتنەناوەی ئاسایی پارەی بێگانە ئەنجامەکانی لەسەر سەرجەم ئابووریدا هەستی پێ دەکرا.

پارچە پارچەبوونی سیاسی: ١٩٩١-١٩٩٩

هەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٩١ دەیتوانی ببێتە سۆنگەی سەقامگیربوونی تورکیایەک کە بتوانێ پرسی کورد چارەسەر بکات، هەستیارییە سیاسییە هەمەچەشنەکانی ماڵی بکات و ڕۆڵێکی سەقامگیر لەودیو سنوورەکانیەوە بگێڕێ. کەچی لەگەڵ ئەوەشدا دە ساڵەی ١٩٩٠ هەر ساڵانی تەنگژەی بەردەوام بوون.

هاوپەیمانیی دیمیریل هەر زوو هەموو ئۆتۆنۆمییەکی لە بەرامبەر عەسکەرتارەکان لەدەست دا، بەتایبەت لە مامەڵەکردن لەگەڵ پرسی کورددا کە دواتر دەگەڕێینەوە سەر ئەم باسە. لێرەدا ئەوەندە بەسە ئەوە دەستنیشان بکەین کە لە کۆتاییی ساڵی ١٩٩١دا دیمریل لە یەکێک لە گەورەترین شارە کوردییەکانی وڵاتدا "دیاربەکر" ڕای گەیاند کە حکوومەتەکەی دان بە"هەقیقەتی کورد"دا دەنێ. کەچی هەر چەند مانگێک دواتر، ئاهەنگگێڕانەکانی نەورۆز "ساڵی نوێ"ی کوردی (٢١ی ئاداری ١٩٩٢) زۆر

دڵڕەقانە لەلایەن سوپاوە سەرکوت کران کە پاساوی بەکارهێنانی هێزی بۆ "یاخیبوونی چەکدارانەی شارنشینی" پەکەکە گێڕایەوە. لەگەڵ ئەوەشدا لەنێوان سەدان کوژراو کە "یاخیبوونی چەکداری"یان کرد، نە یەک تاقە خەباتکاری پەکەکە و نە یەک تاقە عەسکەریشی تێدا نەبوو[١٧٣].

قوربانییەکان هەر هەموویان مەدەنی بوون و بێباکانە کوژران. دیمریل ناچار گەڕایەوە دواوە و دوای ئەم هێز نیشاندانە لەمەودوا ئیتر پشتگیریی لە هەموو کردەیەکی عەسکەری دەکرد لەم بوارەدا. هەتا خۆی زۆر خۆپارێز نیشان دا لە بەرانبەر هزری بەرفراوانبوونی ئازادییە سیاسییەکان کە وەختایەک لە ئۆپۆزسیۆن دابوو ڕای گەیاندبوو. لە سەرکەوتنی هەڵبژاردنی ١٩٩١دا لەوە بەدوا ئیتر تەنیا ڕقی تۆڵەسەندنەوەیەکی کەسی کە لە بەرامبەر جەنەراڵەکانی ١٢ی سێپتەمبەر مابووەوە، هەستێکی زۆر کەم بوو بۆ تێکشکاندنی پێوەندییەکانی ژێردەستەیی کە مەدەنییەکانی بەعەسکەرتارەکان بەستبووەوە.

مردنی تۆرگۆت ئۆزال لە نیسانی ١٩٩٣ بوو بەهۆی گۆڕینی ڕەوشی سیاسی. لەوەتای گەیشتنی بۆ سەرۆکایەتی، ئۆزال وەکو تاقە ئەلتەرناتیڤی دیموکرات و لیبرال خۆی هێنایە پێشەوە و پێشنیازی چارەسەرکردنی پرسی کوردی کرد لە ڕێگەی دیموکراتی و نەهێشتنی جیاوازی و نێردراوەکانی خۆشی ڕاسپارد بچن مفاوەزە لەگەڵ ئەرمەنییەکان بکەن و هیوای خواست دەدان بەوەدا بنرێ ئەگەر قەتڵوعامی ئەرمەنییەکان بە جینۆسایدیش نەناسرێ، ئەوا بەلای کەمیەوە وەکو تاوانێکی دژە مرۆڤایەتی بناسرێ کە ساڵی ١٩١٥ لەلایەن ئیتتیحادییەکانەوە جێبەجێ کراوە[١٧٤].

---

173. Human Rights Watch, Broken Promise: Torture and Killings Continue in Turkey, New York, decembre 1992

174. Güneydogu'ya Model Arayifilarıˮ Kürtçe'ye Ozgürlük", In “Nok-ta”, 03.06.1990; ANAP milletvekili Geylani'den Milliyet'e ilginç Açıklama: Özal PKK'ya Af Hazırlıyor, In “Milliyet”. 21.01.1991.

نائومـێد لە پارتـە کۆنەکـەی "پارتی نیشـتـمـانیی دایک" کـە پێی وابوو زۆر نەریتـخـوازە و نیـازی وابوو واز لە سـەرۆکـایەتی بهـێنێ بـۆ دروسـتکردنی پارتێکی تـر کە ببێتـە توخـمێکی چالاک بۆ دروسـتکردنی کـۆمـارێکی دووەم، جیاواز لەگەڵ ئەو کۆمارەی کە موستەفا کەمال دای مەزراند.

مـردنی ئۆزال بـوو بەتۆڵە سـەندنەوەیەکی کـەسـی بۆ ڕابەرە کـۆنەکـەی، دیمریل. یەک جـار بە سـەرکـۆمـار هەڵبـژێردرا بەتەواوی وازی لە وادەکـانی بەدیمـوکـراتیـزەکـردنی وڵات هێنا بۆ ئەوەی ببـێـتـە هەواداری شـێلگیـری "داواکـارانی بەرژەوەندیخـوازی باڵای دەوڵەت". لە کـاتێکدا لە سـاڵانی ئۆپۆزسـیـۆندا ڕای گـەیاندبوو کـە "مـەحـاڵە باس لە دیمـوکـراتی بکرێ لە ڕەوشێکدا کە هەموو کەس ناچار بێ ببێ بە ئەتاتورکچی"[175].

کـەچی لەوە بەدوا داوای "پیـرۆزیی بەهایە کـەمـالیسـتـییـەکان"ی دەکـرد. هەروەها بوو بە یەکێک لە بەرگریکارە هەرە شێلگیـرەکانی عەسکەرتارەکان و دەسـتـووری ١٢ی سـێپـتـەمبـەر. لەو گێژاوەی کە بەدوای مردنی ئۆزال داهات "بەربەستی دیمریل" بوو بەداکۆکیکاری سەرەکیی کۆنەخوازی[176].

دیمریل ئـاراسـتـەی پارتـەکـەی و حکوومـەتەکـەی بۆ پـاوانتـەکـەی، تـانسـۆ چیللەر، پرۆفـسـۆری زانکۆ، ژنـی سـیـاسـیی بێ ئەزمـوونی "هـاوردە" لە وڵاتە یەکگرتووەکـانی ئەمـەریکا بەجێ هـێـشت کـە دەبوو هـاوشـانیی ئـیـمـاژی تورکـیـایەکی کـراوە و بەڕۆژئاواییکراو بکات. چیللەر هەر زوو وەک پاڵەوانی ناسیـۆنالیزمێکی توندڕۆ خۆی بەدیار خست. ئاخاوتنەکانی تەنیا بریتی بوون لە چەند ڕسـتـەیەکی کـەمـالیـسـتی و دروشـمـگەلی عـەسکەری. ئەگـەر کـارە هەمەچەشنەکانی لە گەندەڵیدا عەسکەرەکانی بێ هیـوا کردبوو، بەڵام ڕوانینی تەواو ئاسایشخوازانەی بۆ کۆمەڵگە برێک ناو و شۆرەتی لەناو جەنەراڵەکان و ئۆرگانەکانی ئاسایشدا پێ بەخشی. بەگوێرەی تێرمەکانی چاودێرێک (ئەنیس بەربەرۆغلو)، لەپێش هەڵبژاردنەکانی ١٩٩٥ پارتەکەی بووبوو بە"ئەکادیمیای

175. A. Dilipak, Bir Bafika Açıdan Kemalizm, Istanbul, Beyan. 1988. p. 13.

176. “Hurriyet”, 26.02.1994

ژماره یەکی پۆلیس"[177] و ژمارەیەکی سەرسورهێنەری بەرپرسی بەشەکانی ئاسایش و پۆلیسی نیشتمانیی ولآت. وەک چۆن دوغان گورەش، کۆنە سەرۆکی ئەرکانی جەنگیی سوپا کاندیدی بەوەکالەت بوو لەسەر لیستەکانی پارتیدا. پارتی چەپی ئەردال ئینینۆ (کە موراد کارایالچین، بۆ ماوەیەکی کەم شوێنی سەرۆکی پارتەکەی گرتەوە) بوو بەهاوبەشی ملکەچی چیللەر کە هەر بەوەندە دەستبەردار دەبوو برێک رەخنەی زارەکی لەسەر رەوشی مافەکانی مرۆڤ لە حکوومەت بگرێ.

تانسۆ چیللەر خۆی وەک تاکە شوورەی دژ بە ئیسلامی سیاسی نیشان دەدا. لە کاتی گەشتەکانیدا بەئەوروپا ئەوەی روون دەکردەوە کە لە نەبوونی ئەلتەرناتیڤی لایکیدا کە ئەو پێشکێشی دەکات، ئەوا تورکیا حەتمەن دەبێتە ئەفغانستانێکی نوێ. لە هەڵبژاردنی ٢٤ی دیسەمبەری ١٩٩٥ پارتەکەی ژمارەگەلێکی دەنگەکانی لە دەست دا (لە ٢٧٪ لە ساڵی ١٩٩١ گەیشتە ١٩,٢٪) ئەمە ناچاریان کرد کە ئاخاوتنەکانی بگۆڕێ. سەبارەت بەو هاوپەیمانییەی کە لەژێر پاڵپەستۆی عەسکەرتارەکان لەگەڵ خەنیمە راستڕۆکەی، مەسعوود یەلماز «پارتی نیشتمانیی دایک کە لە ١٩,٦٪ی دەنگەکانی بەدەست هێنا» بەستی لە ماوەی چەند مانگێکدا هەرەسی هێنا، ئەمجارە خۆی لە نەجمەدین ئەربەکان، پارتی ئیسلامی کە وەکو سەرکەوتوو لە هەڵبژاردنەکان بە ٢١,٣٢٪ دەرچووبوو نزیک کردەوە، لە بەرامبەر ئەو چەترەی کە ئەربەکان لە بەرامبەر کارە گەندەڵییەکانیدا بۆی دابین دەکات، چیللەر رازی بوو ببێتە جێگری سەرۆک وەزیرانی ئەربەکان.

ئەم هاوپەیمانێتییە هەر زوو بەتوندی لەلایەن عەسکەرتارەکان دژایەتی کرا[178]. وەختایەک جاڕی شەڕی دژ بە"پەچە" (و دژ بەو مامۆستایانەی کە

177. E.Berberoglu, Susurluk. 20 Yıllık Domino Oyunu, Istanbul, iletifiim, 1997, p. 18.

178. H.Bozarslan. “Boire la coupe jusqu'à la lie: le Parti de la Prospérité en Turquie” , In “Les travaux du Centre Marc Bloch”, 1996, n. 8. pp. 5-46.

قـوتابيـانی پەچەدار قـەبووڵ دەکـەن) و قـوتابخـانەکـانی پێگەیاندنی ئیـمـام "پێشنوێژخوێن" درا، تانکەکـان توورەییی خـۆیان لـە شـاری سنجـانی نزیک ئەنقـەرە (٢٤ی ڤـێـڤـرییـەی ١٩٩٧) "نیـشـان" دا. عـەسکـەرتارەکـان بەرەبەرە پاڵەپەسـتـۆی خـۆیان بـەرز دەکردەوە، سـوپا لە کـاتی کـۆبوونەوەی مـانگانەی ئەنجوومەنی ئاسایشی نیشتمانی لە ٢٨ی شوباتی ١٩٩٧، ئۆلتیمـاتیۆمێکی دایە حکوومـەتی ئیـسـلامی و پێی ڕاگـەیاند کـە هەمـوو خـۆپێـشـاندان و چالاکییـەکی ئیسـلامی لە تورکیا ناهێڵن، بەدەربڕینێکی تر حکوومـەت دەبێ چالاکییەکانی خۆی بوەستێنێ. ئەوەیان بەگوێرەی جەنەراڵی خانەنشین ئیرۆل ئۆزکـاسـناک برێتی بـوو لەو کـودەتایەی "پۆسـت مـۆدێرن" کـە شـوێنی هەوڵدانەکـانی کودەتـای کلاسـیکی گرتەوە. حکوومـەت لە حـوزەیرانی ١٩٩٧ ڕووخا[١٧٩].

هـاوپەیمـانییـەکی نوێ کـە لەلایـەن مـەسـعـوود یەلماز بەڕێوە دەبرا شـوێنی گرتەوە. بەڵام ئەویش تەمەن کورت بوو: کاری گەندەڵی کە هاوشەریکیی نێوان بڕێک لە وەزیرەکـانی یەلماز و عـەلائەدین چەکـجی، یەکـێک لە کـۆنە خەباتکارەکانی ڕاستڕۆی توندڕۆ کە ئەنتەرپۆلیش لە سۆنگەی چەند تاوانی کوشتنی سیاسی بەدوایدا دەگەڕا و یەکێک لە فیگورەکانی مافیا بوو «لە فـرەنسـا دەسـتگیـر کـرا و ڕادەسـتی تورکـیـا کـرایەوە» ئاشکرا بوو، هاوپەیمانییـەتەکـەی ناچار کـرد واز بهـێنێ. لە ٢ی دیسـەمـبـەری ١٩٩٨، حکوومەت چارەنووسی خۆی بەبولند ئەجەوید سپارد، لەگەڵ دیمیریل، یەکێک لە نوماینده سیاسەتوانە (ژیر)ە بەتەمەنەکان کە زیاد لەوە بووبوو بە یەکێک لە شـەڕانگێـزە سـەرەکـیـیـەکـانی ناسـیـۆنالیـزمـێکی توندڕۆ. حکوومـەتە کەمینەییـیەکەی تورکیای بەرەو هەڵبژاردنەکـانی ١٩٩٩ برد، بۆ ئەوەی وەکو قازانجکەری سەرەکی لێیەوە دەربچێ.

تەنگژە یەک لە دوای یەکـەکـانی ساڵەکـانی ١٩٩٠ دەکـرێ وەکـو ئەنجـامی

179. H.Cevizoglu. Generalinden 28 fiubat Itirafı: “Post-Modern Dar-be” Ankara, Ceviz Kabugu, 2001.

دەخاڵەتی عەسکەری ساڵی ١٩٨٠ بخوێنرێتەوە کە ستروکتووری دوو جەمسەرەی سیستمی سیاسیی تورکی شکاند. بەڵام هەروەها ئەنجامی پرۆسیسێکی پارچە پارچەبوونیش بوو کە لە ساڵانی ١٩٦٠وە دەستی پێ کرد کە وێڕای کودەتایەکان "چاکسازیی گەلەکی" لە دە ساڵەکانی دواتردا هەر گەشەی کرد. لێک هەڵوەشاندنەوەی پارتە سیاسییەکان ڕەنگدانەوەی ئەو ئاستەنگانە بوو لە "دروستکردنی کۆمەڵگە" و ئەو پارچە پارچەبوونەی کە تورکیا بووبوو بەشانۆی.

پرسی کورد

دیاردەی پارچە پارچەبوونی کۆمەڵگە دەربڕینی لە هەمووان بەرچاوتری لەناو گەریلایەکانی پەکەکە "پارتی کرێکارانی کوردستان"دا دەبینرا. ئەم ڕێکخراوە کە لە تێوەگلانی زەبروزەنگی براکوژیی ساڵەکانی ١٩٧٧-١٩٨٠ بووبووە سەرچاوەیەکی ناسۆر بۆ کورد، یەکێک لە ئامانجە سەرەکییەکانی ڕێژیمی عەسکەرتاری ١٢ی سێپتەمبەر بوو. بەشێکی گەورەی کادیرەکانی لەلایەن سوپاوە ڕیشەکێش کران، هەندێکی تریان بە خۆسووتاندن بۆ شەرمەزارکردنی ئەو بێ ڕێزییەی کە لەناو زیندانە عەسکەرییەکاندا بەرەوڕووی دەبوونەوە قوربانییان بەخۆیان دا. سەرۆکەکەی، عەبدوڵلا ئۆجەلان، بڕیاری دا لە سووریا و لبنان کە لەوێدا ئاوارە بوو دووبارە پەکەکە ڕێک بخاتەوە. دوای چەندین ساڵ لە مەشقی سەربازی لە دۆڵی بیقاع، پێی وابوو کە کاتی ئەوە هاتووە خەباتی گەریلاییی دژ بە تورکیا ڕابگەیەنێ (١٥ی ئابی ١٩٨٤). دەستپێشخەرییەکە لەلایەن گەنجانی کورد پێشوازییەکی گەرمی لێوە کرا وەکو تۆڵەسەندنەوەیەکی کوردایەتی دادەنرا بە ڕووی ڕێژیمی عەسکەریدا. پەکەکە وێڕای پراتیکە کەم شایانەکانی وەکو کوشتنی خەڵکی سیڤیل لە ساڵی ١٩٨٧، میکانیزمە داپڵۆسێنەرەکانی ناوەخۆی بەرپرسیارن لە دەیان کوشتن، تاکپەرستنێکی شایان بەوەی "سەرۆک گوزمان"ی سەرۆکی پارتی کۆمەنیستی پێرۆ، یان هێشتا نەبوونی ستراتیجییەکی مامناوەندی یان

هەتا کورت خایەنیش، کەچی پەکەکە بەدرێژاییی ساڵەکان بێ وەستان هەر گەشەی دەسەند. وێڕای ژمارەیەکی زۆر بەرزی زیان لە ڕیزەکانیدا (گەریلا لە ١٩٨٤ تا ١٩٩١ نزیکەی ٣,٠٠٠ کوژراو و لە ١٩٩١ تا ٢,٠٠٠ زیاتر لە ٣٥,٠٠٠ کوژراوی هەبووە، ئەمە واتە سێ چارەگی خەباتکارانی پەکەکە)، کەچی بە دەیان هەزار گەنج پێوەندییان بە ڕیزەکانی ڕێکخراوەکە کردووە کە بۆ خۆی "پەڕاوێز"ێکی "مارتن ڤان بروینسن"ی پێکەوە نابوو کە لە سیاسەتوانەکانی کورد یان کۆنە دەستەبژێرە ناسیۆنالیستەکان پێک دەهاتن[١٨٠].

لە وەڵامی گەریلادا لە ساڵی ١٩٨٧وە، حاڵەتی نائاسایی لەناو هەموو شارە کوردییەکان ڕاگەیەندرا و "حاکمیەت"ێک کە دەسەڵاتێکی فراوانی سیڤیل و عەسکەریی پێ بەخشرابوو لە سەرتاسەری ناوچەکە دروست کرا «ژمارەی ئەو هەرێمانەی کە لەژێر ئیدارەی ئەم حاکمیەتەدا دابوون بەرە بەرە کەم دەکرانەوە، ئەم حاکمیەتە تا ١٨ی حوزەیرانی ٢٠٠٢ مێژووی کۆتاییهاتنی حاڵەتی نائاسایی هەر هەڵنەوەشێنرایەوە». هێزێکی نیمچە عەسکەریی "گوندپارێز" کە تا ئەمڕۆ نزیکەی ١٠٠,٠٠٠ چەکداری هەیە و حکوومەت مووچەیان دەداتێ، بە شێوەیەکی سەرەکی لەو هۆزانە کە پێیان دەڵێن هۆزگەلی "وەفادار" دروست کران.

لە سەرەتای ساڵانی ١٩٩٠ کە لەوە بەدوا قەناعەت بەوە هێنرابوو کە شەڕی چەکداریی گەریلایەکانی پەکەکە "بیست و نۆیەم شۆڕشی کورد" پێک دەهێنن لە مێژووی وڵاتدا، سەرۆکی ئەرکانی شەڕ بە شێوەیەکی فەرمی ستراتیجیەتی "شەڕی سووک*"[١٨١]ی پیادە کرد. دۆکترینی سوپا لەلایەن حکوومەت زامن کرابوو، لەوەدا بوو کە پرسی کورد نەک وەک پرسێکی سیاسی و هەتا نەک وەک پرسێکی "کولتوور"یش، بگرە وەکو پرسێکی سەر

---

١٨٠. لە کۆنفرانسێکی مارتن ڤان بروینسن لە پاریس لە ساڵی ١٩٩٤دا.

* Guerre de basse intensité

181. M.A.Kifilah, Güneydogu : Düfiük Yogunlukta Çatıfima, Ankara, Ümit, 1996.

بە"تیـرۆریزمی جیـاخـواز" مـامـەڵەی لەگـەڵدا بکرێ. لـەودیو پەکـەکـە هەمـوو دەربڕینـێکی کـوردایەتی وەکـو "هەڕەشـەیەکی سـتـراتیـجـیی سـەرەکی" دژی تورکیا دەستنیشان دەکرا. "ستراتیـجیی نەتەوەیی"ی نوێی سوپا هەر زوو بوو بەهاوتای سیـاسەتـی سووتماککردنـی خاک. چەندین هەزار گوند و گـوندۆکـە، هەروەها بڕێک شاری وەک شیرناخ، جەزیرە، کۆلپ و لیسە هەر بەتەواوی یان بەشـێکیـان تێکوپێک دران و بوون بەسـۆنگەی کۆچ پێکردنێکی بێ شـومـاری دانیشتوان (نزیکەی سێ ملیۆن کەس)[١٨٢].

دەیان لەشکرکـێشی سـەربازی کە تا ٥٠,٠٠٠ سـەربـازی بەخـۆوە دەگرت لەژێر بیانووی "لە ڕەگەوە دەرکێشانی تیرۆریزم" ڕەوانەی کوردستانی عێراق کران. لەلایەکی ترەوە، سوپا کێشەی لەوەدا نەبوو کە ناشەرعیبوونی دۆکترینە نوێیـەکـەی قـەبوول بکات. لە چاوپێکەوتنێکدا بۆ ڕۆژنامـەی (الـزمـان) لە ٢٢ی شـوباتی ٢٠٠٢، دۆغان گورەش، کۆنە سـەرۆک ئەرکانی شـەڕ، کۆبوونەوەیەک دەهێنێتـەوە یاد لەگەڵ "سـەرکردەکان"دا کە دەڵێ: "من پێم وتن: ئەو فـەرمانەی کە من پێتـان دەدەم نایاسـاییە. ئێمە ڕەدوویان دەنێین و لە هەر شـوێنێک بن لەناویان دەبەین. ئەگەر پێویستیـشی کرد ئەوا ئێمە وەکو جەنەراڵ موغلالی هەڵسـوکەوت دەکەین" لە ناوی ئەو عـەسکەرەی کە لە ٣٠ی تەمـووزی ١٩٤٣دا، سی و سێ جـووتیـاری کـوردی کـوشت کـە بەقـاچاخـچـێتی گـوناهبـاری کردبوون[١٨٣].

ڕووناکبیـرە ناسیۆنالیستە کوردەکانی نزیک لە پەکەکە یان زۆربەی جار بەبێ هیچ پێوەندییەک لەگـەڵ پەکەکە، بەتەواوی بەر سـتـراتیـجیـەتی شـەڕی سـووک دەکـەوتن. "نادیارەکـان" زیاتر لە دوو هەزار کـەسـیـان بە نایاسـایی کوشت کە لەناو قـوربانییـەکـاندا ئەندام پەرلەمـانێک و دەیان ئەندامی پارتە شـەرعـییـەکـان دەبینران. بەدواداچوونـەکـانی بەپەلەی پـەرلەمـان و سـەرۆک

182. J.Jongerden, “Evacuation forcéc, déportation et réhabilitation: les Kur-des et l'Etat en Turquie” , in “Etudes kurdes”, 2002, n. 4, pp. 35-53.

183. I.Befiikçi, Orgeneral Mufilali Olaryı. Otuzüç Kurfiun, Istanbul, Belge, 1991.

وەزیران لە ساڵی ١٩٩٧ ڕێگەی ئەوە دەدەن ئەوە بسەلمێنن کە ئەم "نادیارانە" لەلایەن چەندین دەزگای جاسووسییەوە هاتبوون[١٨٤]. لەناو پیاوکوژەکاندا چەند ئەندامێکی حزبوڵلا، گرووپی ئیسلامیی نیمچە عەسکەری هەبوو کە دەوڵەت ڕێگەی پێ دابوون، دەبینران. لە شاری باتمان، پۆلیسخانە هەتا دەبۆیەکی ڕاستەقینەی چەک و چۆڵی بەم ڕێکخراوە بەخشیبوو. وەختایەک ساڵانی دواتر لە شوباتی ٢٠٠٠دا، وەزیری ناوەخۆ بڕیاری دا "هاوپەیمانی" لەگەڵ حزبوڵلا تێک بدات و سەرۆکەکەی حوسێن ڤیلیۆغلو کوژرا و لە چەند گۆڕێکی بەکۆمەڵدا لاشەی سەدان ڕووناکبیری کورد، تورک، ئیسلامی "هەڵگەڕاو" یان لاییک دۆزرایەوە کە لەلایەن ئەم ڕێکخراوە کوژرابوون. لە بەرامبەر کاردانەوەی ڕای گشتیدا، سەرۆک دیمریل پاساوی بۆ ئەو هاوپشتییە هێنایەوە کە دەوڵەت لەگەڵ حزبوڵلادا هەیبوو: "بۆ ڕاگرتنی ئاسایشەکەی، دەوڵەت مافی ئەوەی هەیە لە کارڕاییە ڕۆتینییەکان بچێتە دەرەوە"[١٨٥].

لە ساڵی ١٩٩٣ سەرۆک تۆرگوت ئۆزال بڕیاری دا بەبێ گەڕانەوە بۆ حکوومەت و سوپا چارەسەرێکی مفاوەزەیی لەگەڵ پەکەکە بەرێوە ببات. بەگوێرەی زانیارییە فەرمییەکان، سەرۆک دوو جووت هەنگاوی هەڵێنابوو: بە نامەرکەزیکردنی تورکیا لەسەر شێوەی چەند دەوڵەتی فیدراڵی کە تێیدا دەسەلاتی ناوەخۆیی بگەڕێتەوە بۆ نوێنەرە کوردەکان و لێبووردنێکی مەرجی بۆ ماوەی پێنج ساڵ دەربکات کە ئەم لێبووردنە نابێتە کۆتایی تەنیا ئەو کاتە نەبێ کە پەکەکە تا سەر واز لە زەبروزەنگ دەهێنێ. ئەم دووەم هەنگاوە دەبێ ڕێگە بەئەندامەکانی پەکەکە بدات چالاکیی گەلی شەرعی بکەن. پەکەکە لەو

184. V.Özdemir, TBMM Susurluk Ara_tirma Komisyonu ifade Tutana-klari, Istanbul, SCALA, 1997 & V. Özdemir, TBMM, Tütanaklari. Susurluk Belgele-ri; TBMM Komisyon Raporu`na Muhalefet fierhleri ile Birlikte, Istanbul, SCALA, 1997; K. Savafi, Bafibakanhga Sunulan II. Susurluk Raporu., Istanbul, Bir, 1998.

185. R.Çakir, Derin Hizbullah. Islamcı fiiddetin Gele-cegi, Istanbul, Metis, 2001; G. Dorronsoro, La nébuleuse Hizbullah, Istan-bul, IFEA, 2004.

کاته ئاگربڕێکی یەکلایەنەی بۆ ماوەی مانگێک ڕاگەیاند، دواتر بۆ ماوەی سێ مانگ درێژی کردەوە[186]. بەڵام ئەمە ڕووبەڕووی ئۆپۆزسیۆنێکی دووانە بووەوە: سوپا کە ئامادە نەبوو هیچ ملدانێکی شایان بۆ بە شەرعیکردنی داخوازینامەکانی کورد بدات یان بۆ بەرفراوانکردنی مانۆڕی ئۆزال و بڕێک لە سینۆرەکانی شەڕی پەکەکە. مردنی ئۆزال لەناو گەرمەی ئاگربڕ و گوللەبارانکردنی زیاتر لە سی ئەفسەری تورک لەلایەن سەرکردەیەکی جیاخوازی پەکەکە چەند هەوتوویەک دواتر، هەموو پرۆژەیەکی چارەسەرکردنی مفاوەزەکاری لە گۆڕ نا بۆ ئەوەی دەرگە بەسەر شەڕێکی بێ ئاماندا بکاتەوە.

ئەم قۆناغە ڕادیکالیزەکردنێکی خێرای چینی سیاسیی کوردی بەخۆیەوە بینی. بەرەو ناوەڕاستی دە ساڵەی هەشتایەکاندا، ژمارەیەک لە سیاسەتوانانی کورد لە ڕیزەکانی پارتی سۆسیال-دیموکرات کاریان دەکرد. بۆ نارەزایی دەربڕین دژ بەدەرکردنی بڕێک لە ئەندامەکانیان کە لە سۆنگەی بەشداریکردنیان لە کۆنفرانسی نێودەوڵەتی لەسەر کوردەکان کە لەلایەن ئەنستیتۆی کورد لە پاریس لە ساڵی ١٩٨٩ ڕێک خرابوو، ڕووبەڕووی بوونەوە، بەیەکتاو پێکەوە وازیان هێنا و لە ساڵی ١٩٩١ پارتێکی تر، HEP "پارتی کاری گەل"یان دروست کرد. ئەردال ئینینۆ کە بەم شێوەیە هەموو بنەوانێکی کۆمەڵایەتیی لە کوردستان لە دەست دابوو، بڕیاری دا بەلیستێکی هاوبەش لەگەڵ ئەم پارتە لە هەڵبژاردنەکانی پەرلەمانی ساڵی ١٩٩١ بێتە خوارەوە. بەڵام ئەندام پەرلەمانتارانی کورد کە نیشانەگەلی ڕەنگاوڕەنگی ئاڵای کوردییان هەڵگرتبوو، هەر زوو بوون بە"بێزراو" لەناو پەرلەماندا. لە ساڵی ١٩٩٤ لەژێر پاڵەپەستۆی عەسکەرەکاندا، پارێزداریتی (حصانة)یان لەسەر هەڵگیرا و دەستگیر کران (چوار ئەندامیان، لەوانە لەیلا زانا، هەڵگری

186. H. Cemal, Kürtler, Istanbul, Dogan, 2003; p.White, Primitive Rebel or Revolutionary Modernizers. The Kurdish National Movement in Turkey, London, Zed Books, 2000; S. Çelik, Agri Dagini Tafiimak, Frankfurt.M., Zambon, 2000.

خـەڵاتی سـاخـارۆڤی پەرلەمـانی ئەوروپایـی، کە بـۆ هەمـیـشــە هەر لـە زینـدان مـایەوە). ئەو تۆمـەتانەی خـرابووە پاڵیان تۆمـەتگەلی قـورس بوون: تاوانبـار کرابـوون بە پیلانگێڕی لەگەڵ پەکەکە و هێشتا لەوە قورسـتریش ئەوە بـوو کە گاڵتـەیان بە دروشـمی موسـتـەفا کەمـال: "بەخـتـەوەر ئەو کـەسـەیە کە بەخـۆی دەڵێ تورک"[١٨٧] هاتووە. چەند پارتێکی تری ســەر بەکــورد (دەپ، ئۆزدەپ، هەدەپ) کــە لە دوای HEP دامــەزران ئەوانیش قــەدەغــە کــران بەبـێ ئەوەی سەرکەوتنیان لە هەڵبژاردنەکان لە شارە کوردییەکان بەدرۆ بخرێتەوە.

دواجــار دەبێ ئـامــاژە بەوە بدرێ ئەم شــەڕە مــرۆکــوژە کــە بەگــوێرەی خەملاندنی عەسکەرتارەکان، زیاتر لە سەد ملیار دۆلاری تێ چووە و لە کات و سـاتی هەرە گەرمی پێکدادانەکانیشدا نزیکەی ٣٠٠,٠٠٠ سـەرباز، واتە سێ چارەگی سوپای بۆ جۆش دراوە[١٨٨].

ئیسلامی سیاسی

هەڵکشـانی خێـرای ئیـسـلامی سـیـاسـی، کـە ڕەفـاه پارتـی نوێ کـە لەلایەن نەجمەدین ئەربەکان سەرکردایەتیی دەکرد بوو بەدووەم سەرچاوەی ململانێ و پارچە پارچەبـوونی کـۆمـەڵایەتی. سـەرکـەوتنی ئەم پارتە کە هیـچ کـات توندڕۆ نەبووە، ئەنجـامی چەندین فـاکتـۆر بـوو: جەمـاوەریبـوونی ئیسـلامی سیـاسـی لە ڕۆژهەڵاتی-ناوەڕاسـت، لەدەسـتـدانی مـتـمـانەی پارتە "کـلاسـیـکـیـیـەکان" و بێ

١٨٧. بڕوانە کـۆنووسـیی دانیـشـتـنەکانی ئەنجـوومـەنی گـەورەی نیـشـتـمـانیی تورکـیـا (دانیشتنی ٢ و ٣ی ئاداری ١٩٩٤) بەسەرۆکایەتیی م. کەلەملی.

188. H. Bozarslan, La question kurde l`Etats et minorités au Moyen-Orient, Paris, Sciences-Po, 1997; H. J.Barkey,. & G.E. Fuller, Turkey's Kurdish Question, Lanham, Boulder, New York, Carnegie Corporation,1998; M. Strohnmeier & L.Yalçin-Heckmann, Die Kurden Geschicbte, Politik, Kultur, Münich, C.H. Beck, 2000; N. Mater, Mehmed'in Kitabi. Güneydogu'da Sava_mi_ Askerler Anlatiyor, Istanbul, Metis, 1998; C. Ba_langiç, Korku Tapmagi Gu-çlükonak-Silopi-Lice-Tunceli, Istanbul, Iletifiim, 2001.

تواناییـیان لـه گرێدانی هاوپەیمانێتـییـە پراگمـاتیکـییـەکان. لە کاتێکدا لە بەشێکی ئەنادۆڵدا ڕەفـاه کەوتبووە ناو بەردەوامبوونێکی سۆسیۆلۆجی لەگەڵ ڕاسـترۆی توندڕۆ (کە لەگەڵیدا هاوپەیمانی بەست بۆ هـەڵبژاردنەکانی سـاڵی ١٩٩١)، ڕەفاه دەیتوانی هەروەهـا ئاخاوتنێکی پرۆ کوردی لە کـوردسـتـانـدا پەرە پێ بدات.

لە سـاڵی ١٩٩٤، وێڕای هـەڵمـەتێکی ڕۆژنامـەوانی بەدەگمـەن ئاوا توند دژی ڕەفـاه و چەندین دەستێوەردان و خـۆنیشـاندانی عەسکەری کە کار گەیشتە ئەوەی حـەسـەن مـەزارچی، یەکـێک لە ئەندامـەکـانی پارتەکـە بە"سـەرە فـاسیـدەکـە"[189] لەلایەن جـەنەراڵەکـان تۆمـاتبـار کـرابوو، کـەچی ڕەفـاه لە هەڵبـژاردنە شـارەوانیـیەکانی ئـەستـەمـبۆڵ و ئەنقـەرەدا بردییەوە. لە سـاڵی ١٩٩٥ هـەڵمـەتی هەڵبـژاردنی ڕەفـاه بەشـێکی لـەلایەن ژنانی بێ پەچـە بەڕێوە چوو، کە ئەمـە ئیمـاژی "تاڵیبان"ی شکاند کە سوپا و ڕۆژنامە کەمالیستەکان دەیانویست بـەوە مـەحکومی بکەن. ڕەفـاه لـە ئاخـاوتنەکـانیـدا تا دەهات زیاتر نەرمـونیـانتـر دەبوو، لە ئیـسـلام وەکـو پرۆگرامی سـیـاسی بۆ ئیـسـلام وەکو سـەرچاوەی کـولتـووری و ئاینی. پارتی ڕەفـاه توانی لەودیو دەنگدەرە ئاساییەکانی خۆی: لەناو گەڕەکە کەنارنشینە هەژارەکانی شارە گەورەکاندا و لەناو گەنجان، ژنان، بۆرژوازی و ئەنتێلگێنسیـادا ... بە سـوپاشـەوە وێڕای هەڵمـەتی پاککردنەوەی سیـسـتمـاتیکی ناو ڕیزەکـانی سـوپادا بتـوانێ خـەڵک جۆش بدات. لە کوردستـاندا بەشێکی دەنگدەرەکان دەنگیـان بۆ ڕەفاه دا کە بەرپرسـە ناوەخۆییـەکان ناسیـۆنالیـستی کـورد بوون. بەهەمـان شـێـوە لە ئەستـەمبۆڵ کە دوو تا سێ ملیۆن ئاوارەی کوردی لێیە بەتاقە پارتی هەڵگری نەهێـشـتنی جیـاوازییان دادەنا لەناو ئاپۆڕەی دانیـشـتواندا، بـەبێ ئەوەی لە بەرامبەردا واز لە ناسنامەی کوردبوونی خۆیان بهێنن[190].

189. “Hürriyet”, 26.02.1994.

190. F.Çalmuk, Erbakan'nin Kürtleri. Milli Görüfi'ün Güneydogu Politi-kasi, Istanbul, Metis, 2001

ڕەفــاه لە تـرسـی لەدەســـتــدانی ئـەم دەنگدەرانـە لە ســاڵانی ١٩٩٠ وەکـو پارتێکی "نەتەوەیی"ی تورک خـۆی نیشان دەدا و ڕێزێکی پیرۆزیشی بۆ سـوپا نیشان دەدا. ئەو سـاڵەی کە ڕەفاه لە دەسەلاتدا بوو هەرگیز ئەم ئیلتیزامەی بەدرۆ نەخسـتـەوە: حکوومـەتی ئەربەکان لە ڕاسـتـیـدا هەر وەکـو ژووری ناو تۆمـارکردن لەلایەن ئـەنجوومـەنی نەتەوەییی ئاسـایش کـاری دەکرد و دوودڵ نەبوو لەوەی بەزیانی وڵاتانی مـوسـڵـمـان و ئیـسـلامـیـیـەکـانی تورکـیـا ڕێککەوتننامـەی هاوکـۆییی عـەسکەری لەگەڵ ئیـسـرائیلدا مـۆر بکات. لەگەڵ ئەوەشـدا کـە وەکـو هەڕەشـەیەک بۆ ڕێژیم دادەنرا کـەچی لە ناکـاو وەکـو "شۆڕشگێڕ" بەدیار دەکەوێ.

لە سـاڵی ١٩٩٧ مـۆرکی ئیـرتجـاع "کـۆنەپەرسـتی ئاینی" لە بەڵگەنامـە عـەسکەرییـەکـاندا بە"تیـرۆریزمـی جـیـاخـواز" وەکـو "یەکـەمین هەڕەشـەی ستراتیجی" کە وڵات دەبێ بەرەو ڕووی ببێتەوە، جێگەی گیرایەوە[١٩١]. بەدەیان دانیشـتنی "زانیـاری هـەڵگۆزین"* گـیـران کە برێک جـار ڕاسـتەوخـۆ وەشـان دەکران کە تێیاندا یەک لە دوای یەک، سەرۆک دیمریل، مـامۆسـتـا، بیـرۆکرات، حـاکم، یان هێشتا ڕۆژنامەنووسان هەتا لە بارەگەی سەرۆکایەتیی ئەرکانی جــەنگ ڕێک دەخــران بۆ وریاکــردنەوەی ڕای گــشــتی لە مــەترســیی "بەتاڵیـبـانیکردن" کە وڵات چاوەڕوانی بوو. چەڤـیک بیر، سـەرکردەی ژمـارە دووی سـوپا بۆ خـۆی زۆربەی ئـەم دەسـتـپـێـشـخـەرییـانەی بەڕێوە دەبردن. بەڵگەنامـە نـاوەخـۆییـیـەکـانی سـوپـا، لەوانە ڕاگـەیاندنی چاپـەمـەنی کـە بە شێوەیەکی ژیرانە لەلایەن عەسکەرتارەکان خۆیانەوە بەڕێوە دەبردران، دوودڵ

191. Ch. N° 6 de la revue “Annales de l'Autre Islam” (1999), consacré en partie à cet épisode. Cette campagne a continué durant la chute d´Erbakan. Voire lMilitary Document: "New war of Liberation Against islamists", In “Turkish Daily News”, 09.01.1999; Th. Zarcone, La Turquie moderne et l'islam, Paris, Flammarion, 2004.

* زانیاری هەڵگۆزین: debriefing

نەبوون لەوەی ئاماژە بەپێویستیبوونی "شەڕێکی دووەمی سەربەخۆیی" بدەن کە ئەمجارە ئامانج "داگیرکارە یۆنانییەکان" نییە، بەڵکو "دوژمنانی ناوەوە"یە. هەتا گەیشتە ئەوەی ئەربەکان بەئاشکرا بەتەگەرەخستنە بەر "بەرگریی نیشتمانی" تاوانبار کرا بەوەی بەنهێنی پشتگیری لە پەکەکە دەکات[١٩٢]. ئەم سیاسەتە بەرهەمی دا: ڕەفاه لە حوزەیرانی ١٩٩٧ سەرەوژێر کرا، پاشان لە کانوونی دووەم ١٩٩٨ قەدەغە کرا. لە ٢٨ی حوزەیرانی ١٩٩٨، رەجەب تەیب ئەردۆگان، پارێزگاری ئەستەمبوڵ بە ١٠ مانگ زیندانی و بێبەشکردنی تا کۆتاییی ژیانی لە مافە مەدەنییەکان سزا درا لەبەرئەوەی هۆنراوەیەکی زیا گۆکئالپ، تیۆرسینی ناسیۆنالیزمی تورکی ڕاگوێزاوەتەوە کە لەلایەن سوپاوە پیرۆز کراوە "منارەکان سەرەڕمی ئێمەن، گومەزەکانیش کڵاومانن، مزگەوتەکان ئۆردوو و باوەڕدارەکانیش سەربازی ئێمەن"[١٩٣]. ئەگەر لە ١٩٩٩ دەنگدەران بەردەوام بوون لەوەی لە کاتی هەڵبژاردنە ناوخۆییەکاندا دەنگ بۆ گۆڕینی نوێی پارتی ئیسلامی، بۆ پارتی فەزیلە بدەن، ئەوا لەسەر ئاستی نیشتمانیدا پێیان باش بوو دەنگ بۆ پارتی تر بدەن. دواجار لە ئاداری ٢٠٠٠ ئەربەکان بە دە مانگ زیندانی و بێبەشکردنی لە مافە مەدەنییەکانی حوکم درا، هەرچی پارتی فەزیلە بوو لە ٢٢ی حوزەیران قەدەغە کرا.

پرسی عەلەوی

عەلەوییەکان بەتایبەتی وایان هەست دەکرد کە هەڵکشانی پارتی رەفا پێوەندیی بەوانەوە هەیە، بەڵام بێ ئەوەی بتوانن ئەلتەرناتیڤێک لەناو پارتە کەمالیستەکان یان لەناو سوپادا بدۆزنەوە. ئەم کۆمیۆنیتە ئاینییە کە نزیکەی ٢٠٪ی دانیشتوانی تورکیا پێک دەهێنن، کە کۆسمۆگۆنیایە سیانەکەی خواوەند –محەمەد–عەلی "زاوای پێغەمبەر" لە بەرامبەر شوێنی پێویستیبوونی خواوەندی تاک و تەنیای ئیسلامی سوننی دەگرێتەوە کە

192. C.Arcayürek, Uzakta Kalam Tarih, Ankara. Bilgi, 2003.

193. M.Pamuk, Yasaklı Umut. Recep Tayyipe Erdogan, Istanbul, Birey, 2001.

گەلێک جار لە دەورانی کۆماریدا بوونەتە نیشانە. بەم شێوەیە لەنێوان ساڵانی ١٩٣٦ و ١٩٣٨، ئەندامە کوردەکانی ئەم کۆمۆنیتەیە بوون بەئامانجی قەتڵوعامی بەربڵاو کە بەرفراوانییەکەی چەند دە ساڵێک دواتر لەلایەن ئیحسان سەبری چاغلایانغیل (سەرکۆمار بەوەکالەت لە ساڵی ١٩٨٠) و سلێمان دیمریل ددانی پێدا نراوە[١٩٤]. لەگەڵ پەرینەوە بۆ فرە حزبایەتی، عەلەوییەکان بەزۆری دەنگیان بۆ پارتی دیموکرات دا. پاشان لە پارتی دیموکرات و ئەو پێکهاتانەی کە جێگەیان گرتەوە دوورکەوتنەوە و ڕوویان بۆ لای پارتی بچکۆلانەی کۆمیۆنیتەیی وەرگێڕا، یان بەرەو PRP کە چەند دەنگێکی چەپی بۆ خۆی بردبووەوە. گەنجانی عەلەوی بە شێوەیەکی لێشاو لە ساڵانی ١٩٧٠ بە تەک چەپی توندڕۆوە بوون. قەتڵوعامی ڕاستڕۆی توندڕۆ لەم ساڵانەدا بەرەو ڕووی بەشێکی گەورەی ئەم کۆمیۆنیتەیە بووبووەوە. ڕێژیمی عەسکەرتاری ١٢ی سێپتەمبەر، دواجار سیاسەتێکی سونیگەرای بەهێزی دژ بەعەلەوییەکان پیادە کرد کە وەک "هەڕەشەی ناوەوە" ڕاگەیەندرا[١٩٥].

ساڵانی ١٩٩٠ هەڵگری ئاشووبگەلی نوێ بوون: ئەو ئاگرکەوتنەوەی کە لەلایەن پۆلێک لە لایەنگیرانی ڕاستڕۆی توندڕۆ و ئیسلامییەکان لە سیواس لە ساڵی ١٩٩٣ بەڕێوە چوو بوو بەهۆی کوشتنی سی و حەوت ڕووناکبیر کە زۆربەیان عەلەوی بوون و ئەو بێباکییەی کە دەسەڵاتکاران پێشوازییان لەم ڕووداوە کرد، ئەوەی نیشانی کۆمیۆنیتەی عەلەوی دا کە چەوساندنەوەکانی ڕابردوو تەنیا بیرەوەرییەکی تاڵن. ئەم هەرێمە لەلایەکی ترەوە بوو بەشانۆی سیاسەتی " تواندنەوەی عەلەوییەکان" کە لە ماوەی چەندین ساڵدا، ئاواییەکانی عەلەوییانی گومان لێکراو (یان ئەوانەی بۆنی ئەوەیان لێ دەهات) پارمەتیی "تیرۆریستان"یان داوە، بەشێوەیەکی سیستماتیک

194. I.S.Çaglayangil, In “Berhem”, n. 5, 1993,23-26. Pour Demirel voir T. Cilizoglu, Zincirbozan'dan Bu Güne Demokrasi Mücadelesinde Demirel, Istanbul, 1988, p. 9.

195. B.Pehlivan, Alevilik ve Diyanet, Istanbul, Pencere, 1993, p. 188.

ئاواییـیـەکانیـان تێکوپێک دران و ئاوایی سـونییـەکانیش لەلایەن دەوڵەت دژ بەهەڕەشـــەی "تیـرۆریسـتی" چەکدار کران. دێرسـیم کـە ناوەکـەی کـرا بە تونجەلی (وشـەیەکی فرە مانایە کە واتەی "دەستی برۆنزی و بەهەمان شێوە "وڵاتی برۆنز"یش دەگـەیەنـێ، دوای وێرانکـردنەکـەی لە سـاڵـی ١٩٣٨، بەرەو ڕووی شەپۆلێکی چەوساندنەوە و تێکوپێکدانی گوندەکانی بووەوە. دواجار، لە ئاداری ١٩٩٥، دوای شـەڕەتەقە لەناو یەکێک لەو قاوەخـانانەی کە عەلەوییەکان لە گەڕەکی غازی "ئەستـەمبۆڵ" بەزۆری هـاموشـۆی دەکەن، چەند پشـێوییەک ڕوویان دا، دەســتــێــوەردانی پۆلیس نزیکەی بیـست و پێنـج کـوژراوی لێ کەوتەوە[١٩٦].

عـەلـەوییـەکـان لـە دە سـاڵەی ١٩٩٠دا هەسـتی ئەوەیان هەبوو کـە چەند نوختەخـاڵی سـەرچاوەییان لـەدەست داوە: ڕووخانی سـیسـتمی شـوورەوی و گـۆڕینی تا دەهات زیاتری ڕەقـەکـاریی سـۆسـیـال-دیموکـراتـی تورک بەرەو ناسیۆنالیزم، بۆشـاییـیـەکی مـەرجـەعیی دروست کرد. هـەڵکشـانی ئیـسـلامی سـیـاسی، پاشـان ڕاسـتـڕەوی توندڕۆ تەنیـا نیـگەرانییـەکـانی زیاد دەکـردن. بەدرێژەی سـاڵانـی ١٩٩٠ بزووتنـەوەیەکی عـەلـەوی کـە بەتایبـەتی بەدەوری ڕێکخـراوەکان یان جـەم "ماڵی عیـبادەت" سـترەکتوریزە بوون دروست بوون. زۆرینەی خـەباتکارانی عەلەوی شێوازی خـەباتێکی ئاشـتیـخـوازانەیان پەیڕەو کردبوو و داخـوازینامەکانیان لە بوارەکـانی کولتووری و پەرەسـتنکاریدا کورت کردبـووەوە: هەڵوەشـاندنەوەی سـەرۆکایەتـیی کاروباری ئاینـی کە ٨٣٠,٠٠٠ فــەرمـــانکارەی لـەلایەن دەوڵـەتەوە مـــووچـەیان بـۆ دەدرا کــەچی هـەر تەنیــا دەزگایەکی ئاینیی سونی بوو، ددان پیانیان بەفرە مەزهەبی، هەڵوەشاندنەوەی ئەو تێکستانەی کە لەناو کتێبەکانی قوتابخانەدا دژی ئەوان بوو (هەتا دەگاتە ئەوەی بەشکۆمەندکردنی ئەو قەتڵوعامانەی کە دژ بە باوک و باپیرانیان لە

196. H.Bozarslan, “Alévisme ou l'impossible équation du nationalisme turc” In A. Dieckhof & R. Kastoryano (dir.), Nationalimes en mutation en Méditerranée orientale, Paris, CNRS Editions, 2002, pp. 133-152.

سەدەی شازدەمدا کراوە) و بەنیسبەت عەلەوییە کوردەکانیش کە لەناو کۆمیۆنیتەی عەلەویدا کەمینە بوون، ددان پیانان بەمافە کولتوورییەکان و چارەسەرکردنی ئاشتییانەی کێشەی کورد. تەنیا کەمینەیەکی زۆر بچووکیان نەبێ کە پرۆگرامی "جیاخوازی"یان بەرز کردبووەوە.

بێگومان بەشێکی گەنجە عەلەوییەکان وەفادارانە هەر لەگەڵ ڕێکخراوە چەپە توندڕۆکان مانەوە. سەرەڕای ئەو سەرکوتکردنەوەی کە لە دە ساڵییەکانی ١٩٨٠ و ١٩٩٠دا سەدان قوربانیی لەناو ڕیزی خەباتکارەکانیاندا لێ کەوتەوە کەچی ئەمانە توانییان بوونی خۆیان بەتایبەت لە چەند گەڕەکێکی وەک غازی یان هێشتا لە چەند هەرێمێکدا بهێڵنەوە. ئەم خەباتکارانە توانییان چەند مەفرەزەیەکی گەریلایی لە دێرسیم، لە مەرەش و لە هەرێمە دەم کەنارییەکانی زەریای ڕەش پێکەوە بنێن. وێڕای ئەوەی کە ڕێکخراوە عەلەوییەکان چیی تر وەک بزووتنەوەیەکی جەماوەری نەمانەوە وەک ئەوەی لە ساڵەکانی ١٩٧٠دا دەیانتوانی هەزاران کەس جۆش بدەن. کەچی ئەم ڕێکخراوانە بەردەوام وەچەی گەنجانی دوای کودەتای ١٩٨٠یان بەلای خۆیانەوە ڕادەکێشا. لە کۆتاییی ساڵانی ١٩٩٠دا بەئایدیۆلۆجی "مارکسی-لینینی" یان "ماویستی" دەناسرانەوە (دابەشبوونی ناوخۆییان قووڵتر بووبوونەوە و لەگەڵ زیادبوونی پەراوێزخستنیان بەردەوام قوربانیی لێ دەکەوتەوە) و خاوەنی پرۆگرامێکی تایفەگەری بوون کە هەر تەنیا ئەندامەکانی خۆیان تێی دەگەیشتن. باوەڕی شەهادەت و "ڕێبەریکردن" کە پێی دەناسرانەوە پاڵی بەخەباتکارەکانی وەدەنا کە زەبروزەنگێکی خۆ قوربانیکار بگرنە بەر بەتایبەت لەسەر شێوەی مانگرتنی ئێکستریم لە خواردن (کە زیاتر لە سەدان قوربانیی لێ کەوتەوە)[١٩٧].

197. H.Bozarslan, From Political Contest to Self-Sacrifice: Violence in tbe Middle East, Princeton, Marcus Wiener, 2004.

چەتە یونیفۆرمەکان* و پەرەسەندنی ڕاستڕۆی توندڕۆ

لە ماوەی ئەم دە ساڵییانەدا، ڕاستڕۆی توندڕۆ سەرەتا لەلایەن فیگورە ئەفسانەیییەکەی، ئەلپ ئەرسلان تورکەش، لە ساڵی ١٩٨٧ەوە هاتەوە سەر شانۆ، پاشان دوای مردنی تورکەش لە ساڵی ١٩٩٧، لەلایەن مامۆستای زانکۆ دەولەت بەهچەلی، سەرلەنوێ وەک ئەکتەرێکی سەرەکی لەسەر شانۆی سیاسی خۆی سەپاند. بڕێک لە ئەندامەکانی کە لە ساڵانی ١٩٨٠ تێوە گلابوونە ناو مافیا، چوونە ناو داوودەزگا جاسووسییە کێبەرکێکارەکان کە لەناو وڵاتدا دروست کرابوون. ئەو ڕووداوەی کە لە نۆڤەمبەری ١٩٩٦ بەڕووداوی سوسورلیک ناسراوە دەرفەتی بۆ چەندین بەدواداچوونی فەرمی خۆش کرد کە بەرفراوانیی ئەم پیلانگێڕییە دیاری دەکات. عەبدوڵڵا چەتلی، یەکێک لە خەباتکارانی ڕاستڕۆی توندڕۆ، بکوژی حەوت قوتابیی چەپ لە ساڵانی ١٩٧٠، تێوەگلاو بەهەوڵدان بۆ کوشتنی پاپا ژان–پۆلی دووەم لە ساڵی ١٩٨٢، دووجار هەڵاتوو لە زیندانە ئەوروپاییەکان، بەم شێوەیە لە ڕووداوێکی ڕێگەوبان بەهاوەڵیی حوسێن کوجاداغ، یەکێک لە بەرپرسە گەورەکانی پۆلیسی ئەستەمبۆڵ گیانی لەدەست دا. سێیەمین سەرنشینی ماشینەکە، سەعادەت بوجاک، سەرۆک هۆزی کوردی نزیک لە سەرکۆمار و ئەندام پەرلەمانی DYPی تانسۆچیلەر بوو کە، بەساغ و سەلامەتی لە ڕووداوەکە دەرچوو.

چەتلی لە کاتی "مەنفا"کەی لە ئەوروپا لەلایەن ئەنقەرە پارێزگاریی لێ دەکرا و بوو بەفیگورێکی گرینگی مافیا، خاوەنی چەندین پاسپۆرت بوو کە تایبەتیی فەرمانکارە گەورەکانی دەوڵەت بوون و بەدەستی وەزیری ناوەخۆ، محەمەد ئاغر خۆی ئیمزا کرابوو. "چەتە یونیفۆرمەکان" کە یەک لە دوای یەک لەلایەن چەندین دەزگای جاسووسی بەکار دەهێنران، بەشداربوون لە

---

* چەتەی یونیفۆرم "چەتە بە یونیفۆرما" چەتەگەلێکن لە تورکیا سەر بەدەوڵەتن و جلوبەرگی سەربازییان لەبەرە و لە نەوەتەکانی سەدەی ڕابردوو لەلایەن دەوڵەتەوە دروست کرابوون. (وەرگێڕ).

قـاچاخـیی تلیـاک و پاره ئاودیوکـردن له ڕێگەی ناوچەی باکـوری قـوبرس و تورکمـانستان. بەگوێرەی ئەو ڕاپۆرتانەی که لەسەر داوای سـەرۆکی پەرلەمان و سەرۆکی وەزیران ئامـاده کران، ئەم چەتەیه یەکێک لـەو نۆ چەتەیەن که لەناو دەوڵەتدا پێکەوه نراون و بەتەنیا بەرپرسـیار نییه له کوشـتنی ڕووناکبیـران و بازرگـانانی کــورد، بگره هـەروەها بـەرپرســه لـه ڕفــاندن، ئازاردان و ئەو کـوشـتنانەی کـه بەرۆکی ئەندامـەکـانی دەزگا جـاسـووسـییەکـانی تریشی دەگرتەوه. شـەڕ لەنێوان دەزگا جـاسـووسـییەکاندا، پاڵی بەوەنا بەڵگەنامـه و دەسـتـاوێژه گـومـان لێکراوەکـان لـەلایەن "نەیارەکـان" بڵاو بـکرێنـەوه، ئەم بەڵگەنامـانـه ڕووناکی دەخـەنه سـەر ئـەو قـازانـجـه هـاوبەشـەی کـه لەنـێـوان چەتەکاندا دابەش دەکرا و بووبوو بەسـۆنگەی شـەڕ له کوردسـتـان و بازاڕی تلیاکفرۆشی «که بڕێک جار بەهەلیکۆپتەری سـەربازی دەگوازرانەوه» بە ٤٥ ملیـارد دۆلار دەخـەمـڵێنرێ. دەسـتگیـرکـردنی عـەلائەدین چەکچی لـه فـرەنسـا سـاڵی ١٩٩٨ چەند زانیـاریی نوێی خسـتـه ڕوو. چەکچی له سـۆنگەی چەندین کـاری کوشـتن، بەکوشـتنی ژنەکـەی خۆشـییەوه که کچی گەوره مـافیـا، دوندار کیلچ بوو لەلایەن ئەنترۆپۆلیش بەدوایدا دەگەڕان. پاسپۆرتەکانی کارداریی له باڵیـۆزخـانەی تورکـیـا لـه پەکین دەرهێنـابوو. سـتـاتووەکـەی ڕێگەی پێ دەدا ڕێنوێنیی زیاتر له وەزیرێکی حکوومەتی یەملاز بکات[١٩٨].

ئەم زانیـارییـانه ئەوه بەدیار دەخـەن کـه تا چەند دەوڵەت بەدرێژەی سـاڵانی ١٩٩٠ گـۆڕدراوه بۆ گۆڕەپانێکی شـەڕ لەنێوان گرووپەکـانی تاوان ڕێکخەر کـه له پێوەندی لەگەڵ مافیا، ئۆرگانه ئاسـایشییەکان و ڕاستڕۆی توندڕۆ دروست بوون، "دەوڵەتـی قـووڵ*"یان دروست دەکــرد و هـەڵیـان دەوەشـاندەوه. ئەو بڕه

198. F.Bovenkerk & Y.Yefiilgöz, Türkiye´nin Mafyasi, Istanbul, Iletifiim, 1998.

* دەوڵەتـی قــووڵ: Etat profond به تورکی derin devlet بەو گـرووپه هـاوپەیمانه ئەنتی دیموکراتییه دەگوترێ که له سیستمی سیاسیی تورکیدا له توخمەگەلی باڵای وەک دەزگا جـاسـووسـییەکـان. سـوپا، ئاسـایش، دەسـەڵاتی قـەزایی و مـافیـا پێک دێت. چەمکی "دەوڵەتی قووڵ" تا ڕادەیەک له چەمکی "دەوڵەتی ناو دەوڵەت" دەچێ. وەرگێڕ

زۆرەی بەڵگەنامانەی کە بەقازانجی ئەم سکەندالانە بلاو کراونەتەوە – نزیکەی سەد هەزار لاپەڕەیەک دەبن – ئەوەیان سەلماندووە کە زەبروزەنگی ڕاستڕۆی توندڕۆ لە سالآنی ١٩٧٠بەرهەمەکەی ئەوەبوو بەوە کۆتاییی هات کە دواجار: گورگەبۆرەکان گەیشتنە ترۆپکی دەسەلآتی دەوڵەت.

بەلآم ڕاستڕۆی توندڕۆ بێگومان هەر بەتەنیا بۆ ئەم تاقە "چەتە" ترسناکانە کەم ناکرێتەوە. هەموو ئەم سالآنە وەکو بزووتنەوەیەکی جەماوەریی بەهێز بەردەوام دەیتوانی ئاخاوتنی بگۆڕێ و خۆی "مۆدێرنیزە بکات" بەم شێوەیە تارمایی کۆمۆنیزم کە بۆ پاساوی زەبروزەنگی سالآنی ١٩٧٠دا بەکار دەهێنرا بەتارماییی "تیرۆریزمی جیاخواز" جێگەی گیرایەوە. دەنگی ئاخاوتنە پان تورانیستییەکەی سالآنی ١٩٧٠ی کەم کردەوە، لەوەبەدوا هۆشیار بەرامبەر ئەوەی کە پڕۆژەی یەکنەگرتنەوەی دەوڵەتە تورکمانییەکانی (شووروەوی) کەم شیاوتر دەهاتە بەرچاو، زیاد لەوەش لەگەڵ هەرەسهێنانی سیستمی شووروەوی کە دواین بەرگریکار بوو، کۆمارە "تورکمانییەکان"ی شووروەویی کۆن، خۆیان لە بەرامبەر سەربەخۆییان پابەند نیشان دەدا و هەموو دەستێوەردانێکی تورکیایان ڕەت دەکردەوە. هەوڵدانی کودەتا کە "چەتەی چەتلی" لەگەڵ گەرەنتیی سەرۆک وەزیران، چیللەر لە ئازەربایجان ڕێکی خستبوو و بەدژی ڕای سەرۆک سولێمان دیمریل بوو (١٠ی ئاداری ١٩٩٥) زیاتر لە بەرامبەر ئەنقەرەدا دڕدۆنگی کردن[١٩٩]. ئەم ئامانجە "سەرنەکەوتووە" لەوەبەدوا شوێنی بۆ "بەرگریی نیشتمانیی تورکیا لە مەترسی" گرتەوە کە دوو هێندە بوو بەسیاسەتێکی دژە ئەوروپایی و تا دەهات زیاتر دەبووە دژە ئەمەریکایی، ئەو دوو "ئیمپریالیزم"ەی کە گومانی ئەوەیان لێ دەکرا بەوەی دەیانەوێ دەوڵەتێکی کوردی لە باکوری عێراقدا دروست بکەن و لەوێشەوە کوردستانێکی یەکگرتوو. پارتی بزووتنەوەی نەتەوەیی تورکەش خۆی بە بەرگریکاری ئەو شەهیدانە دادەنا کە لە شەڕی کورددا

199. H.Bozarslan, Network-Building,Ethnicity and Violence in Turkey, Abu Dabi, ECSSR, 1999.

کوژرابوون بەتایبەتیش بۆ دایکەکانیان، لە هەوڵی ئەوەدا بوو تەنگژەیەکی کۆمیۆنیتەیی لەنێوان کورد و تورکدا دروست بکات. بەهەمان شێوە شێوازی خۆیشی گۆڕی بۆ: "ناسیۆنالیزمی پۆپ" دروشمگەلی شەڕوانی، مۆسیقای ڕۆک و کەرنەڤاڵی مۆدی بۆ هێمای پارتی کێشا کە، شوێنی ئەو سمێڵە بابڕەی گرتەوە کە گورگەبۆرەکانی ساڵانی ١٩٧٠ پێی دەناسرانەوە. ئەم گۆڕانکارییە سەرکەوتن بوو، چونکە ئیماژە "تیرۆریستییەکەی" شوێنی "نیشتمانپەروەری"یەکەی ساڵانی ١٩٧٠ی دەگرتەوە، ڕاستڕۆی توندڕۆ لە ساڵی ١٩٩٥ نزیکەی ١٠٪ی دەنگەکان، لە مێژووی خۆیدا ژمارە دەنگێکی لە هەمووان زۆرتری بەدەست هێنا[٢٠٠].

لەودیو پارچە پارچەییبوون، هاریکارییە نافەرمییەکان

خولاسەی قسە ئەوەیە، دابەشبوونی چەپ–ڕاست لە ساڵەکانی ١٩٧٠دا کە نیشانەیەکی لە خەیاڵدانی کۆمەڵگەی تورکیدا دروست کرد، بەبێ ئەوەی ڕاستییەکانی تێدا ڕەنگ بداتەوە لە ماوەی دوو دە ساڵیدا شوێنی هەموو ئەو زنجیرە ململانێ خوێناوییانەی گرتەوە یان هەڵگری زەبروزەنگێکی ڕەمزیی قورس بوون: ئیسلامی و کەمالیزمی داکۆکیکار لە کۆمەڵگەی لایسیتی، کورد، تورک، عەلەوی و سونی... لەگەڵ ئەوەشدا ئەم پارچە پارچەبوونانە نەبوونە هۆی هەرەسهێنانێکی ناوەوەی کۆمەڵایەتی کە لەوەی ساڵانی ١٩٧٠ بچێ. لە ژمارەیەک حاڵەتدا و نەک بەبێ پارادۆکس، کە پارچە پارچەبوونەکە هەتا ئەوەی بەدیار خست کە هەڵگری چارەسەرە بۆ هەڵخلیسکانە ئیتنیکییەکان. ئیسلامیزم و عەلەویزم بە نموونە دەرفەتێکیان بۆ ئالیکاری نوێ پێ بەخشی. بەم شێوەیە لەگەڵ پاراستنی هەستیاری نەتەوەیی ئاشکرا، تا ئەو ڕادەیەی لە ئۆرگانیزەکردنی خۆپێشاندانی نەتەوەیی بێ شوماردا، ژمارەیەک لە کوردەکانی ئەستەمبۆڵ دەنگیان بۆ ڕەفاه دا یان بۆ ڕێکخراوە یەک لە

200. T. Bora & K. Can, Devlet ve Kuzgun, 1990'lerdan 2000'lere MHP, Istan-bul, Iletifiim, 2004.

دوایەکـەکـانـی ڕەفـاه دا. لە گـەڕەکی غـازی لە ئەسـتـەمـبـۆڵ، گەنجـە کـوردە عـەلەوییـەکـان بەلێشـاو دەچوونـە نـاو ڕێکخـراوەکانی چـەپی توندڕۆ نـەک بۆ نـاو پەکـەکە. لە هـەردوو باردا، ئەنتیگراسیـۆن لەناو گردبوونـەوەی دانیـشتـواندا لە ڕێگەی ناسـینـەوەی ئالیکاری بوو لەگەڵ ئـەوانی تر و لەسـەر بنـەوانی ملمـلانێی تردا بوو.

دەبێ هـەروەهـا ددان بەوەشـدا بنرێ کە لە دە سـاڵییـەکانی ١٩٨٠-١٩٩٠دا تورکـیـا بـووبووە شـانۆی بزۆزیێکی خـێراتاوی بـازنـەگـەلی گـەشـەسـەندن کـە لـەنێـــوان دوو تـەنگژەیـەکی ئـابـووریی گـــەورەدا ڕێـگـەی بۆ هـەڵکشــــانێکی کـۆمـەڵایـەتـیی خـێـرا خـۆش کـرد. سـەرباری کـارداره گـەورەکـان و پیـاوە بازرگانەکان سیمـاگەلێکی نوێی ئابووری و چینێکی مامناوەنجیی تەواو هەم لەناو شـارە گەورەکـانـی وڵات و هـەم لەناو هـەرێمـەکانی ئەنـادۆڵدا خـەریک بوو وەدیار دەکـەوتن. ئـەم چالاکییـە ئابوورییە کـە ڕێگەی بۆ ئەنـتـیگراسـیـۆن خـۆش کرد و بەشداریی لە دروستکردنی ژمارەیەک کۆمپانیای نافەرمیدا کرد کە ئەم شێوە ئالیکارییانە لەناو سنووری کەرتی تایبەتی، لە hemfiehrilk لە کۆمەڵگە، لە گەڕەک و لەناو کۆمەڵانی خەڵک و پێوەندییەکانی هاوسێیەتی وەدیار کەوتن. ئاڵۆزیی هەر یەک لەم چـەمکانەی هـاریکاری بوون بەسـەرچاوەیەکی نەرمی و ڕەوانی. بەم شـێوەیە شارەوانییـەکان کە لەسـەر بنەمـای میکانیـزمـێک بەڕێوە دەچوون کـە لە یەک کـاتدا زۆر لێکردن و مـەحـسـووبیـیـەتی بـەخـۆوە گرتـبـوو، کلیـەنتـالیـزم "مـشتـەریخـوازی" و دووبارە دابـەشکردنەوە وەک دوورخـسـتنەوە، گرینگییەکی گەورەیان بەخۆیەوە بینی. بەم شێوەیە پارتە سیاسییەکان، لەناو تەنگژەی نیشتمـانیدا، سـەردەکەوتن لەوەی لەسـەر ئاستی ناوەخۆییدا جێگیر بن. ئابووریی نافـەرمـی و هـەتا سـترەکـتووری چەشنی مـافـیـایی کـە، سـەرەتا لەناو نـاوەنـدەکـانی hemfiehrilk جـۆش دەدران، کـە سـەر بـەهـەمـان شـوێنگـەی ئینتیمـا بوون، پـاشـان چەندین بازنەگەلی بەکۆمـەڵایەتـیبـوون لەسـەر ئـاسـتی گـەڕەک، شـار و یان لەسـەر ئـاسـتی تورکـیا (هـەتا دوورتریش لەسـەر ئـاسـتی دیاسـپۆرادا)، توانـییـان بەشـێکی نەبوونی ئالیکاری ئاسـۆیی چارەسـەر بکەن.

له سـۆنگەی ئەو کۆت و پاڵەپسـتـۆیانەی دەخـرێنە سـەر ئەندامـەکـانی، بگرە هەروەها لە سایەی نەرمیی ئاستە هەمەچەشنەکانی تاسیری ئەم تۆڕانە بوون بە یەکێک لە توخـمە هەرە سەرەکییەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووریی وڵات. بۆ نموونە بەگوێرەی خـەمڵاندنەکانی عوسـمـان ئالتوغ، لە سـاڵی ١٩٩٢یەک چارەگی جـەمـاوەر مـووچەخـۆر بووە (نزیکەی پێنج ملیـۆن کـەس) لەناو سترەکتوورێک کاریان دەکرد مووچەکانیان نزیکەی ٥٠٪ی داهات و بەرهەمی نیشـتـمـانی بووە[٢٠١]. ئەو تۆڕانەی کە لە سـاڵەکانی ١٩٨٠ و ١٩٩٠دا خـرانە کار کە برێک جار لەسەر پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی پێشوو دادەمەزران، لە بەرامبەر دەوڵەتدا ناکۆک نەبوون وەک ئەوەی لە سـاڵانی ١٩٧٠دا وابوو، بەڵام بەدەر لە دەوڵەت ئەم تۆڕانە لەسەر ڕێسایەکی بناغەیی بۆ مانەوە، بۆ پاراستن و ئۆتۆنۆمـیی تاکەکەسەکان، گەڕەکەکان و کۆمـیـۆنیتـەکـان دامـەزران کـە، بێگومـان ستۆپێک بوو بـۆ "تەقینەوەی کۆمـەڵایەتی" کە دەسـەڵات ئەوهێندە لێی دەترسا[٢٠٢].

کۆمەڵگەی مەدەنیی ون

دە سـاڵیی ١٩٨٠–١٩٩٠ بەهەقـیـقـەت گـەواهیی برێک کرانەوەی کـۆمـەڵگەی تورکی دەدەن بەسەر جیهاندا، بەتایبەتی لەلایەنی دەستپێشخەری کولتووری و مەدەنیدا. بەم شێوەیە چەندین فیستیڤاڵ ئەستەمبۆڵیان کرد بە یەکێک لە پایەتەختە کولتوورییەکانی ئەوروپا. چەند ڕێکخراوی NGO، لە گرینپیسەوە بۆ ئەوانـەی داکـۆکی لە مـافی ژنان دەکـەن وەکـو " بنمـیـچی مـۆر" Mor çati لەدایک بوون. بەهەمان شێوە، برێک ڕووناکبیری تورک وەک ئۆرهان پامـوک،

201. O. Altug, "KayitdiıVergi" In Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklope-dsi, Istanbul, Iletifiim, 1996, pp. 1458-1459.

202. H.Wedel., Lokale Politik und Geschlechterrollen. Stadmigrantinnen in türkischen Metroplen, Hamburg, Deutschen Orient-Instituts, 1999 & H. Schü-1er, Türkiye'de Sosyal Demokrasi. Particilik, Hemfiehrilik, Alevilik, Istanbul, Iletifiim, 1999.

ئەندامگەلی ڕاستەقینەی "کۆماری ئەدەب"ی نێودەوڵەتی کە چالاکانە بۆ بەرگری لە مافەکانی مرۆڤ هاتنە ناوەوە.

لەگەڵ ئەوەشدا ئەم دەستپێشخەرییانە تەواو وەک ئەوانەی لە ڕێگەی دیاسپۆرای تورک و کورد لە ئەورووپاوە دەهاتن، تەواو بەپێچەوانەوە شوێنکاری کەمیان بەسەر کۆمەڵگەدا بەجێ دەهێشت. بەشێکی گەورەی بۆرژوازی ئەستەنبوڵی و ئەنتێلگێنسیای کراوە بەسەر جیهان و ئەورووپا بەئاشکرا کەوتنە هەڵوێست وەرگرتنی دژایەتی لەگەڵ ئەو دانیشتوانانەی کە تازە شارنشین دەبوون، یان لە پێکهاتەکانی گەڕەک یان لەناو پارتە ئیسلامییەکاندا بوون کە تاقە شوورە بوو کە ڕێگەی پێ دەدان بەیەکگرتوویی "ترادسیۆنی" خۆیان بپارێزن و تاقە دەروو بوو کە لەو ڕێگەیەوە دەیانتوانی تێکەڵاوبوونی خۆیان لە ناوەندی شارنشیندا وەدی بهێنن. خەباتێکی دووانەی کولتووری و سیاسیی نەیاریی ئەم دوو کاتیگۆرییەی دەکرد، خەباتێکی کولتووری، لەو چوارچێوەیەدا کە بۆرجوازی و ئەنتێلگێنسیا وایان مەزەندە دەکرد کە مۆنۆپۆلی بەڕۆئاواییکردنیان لە بن دەستدایە، کرانەوە بەسەر ئەورووپا و جیهان وەکو نیشانەی چینەکەیان بەکار دەهێنن و بەچاوی سووک سەیری ئەو خەڵکە "ڕەشۆکە" بکەن کە شارەکانی "ئەمان"یان لە تورکیادا تەنیوەتەوە هەتا لە کاتی مانەوەشیان لە ئەورووپا چارسیان کردوون (بەم شێوەیە ڕۆژنامەنووسێک تەجروبەیی تاڵی خۆی وەسپ دەکات لەوەی تووشی "تورکی سمێڵدار" بووە کە لووتبەرزی ئەوەیان هەبووە دیمەنی (بۆلڤارد سانت-گێرمان، "گەڕەکی ژان-پۆل ساتەر)یان پیس کردووە. ئەم "ئەورووپاییە - تورکانە" یان ئەو "تورکە سپییانە" کە وەک ئەوەی خۆیان وا پێناسە دەکەن، "شۆڤینیزمێکی نیولیبراڵ" بەرهەم دەهێنن دژ بەو "جووتیار"انەی کە هیچ پەروەردەکردنێکیان نییە و وەسیلەی ئەوەیان لە بەردەستدا نییە بگەنە بنەوانە مادی و کولتوورییەکان یان هەر تەنیا سووک و سانا ئەو هەقەیان نییە[٢٠٣].

203. T. Bora, Nationalist Discourses in Turkey, In “The South Atlantic Quarterly”, 2003, n. 102/2-3, pp. 433-452.

لەناو خەباتێکی سیاسیدا، بەو مانایەی کە دژی "خیانەتەکان"ی ئەم ڕەشۆکە خەڵکە بێت کە دەنگیان بۆ ئیسلامییەکان داوە، ئەنتێلگێنسیای (بۆرژوازی ئەستەمبوڵ) بەئاشکرا یارییان بەکارتی سوپا دەکرد کە پێیان وابوو تاقە دامەزراوەی مۆدێرنە کە لە توانایدا هەبێت داکۆکی لە "بەڕۆئاواییکردنی" تورکیا بکات دژ بەدانیشتوانەکانی خۆی هەروەک ئەوەی ئیرزک و گوزەلدەرە[٢٠٤] ئاماژەی پێ دەدەن بەم شێوە ئەنتێلگێنسیا "مۆدێرنیتەی ڕۆئاوایی" وەردەگرێ، بەڵام تەنیا دوای ئەوەی دوو لە پێکهاتە سەرەکییەکانی: دیمۆکراسی و سەربەخۆیی کەسیی لێ دەکاتەوە.

ئەم جووت ململانێیە کولتووری و سیاسییە، هەروەها چارەنووسی "کۆمەڵگەی مەدەنی"یش لە تورکیا شی دەکاتەوە. ئەم چەمکە هەر لە خۆیدا چەمکێکی فرە مانایە و بەهەمان شێوە بووەتە قوربانیی جەماوەرێتییەکەی و بووەتە سۆنگەی لەدایکبوونی نیمچە ئایدۆلۆجییەکی"کۆمەڵگەی مەدەنی" sivil toplumculuk کە بە شێوەیەکی نایاب لەگەڵ بەشێکی چینەکانی مامناوەنجی ڕێک بووە و بەم شێوەیە خۆی خستبووە ناو مۆدێلێکی نوێی جیهانی. وەک یاییل نەڤارۆ یاسهین[٢٠٥] ئاماژەی پێ دەدات، دەتوانێ سترەکتوورێکی نوێی سیاسی دابنێ و کاریگەرییەکی ترسناکی پێ ببەخشێ. بەم شێوەیە بەمانای "ناعەسکەری" لە چەمکی "سیڤیل" تێ گەیشتوون، سوپا بۆ خۆیشی هانی دروستکردنی ڕێکخراوگەلی "کۆمەڵگەی مەدەنی" دەدا کە لە ڕاستیدا بەئاشکرا بانگەوازی شەڕی ناوخۆییان دەکرد. بە نموونە "ڕێکخراوەکانی بەرگری لە ژیانی عەلمانی" یان " هزری ئەتاتورکیست"، درێژەدەری کاری دامەزراوەی عەسکەری و بەشێکی بیرۆکراتی حکوومەت بوون لەناو کۆمەڵگەدا.

---

204. S. Erzik & G. Güzeldere, "Introduction", in “The South Atlantic Quar-terly”, 2003, n. 102/2-3, pp. 283-292.

205. Y. Navaro-Yashi., Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey, Princeton, Princeton University Press, 2002. ; voir aussi St.Yerasimos, G. Seufert & K. Vorhoff, Civil Society in the Grip of Nationalism, Istanbul, Orient-Institute, IFEA, 2000.

بەپێچەوانەی ئەمەوە چەند پرۆژەیەک کە بەتەواوی سەربەخۆ بوون و لە کۆمەڵگە خۆیەوە دەردەچوون زۆربەی جار بەلاڕێیەکی تردا دەبردران. بەم شێوەیە لە دوای ئەو ڕووداوەی کە لە سوسیورلوکدا ڕووی دا، هاووڵاتییانی تینووی شەفافییەت لەناو دەوڵەت دەستپێشخەری ئۆپەراسیۆنی "دەقیقەیەک تاریکی بۆ ڕووناکییەکی هەمیشەیی"یان گرتە دەست بۆ دەربڕینی ناڕەزاییان دژ بەچەتە یونیفۆرمەکان کە لە سێبەری دەوڵەتدا هەڵسوکەوتیان دەکرد، لە سەعات ٢١ و بۆ ماوەی یەک دەقیقە ڕووناکییەکانیان کوژاندەوە. عەسکەرتارەکان بڕیاریان دا پێوەندی بەم ئۆپەیراسیۆنە بکەن، بۆ شەرمەزارکردنی.. "تاریکیی پەرستیگەراییی ئیسلامی".

چەند دەستپێشخەری تری کۆنترۆڵنەکراو کە لەلایەن ڕووناکبیرانی چەپ یان ئیسلامییەکانەوە دەهاتن بەوە کۆتاییان دەهات لە دواین جاردا ناڕەزاییی خۆیان بخەنە ڕوو کە ئەمە زمانەی تەناهی بوو بۆ دەسەڵات[٢٠٦]. ئەم دەستپێشخەرییانە ئەرکێکی دوو لایەنەیان تەواو دەکرد کە بێگومان هەموو شتێک دەکەن بۆ خۆ لێوە دوورگرتنی. لەسەر ئاستی دەرەوەدا، ئەم دەستپێشخەرییانە وەکو جامخانەی دیموکراتی ڕێژیم بەکار دەهێنران. هەرچی لەسەر ئاستی ناوەوە بوو، لە بەرامبەردا "دوژمنی نموونەیی"یان پێک دەهێنا کە نەتەوە بە گەورەیی ڕوحی خۆی دەیبووری، کەچی لە بڕێتی سوپاسگوزاری دوودڵ نابێ لەوەی خیانەت لەگەڵ وڵاتەکەی خۆیدا بکات و بەهەواڵگەیاندنی بۆ "بێگانان" یان هەتا دەست تێکەڵاوکردن لەگەڵ "تیرۆریزمی جیاخواز" یان "ئیسلامیی کۆنەپەرست". دوژمنێک کە وێڕای ئەوەی لەو نەتەوەیەوە بووە، بەڵام ئامادەیە لە پشتەوەڕا خەنجەر لە نەتەوە بدات. بەم شێوەیە لە دە ساڵییەکانی ١٩٩٠ و لەم ماوەیەدا کە تورکیا وەزارەتێکی بۆ مافەکانی مرۆڤی تەرخان کرد، دروشمی هەرە میلليی میتینگەکانی ڕاسترەوی توندڕۆ (بڕێک جاریش هێزەکانی ئاسایش) بڕێتی بوو لە " بمرێ مافەکانی مرۆڤ". بۆیە چۆن سەیروسەمەرە لەوەدا نییە کە، ئەو

206. Human Rights Review, v°3 n°1, 2001, n° spécial sur la Turquie.

تەقینەوەیەی کە دژ بەئاکین پیردال، سەرۆکی کۆمەڵەی مافەکانی مرۆڤ کرا، وێڕای ئەوەی چوارده گوللەی پێوەنرا و رزگاری بوو (١٢ی ئایاری ١٩٩٨) کەچی تەنیا بوو بەهۆی چەردەیەکی کەمی تووڕەیی لەناو وڵاتدا.

ڕۆڵی سوپا

بەدرێژاییی سالانی نەوەتەکان، ڕۆڵی سوپا لەسەر ئاستی گشتیدا هەر بەهێز دەبوو. لە شێوەی سوپایەکی ئینقلابچی کە یارییە دیموکراتییەکانی هەڵوەشاندبووەوە و کەمالیزمی لەناو ئیسلامدا تواندبووەوە لە ١٢ی سێپتەمبەری ١٩٨٠دا، بەرەبەرە بوو بە سوپایەکی "دواین نەوا"ی نیشتمانێکی لە مەترسی کەوتوو و زامنی ڕێژیمێکی لایکیی هەڕەشە لێکراو. بەشێکی ئەنتیلگێنسیا بە شێوەیەکی ئاوا لە سوپایان دەڕوانی کە تاقە دامەزراوە لە دەست لێک هەڵوەشاندنەوەی کۆمەڵگەی تورکی و ئەو گەندەڵییە ڕزگاری بووبێ کە بەرۆکی چینە سیاسییەکەی گرتووەتەوە. ئەرتوغرۆل ئۆزکۆک، سەروتارنووسی ڕۆژنامەی حورریەت، لە ١٥ی کانوونی دووەم ١٩٩٩خۆشنوودیی خۆی بەوە دەردەبڕێ بەوەی تێبینیی ئەوە دەکات کە " هەتا ئەگەر سیاسەتی وڵاتیش هەرەس بهێنێ، ئەوا ئەو دامەزراوانەی کە لەلایەن سوپاوە دروست کراون هەر بەساغی دەمێننەوە".

کەس گومانی لەوەدا نییە کە "نرخی ئەو خوێن"ەی کە سوپا لە شەڕی دژ بە"تیرۆریزمی جیاوازخواز" و خەبات دژ بە"هەڕەشەی بەتاڵیبانیکردن"دا ڕشتی، سوپای وەکو دواین شوورەی سیستەمی وڵات سەقامگیر کرد. بەڵام هەستی "نیشتمانپەروەری بەتەنیا بەس نییە بۆ تێگەیشتن لە شوێنی عەسکەرتارەکان لە تورکیا و ڕۆڵی سیاسییان. بە ٤٠,٠٠٠ ئەفسەر و نزیکەی ٨٠٠,٠٠٠ سەربازی ژێر ئاڵا، سوپا پێش هەموو شتێک دامەزراوەیەکی خۆبژوێنی ئابوورییە کە کۆنترۆڵی ڕەهای بەسەر کارکردن، سەربازگیری و کارمەندەکانیەوە هەیە یان هەتا بەسەر ئەو پاککردنەوانەشدا هەیە کە، ساڵانە چەند جارێک دەیکات. لە هەموو ئاستەکاندا بڕیارەکانی بڕیاری

هەڵنەوەشاوەن. بەهەمان شێوە، لەگەڵ خۆ چەکدارکردنێک کە تورکیا دەخاتە ناو سێیەمین وڵات لەسەر لیستی ئەو وڵاتانەی کە چەک هاوردە دەکەن (کۆئەنجامی ساڵانی ١٩٨٤– ١٩٩٨) ، عەسکەرتارەکان بودجەی زیاتر لە ١٦٪ بودجەی نیشتمانییان لە بەردەست بووە (ئەم ژمارەیە لەودیو دانەوەی قەرزەکانە، ٤٥٪ بودجە یان ٥ ، ٤٪ داهات و بەرهەمی نیشتمانیی وڵات). بەکارهێنانی فۆندەکانی بە نزیکەیی هەر تەواو لە دەرەوەی کۆنترۆڵی دەسەڵاتی مەدەنییەوەیە.

سوپا هەروەها هاوتای "(فۆند) سندووقی پشتگیرییە بۆ پیشەسازیی بەرگری"، ئیمپراتۆریایەکی ئابوورییە بۆ خۆی: ٥٪ی باجی پیشەیی، ١٠٪ی باجەکانی سەر خواردنەوە مەشروبییەکان و بەنزین، هەروەها چەندین ڕێژەی جۆرەوجۆر لە قازانجی لۆتەری نیشتمانی کە مافی بەسەردا هەیە وەری دەگرێ. هەروەها ئەو برە پارانەی کە لە ڕێگەی" کڕینەوەی لێخۆشبوون لە خزمەتی سەربازی" ، بەتایبەت لە ڕەوەندی تورکیا لە دەرەوە دێت بەتەواوی بۆ سوپا دەبێ. بە گوێرەی عیسمەت ئاکچا، ئەم فۆندە داهاتێکی سەرتاسەری ١١,٦ ملیارد دۆلاری لەنێوان ساڵانی ١٩٨٥ و ٢٠٠٠دا بۆ کۆ بووەتەوە. هەرچی تایبەتە بەپیشەسازیی بەرگریی وڵات کە کۆی فرۆشتنی ساڵانەی دەگاتە ٥ ملیارد دۆلار بەتەواوی لەلایەن عەسکەرەکانەوە کۆنترۆڵ کراوە.

بەشداریی عەسکەرتارەکان لە ئابووریدا هەر تەنیا یەک پیشەسازیی بەرگری ناگرێتەوە. سوپا هەروەها ئەکتەرێکی ئابووریی قەبەشە لە تورکیا. «کۆمپانیای کۆمپانیا هاوبەشەکەی Oyak (فۆنداسیۆنی ئالیکاری سوپا) لە ساڵی ٢٠٠٠دا نزیکەی ٥ ملیار دۆلار کۆی فرۆشتنی بووە» و بەگوێرەی ساڵەکان سێیەم یان چوارەمین هێزی ئابووریی وڵات بووە و مووچەی خانەنشینی بۆ ئەفسەرەکانی دابین دەکات. سوپا خاوەنی چەندین کەناڵی دابەشکردن، ئاژانسی عەقاری، کارخانەی قوتووسازی، چیمەنتۆسازی، کارخانەی بەروبوومی کشتوکاڵیی و ئۆتۆمۆبێلە (بەرهەمهێنەر و خاوەن ئیمتیازی ماشینی ڕینۆ)یە. بەهەمان شێوە لەناو کەرتەکانی بانق، بیمە و

بنیـاتنـاندا چالاکـه. بەگـوێرەی شـیکردنەوەکـانی تەها پارلا، چالاکـیـیـه هاوبەشـیـیـەکانی بەتەنیـا لە ٢٠٪ی کـۆی فـرۆشـتـەنی Oyak پێک دەهێنێ. چوچکون ئۆلسـۆی، بەڕێوەبەری کۆمپانیـای کۆمپانیاکان، ئەوە لێک دەداتەوە کـە سـوپا دەیەوێ کـێبـەرکێ لەناو هەمـوو کەرتـەکاندا بـکات بەو پێـیـەی کـە "چالاکییەکی جەنگی"یە[٢٠٧].

سترەکتووریکی نوێی دەسەڵات

دواجـار لـە ڕێگەی ئەنجـوومـەنی ئـاسـایشی نـەتەوەیی کـە سکرتێـرەکـەی عـەسـکەرتاریکە، سـوپا وەک ئۆرگـانی ڕاسـتـەقـینەی دەسـەڵات لە تورکـیـا دەمـێنێتـەوە. ئەم ئەنجوومـەنە کە مـانگی یەک جار لەگەڵ سەرکۆمار، سـەرۆک وەزیران و هـەروەها ژمـارەیەک وەزیر و پێنج سـەرۆکی ئەرکانی گشـتیی سـوپا کـۆ دەبێـتـەوە، بەڵام دامــەزراوە بەردەوامــەکـانی ئەم ئۆرگـانە تەنیـا لە عەسکەرتارەکان پێکهاتووە. ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوەیی خاوەنی چەندین سـەدان کـارمـەند، خـانەی ئـەندێشـە* و کـۆمـیـتـەی تایبـەتمەندیی خـۆیەتی (بەوجـۆرە، ئەو کـۆمـیـتـەی ئەرکی وەلانـانی مـەترسـیی "کـۆنەپەرسـتی" پێ سـپێردراوە لـە ساڵی ١٩٩٧ ناوی "کۆمیـتـەی ڕۆئاوا"ی پێ دەڵێن). بەگوێرەی

207. I.Akça, “Kollektif bir Sermayeder Olarak Türk Silahli Kuvvetleri” , In A. lnsel & A. Bayramoglu (dir), Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu, Istanbul, Birikim, 2004, pp. 225-270.

* خانەی ئەندێشە: think-tank: دامەزراوەیەکە گرووپێکی پسپۆڕ دەگرێتەوە خۆ لە بواری زانستە کۆمەڵایەتییەکاندا. ئەم گرووپە بیرۆکە و پێشنیاز دەخەنە ڕوو بۆ دەسەڵاتداران و توانای شیکردنەوە و لێکدانەوەی ئەو کێشانەیان هەیە کە بەرەو ڕووی کـۆمـەڵگە دەبنەوە. یەکـەم (think -tank) لە ئەمـەریکا لە سـاڵی ١٨٨٤ بۆ ڕیفـۆرمی کـۆمـەڵایەتی دروست کرا و وشـەکە لە بنـەواندا ئەمەریکاییـە و واتەی "خانەی ئەندێشـە" یان "دەزگای بیرکردنـەوە" دەگەیەنێ و دواتر لەوەتای شـەڕی دووەمی جـیـهـانـییـەوە بەنـاو تەواوی وڵاتانی ئەورووپا و ئاسـیـا و بەناو هەمـوو جیهاندا بڵاو بووەتەوە. (وەرگێڕ).

دەستوور، ئەرکی ئەنجوومەن برێتییە لە "ئامۆژگاریکردنی" دەسەڵاتی مەدەنی، کە بێگومان ئەویش ناچارە بەپلەی یەکەم لەم ئامۆژگارییانە بکۆڵێتەوە.

سوپا، ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوەیی و ئەنجوومەنی دەستووری، کە زۆر لە ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوەییەوە نزیکە، لە ماوەی دە ساڵییەکانی ١٩٨٠ و ١٩٩٠ ئەوەی کە لە تورکیا داب وایە پێی دەڵێن "پارتی دەوڵەت" یان "دەوڵەتی قووڵ"یان پێک دەهێنا. پێکەوە، ڕۆڵێکی کاریگەریان بینی لە خستنەگەڕی سترەکتوورێکی نوێی دەسەڵات. دوای ئەوەی لە ڕابردوو ئۆلتیماتیۆم و دەستێوەردانی عەسکەرییان دەکرد، وایان پێ باشترە لەمەودوا شێوەی دەستێوەردانی کەمتر بەرچاوتر، بەڵام زیاتر دامەزراوەییتر و کاریگەرانەتر بگرنە بەر، وەک لابردنی پارێزدارێتیی پەرلەمانتاریی ئەندام پەرلەمانە کوردەکان و ئەندام پەرلەمانێکی ئیسلامی ساڵی ١٩٩٤ و هەڵگێڕانەوەی دەسەڵاتی ئیسلامی لە ساڵی ١٩٩٧، کە ئەم یان ئەویان وەکو کودەتایەکی تەواو دەژمێردرێ، کە بەبێ دەستێوەردانێکی ڕاستەوخۆی عەسکەری کرا. "دەوڵەتیی قووڵ" دەبێ بۆ خۆی چاو بەدەستکاریکردنی دووبارە ڕێکخستنەوەی چەند بوارگەلێکدا بخشێنێتەوە بەوجۆرەی چەند ملدانێک لەلایەکی تر نیشان بدات: بەم شێوەیە، لە ماوەی بەشێکی گەورەی ساڵەکانی ١٩٩٠دا، تورکیا وەزارەتێکی هەبوو کە ئەرکی پاراستنی مافەکانی مرۆڤی پێ سپێردرابوو، وەک دەڵێن بەم بۆنەیەوە، ئەم وەزارەتە هەرگیز دەرفەتی ئەوەی لەدەست نەدا پێشێلکارییەکانی بواری مافەکانی مرۆڤ لە قاو بدات. بەڵام هیچ چاکبوونێکی ئاوها تۆمار نەکرا و "دەوڵەتی قووڵ" بەردەوام دەبێ لە بەئەنجام گەیاندنی نایەکسانییێکی تەواو بەئەستۆ هەڵگرتوو بەناوی داکۆکیکردن لە بەرژەوەندییە نەتەوەییەکانەوە. دەنگی نەیارانە ڕێگەیان پێ دەدرا. بەڵام وەکو خاین بەنەتەوە مامەڵەیان لەگەڵدا دەکرا و پەڕاوێز خرابوون. هەروەک ئەوەی یاداشتنامە ناوخۆییەکانی سوپا بە مێژووی نیسانی ١٩٩٨، نیشانی دەدەن کە دەستبەسەرداگرتنی زانیارییەکان بووەتە تەکنیکێکی شەرعی بۆ ناوزڕاندنی ڕێکخراوەکانی مافی مرۆڤ و ڕۆژنامەوانە

لیبراڵەکان. ئەم بەڵگەنامە نهێنییانە، کە لە ڕێگەی زانیاریدەرێکی نەناسراو بۆ ڕۆژنامەوانی لیبراڵ نەزلی ئیلجاک نێردراوە کە، داوا لە سەروتارنووسەکانی نزیک لە سوپا دەکات بۆ ئەوەی هەڵمەتێک دژ بەدوو لە هاوکارەکانیان: محەمەد عەلی بیراند و جەنگیز چاندار بەڕێوە ببەن[۲۰۸]. ئەم دوو کەسایەتییەی کە ناو و دەنگیان لە سنووری تورکیا چووەتە دەرەوە، زۆر ڕەخنە لە سوپا دەگرن و لایەنگیری چوونە ناوەوەی تورکیان بۆ ناو یەکەتیی ئەورووپا، بەوە تاوانبار کران کە داکۆکی لە بەرژەوەندییەکانی پەکەکە دەکەن (سەرۆکی ئەرکانی گشتیی سوپا، کە ددان بەڕاستیی ئەم بەڵگەنامانەدا دەنێ، بەناوی "بەرژەوەندییە نەتەوەیییەکان "ەوە پاساو بۆ ئەم هەنگاوهەڵگرتنە دەهێنێتەوە). یەکێکی تر لە نیشانەکانی دەستکاریکردنی سیاسیی "دەوڵەتی قووڵ": سزای لەداردان بوو کە چیی تر لەوەتای ساڵی ١٩٨٤-ەوە پیادە نەکراوە (و لە ٣ ئابی ٢٠٠٢یش سڕدرایەوە)، بەڵام ئەم کارە لەژێرەوە سپاردرایە چەتە یونیفۆرمەکان.

دواجار لە ماوەی ئەم دە ساڵییەدا، "پارتی هێزەکانی عەسکەری"[۲۰۹] بۆ خۆی خاوەنی دەستوورێکی تەواو پارەلێل بوو بەناوی "پرەنسیپەکانی سیاسەت و ئاسایشی نەتەوەیی"، کۆمەڵە یاسایەک، بەڵام بەنهێنی کە لە دوو کتێب و دە دوازدە پاشکۆیەک پێک هاتبوو کە تەنیا دوو دانەی لێ دراوەتە حکوومەت کە لە بەرامبەر "وەرگرتنی نوسخەکان"دا داوای پسوولەی ئیمزاکردنی وەرگرتنی نوسخەکان دەکات. بەهەمان شێوە، ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوەیی گۆڕدرا بۆ تاقە دەسەڵاتی پێناسەکردنی "تەنگژەکان" و ئەو وەڵامانەی کە دەبێ بیانداتەوە. یاسایەک لە ٩ی کانوونی دووەم ١٩٩٧ دەرچوو کە ئەنجوومەنی نیشتمانیی لەم بوارەدا لە هەموو دەسەڵاتێک بێبەش کرد. "نووسینگەی تەنگژەکانی سەرۆک وەزیران" کە سەر بەسکرتێری

208. N. Ihacak, Sert Adımlarla´Her yer Inlesin. 28 fiubat'ın Perde Arkası, Istanbul, Tümas, 2001.

209. S.Vaner, La Turquie en mouvement, Bruxelles, Complexe, 1996

ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوەییە لەوە بەدوا، عەسکەرتاریک "دەسەڵاتی ئەوەی دەبێ هەموو پرەنسیپەکانی ئاراستە سیاسییەکان دەستنیشان بکات، دەستکاریی پرەنسیپە ئاراستەکارییەکانی ئێستە بکات و گۆڕانکاریی پێویست بخاتە ناو ئەو بەڵگەنامانەی کە تایبەتن بەئاسایشی نەتەوەییەوە"[٢١٠].

ویست بۆ دروستکردنی ئاخاوتنێکی هەژموونگەرا، بێگومان تایبەتمەندێتییەکی هەرە بەرچاوی ئەم سترەکتوورە نوێیەی دەسەڵات بوو کە دواجار بەوە کۆتایی هات کە کەمالیزمی وەکو "تەوافوقێکی بەزۆرەکی"[٢١١] سەپاند و "ناکەمالیزمی" گۆڕی بۆ چەند شتێکی ناماقووڵ لە ژیانی سیاسی و ڕووناکبیریی تورکیدا. کە ئەمە واتەی قامک خستنە سەر ناسیۆنالیستە کوردەکان یان ئیسلامییەکانی دەگەیاند وەکو "دوژمنی ستراتیجی"ی وڵات، یان ڕیسواکردنی ڕووناکبیرە لیبراڵەکان، کە ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوەیی بەردەوام لە هەوڵی ئەوەدا بوو کە پشتیوانیی بەشێکی ڕای گشتی: ڕۆژنامەوانی، برێک لە دەنگەکانی "کۆمەڵگەی مەدەنی" یا کۆنە دەستەی سیاسی بەدەست بهێنێ. ئەم یان ئەو ڕووداوانەی کە پێوەست بوون بەپەکەکە یان ئیسلامییەکان بەوردی بەرچاو خران، سەروتارنووس یان مامۆستایانی زانکۆ یان هەتاوەکو پسپۆڕگەلی ئاسایشی نەتەوەیی مەترسیی گەورەی "جیاوازخوازی" یا "کۆنەپەرستی"یان لێک دەدایەوە و داوای وەفاداریی هاووڵاتییانیان دەکرد لە بەرامبەر نیشتمان، بەرامبەر بەئاڵا، بەرامبەر ئاخاوتنی ئەتاتورک و بێگومان بەرامبەر ئەو دەسەڵاتەش کە ئەرکی پارێزگاریکردنی ئەم بەها پیرۆزانەی پێ سپێردرابوو. دووانەی "دۆست–دوژمن" جێگەی هەموو پرۆژەیەکی سیاسی و کۆمەڵایەتیی گرتەوە. لەم

210. A. lnsel & A. Bayramoglu (dir), Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu, Istanbul, Birikim, 2004.

211. E. Copeaux, “le consensus obligatoire”, in I. Rigoni, (dir.), Turquie, les mille visages. Politique, religion, femmes, immigration, Paris, Syllepse, 2000, pp. 89-104.

دیدگـایەوە عـەسکـەرتارەکـان دەتوانن بەئـاسـانـی داخـوازینامــەی خـوێندن بەزمـانـی کوردی وەکـو " هەڵدێری خیانـەت بـەرانبەر بەنیشـتـمـان" وەسپ بکەن یان سەروتارنووسە لیبراڵەکان ، ئەوروپاییخوازەکان وەکو "سیڤەرچییەکان"* پێناسە بکەن کە ڕێگە بۆ تێکدانی نیشتمان ئاوەڵا دەکەن[٢١٢] .

مـامـۆسـتـای زانکۆ ئەحـمـەد ئەنسـیل[٢١٣] ، ئەو ڕێژیمەی کـە لە سـاڵەکـانی ١٩٩٠دا لە تورکیا هاتووەتە سەرکار وەکو "ڕێژیمێکی ئاسایشی نەتەوەیی " پێناسە دەکات. چەمکێک بەدەر لە هەمـوو شـیکردنەوە و هەمـوو گفتوگۆیەک. وەختـایەک لە ئابی ٢٠٠١ مـەسـعـوود یەلماز، جێگری سـەرۆک وەزیران، داوای پێویستی دەرچوونی کرد لە "ڕێژیمی ئاسایشی نەتەوەیی" وەڵامەکە ئەو هێندە چاوەڕوانی نەبرد: بەڕاگــەیاندنێکی فـــەرمی، ســوپا ســـووک و ســـانا بەسیاسەتوانێکی بێ شەرەف تۆمەتباریان کرد. یەلماز ناچار بوو بکشێتە دواوە[٢١٤] .

دواین کردەوەیەک بەناوی ئەجەوید: ١٩٩٨-٢٠٠٢

کە بولند ئەجەوید حکوومەتە کەمینەییەکەی لە (٢ی دیسـەمبەری ١٩٩٨) لەناو تورکیایەکی گـوێڕایەڵدا دروست کرد، ئیتر سیـستـمی ڕێکخراوەیی، هەژموونی عەسکەرتارەکان و دیسپلینی کۆمەڵایەتی کە بەناوی بەرژەوەندیی باڵای نەتەوە داوا دەکران، چیی تر بەیەکەوە ناکۆک نەبوون، بگرە بەتەواویش تێکەڵاو بووبوون و نەدەزانرا ئیتر کام لەم دوو دوژمنە: "تیرۆریزمی جیاخواز" یان "ئیسلامی کۆنەپەرست" مـەترسیی کوشندەتر پێک دەهێنن. هەڵبەت هەر زوو یەکەمی ئەم مەترسییانە نزیکیی ڕوودانی خۆی لەدەست دا. وا پێ دەچێ

* sevristes: سیـڤەرچییەکان "ئەوانەی کە دەیانەوێ پەیماننامەی سیـڤەر زیندوو بکەنەوە"، واتە ئەوانەی دەیانەوێ تورکیا دابەش بکەن. (وەرگێڕ)

212. H.Bozarslan, “La crise comme instrument politique en Turquie”, In "Esprit”, 2001, n. 1, pp. 145-157.

213. A.Insel ,"Çozüm Istemeyenler" ,In, Radikal, 25.11. 2002.

٢١٤. چاپەمەنیی تورک ٥ی ئۆکتۆبەری ٢٠٠١.

لەسەر داوای کەسیی سەرۆک بیل کلنتۆن، ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا تورکیای ئاگەدار کردبێتەوە کە عەبدوللا ئۆجەلان لە کینیا لە باڵیۆزخانەی یۆنانە. پاڵەپەستۆی ئەمەریکایی بۆ سەر ئەسینا و نیرۆبی بەرهەمی بوو و تورکیا توانی سەرۆکی پەکەکە بڕفێنێ (ئۆجەلان گوێزرایەوە بۆ زیندانی عەسکەریی ئیمرالی، هەمان ئەو شوێنەی کە سەرکردە لێخراوەکانی پارتی دیموکرات لە ساڵی ١٩٦٠ تێیدا زیندانی کرابوون). ئەم دەستگیرکردنە هەر تەنیا زەبرێکی زۆر گورچکبڕ نەبوو بۆ ڕێکخراوەکە، بگرە قازانجێکی سۆزداری بێ شوماریشی لێ کەوتەوە کە حزبە توندڕۆیە ناسیۆنالیستەکان ئەم دەرفەتەیان لە دەست نەدا بۆ خۆیانی بەکار بهێنن. ئەم هەڵبژاردنانەی کە دوو مانگ دواتر کران (١٩ی نیسانی ١٩٩٩) بەهەمان ئەو شێوەی پارتی ئیسلامی پەراوێز خست، دینامیکییەتی "دووەم هەڕەشەی ستراتیجی"یشی تێک شکاند.

پارتی چەپی دیموکراتی ئەجەوید لە کاتی هەڵبژاردنەکان بەربەستی ٢٠٪ بڕی و (٢١,٧١٪)ی دەنگەکانی هێنا بۆ ئەوەی وەکو یەکەم پارتی ناو ئەنجوومەن خۆی بسەپێنێ، بەشوێنیەوە پارتی بزووتنەوەی نەتەوەیی (ڕاسترۆی توندڕۆ)ی دەوڵەت بەهچەلی لە ١٨,٣٪ی دەنگەکانی هێنا. پارتی ئیسلامیی فەزیلە نرخی ئەو ترسەی دا کە لە سۆنگەی پاڵەپەستۆکانی عەسکەرتارەکان بۆ سەر ڕای گشتی دروست بووبوو و تەنیا بە لە ١٥,٤١٪ی دەنگەکان بۆ سێیەم پێگە کشایە دواوە. لە کاتێکدا کە پارتی نیشتمانی دایکی مەسعوود یەلماز بەئەنجامێکی کەمی ١٣,٤٢٪ دەربازی بوو و DYP ی تانسۆ چیللەر بە ١٢,٢٦٪ دەستبەردار بوو. CHP (کۆنە SHP) کە لەوە بەدوا لەلایەن دەنیز بایکال بەڕێوە دەچوو نەیتوانی ئاستانەی پێویستی ١٠٪ ببڕێ و خۆی لە دەرەوەی پەرلەمان بینییەوە.

بەئاسوودەییەکی گەورەی "عەسکەرتارەکان"، چارەنووسی تورکیا بە توندڕۆیە ناسیۆنالیستەکان (و دوژمنانی کوشندەی دە ساڵییەکانی ١٩٧٠) ئەجەوید و بەهچەلی سپێردرا، کە گەرچی هەردووکیان دژی ئیسلامییەکان

بوون، بەڵام شتەکان هەموو کات بەدڵی ئەوان نەبوو. ڕاستە لەسەر داوای ئەجەوید، میرڤە کاباکچی، پەرلەمانتێری پەچەدار، بەوەسیلەی سەربازی لە ئەنجوومەن وەدەرنرا و پاشان ماندانەکەی لێ سەنرایەوە.

بەڵام سەرۆک وەزیران پێوەندیی لەگەڵ فەتحوڵڵا گولەن، سەرۆکی کۆمیۆنیتەیەکی ئاینیی زۆر میانڕۆدا هەبوو، ڕاسترۆی توندڕۆیش بەردەوام بنکەیەکی ئاینیی هەبوو. بەڵام مەسەلە گرینگەکە شتێکی تر بوو کە ئەویش لەبارەی مەسەلەی کوردەوە بوو، هەردوو پارتی (ئەجەوید و بەهچەلی، وەرگێڕ) بیروڕای هاوبەشیان هەبوو کە بەقەد بیروڕای سوپا توندڕۆ بوو و پارتی ئیسلامی پەڕاوێز خرا.

وێڕای ئەو نیگەرانییانەی کە بەشداربوونی ڕاسترۆی توندڕۆ نایەوە «حەڤدە لە ئەندام پەرلەمانەکانی لە کردەی زەبروزەنگ تێوە گلابوون، هەتا لە کردەی خۆکوشتنەکانی ساڵانی ١٩٧٠یش»، حکوومەتی ئەجەوید پێشوازییەکی چاکی لێوە کرا: لەسەر ئاستی ناوەخۆدا، دواجار تورکیا ئارامییەکی بەخۆیەوە بینی، ئۆجەلان زیندانی کرا، حوکمی لەداردانی بۆ درا و بڕیاری ڕاوەستانی خەباتی چەکداریی دا (٣ی ئابی ٢٠٠٠) وێڕای چەند دەنگێکی نەشاز، کەچی پارتەکەی بەشوێنیەوە چوو. ئیسلامیزمی سیاسی توانی بەسەختی لە شکستی هەڵبژاردنەکەیدا ڕاست بێتەوە و بە بارێکی گرژی ناوەخۆییدا تێپەڕ دەبوو و دواتر دوای قەدەغەکردنی فەزیلەت دوو کەرت بوو.

ڕاستییەکەی ئەجەوید، مانگێک بەر لە هەڵبژاردنەکان ڕای گەیاندبوو کە تورکیا بەبێ دوژمن نامێنێتەوە:

> "هێزی تورکیا لەوەبەدوا بەدیار دەکەوێ. ئەمە نەک هەر تەنیا وڵاتانی ناوچەکە بگرە هاوپەیمانە ڕۆئاواییەکانیشمان نیگەران دەکات. ئەمانەی دوایی دەیانەوێ تورکیا هەر لەژێر کۆنترۆڵی خۆیاندا بێ. بۆیە ئێمە هەردەم بەرەو ڕووی کێشەگەلێک دەبینەوە کە لە ناوچەکە یان لە وڵاتانی دەرەوەی ناوچەکەوە دێن. ئێمە لەگەڵ پەکەکە بەکۆتا دەگەین. بەڵام ئامرازگەلی تر، بیانووی تر

[دەدۆزنەوە] . ئێمە دەبێ ئامادە بین، ئەمە نرخی گەورەبوون و بەهێزی تورکیایە"[٢١٥].

بەڵام لەسەر ئاستی ناوخۆدا، دوژمنی بەر ئامانج، هەڕەشەی سنووری بۆ سەر یەکپارچەیی دەوڵەت یان بۆ سەر لایکییەکەی خەریک بوو کەم ببێتەوە.

بەهەمان شێوە لەسەر ئاستی دەرەوەشدا، دوای سکەندالی نیرۆبی، کە پەردەی لەسەر پێوەندییەکانی لەگەڵ پەکەکە هەڵدایەوە، یۆنان کۆششی بوو بۆ ئەوەی لەگەڵ ئەنقەرە ئاشت بێتەوە و حکوومەتی نوێی ئەڵمانیای گێرارد شرۆیدەر لایەنگیری ئەوە بوو ستاتووی کاندیدای چوونە ناو یەکەتیی ئەورووپا بە تورکیا ببەخشرێ. لووتکەی ئەورووپایی لە هێلێنسکی (دیسەمبەری ١٩٩٩) ئەم مژدەیەی دروست کرد کە دەمێک بوو تورکیا بەتاسەوە بوو بۆی.

لەگەڵ ئەوەشدا حکوومەتی ئەجەوید هەر زوو هەموو متمانەیەکی خۆی لەدەست دا. خەمساردیی دەوڵەت لە ئاست بوومەلەرزەی ئەستەمبوڵ (١٧ی ئابی ١٩٩١) کە بەگوێرەی ئامارە فەرمییەکان نزیکەی ٢٠,٠٠٠ قوربانیی لێ کەوتەوە، تەنیا تاقە سەرچاوەی ناڕەزایی نەبوون. دیاردەیەکی تر وڵاتی هەژاندبوو: ئەویش دیاردەی گەندەڵی بوو. ئەجەوید بە گەندەڵی تاوانبار نەدەکرا، چونکە ئەو بە شێوازی ژیانی زۆر دەستپێوەگرانەی خۆیەوە ناسراو بوو، لە وڵاتێکدا کە پیشەی سیاسەتوانەکان تەنیا بەو گرێبەستانە سەرنج ڕاکێشە کە بندەستیان دەخات، کەچی ئەجەوید بەهیچ شێوەیەک کەمترین بەخشیشی قەبووڵ نەدەکرد و چەندین گرێی دە ساڵیی بوو هەر بەو مووچە سادەیە دەژیا کە وەزیفەکانی بۆیان دابین دەکرد. بەڵام ئەو حکوومەتەی ئەو بەڕێوەی دەبرد، بەڕای هەموو چاودێران گەندەڵترین حکوومەت بوو لە مێژووی وڵاتدا. هەموو پرۆژەیەکی بەکەرتی تایبەتیکردن یان هەر تەندەرێک کە برێک بەنرخ بوایە بەم شێوەیە دەبوو بەسکەندال، نیو دەرزەنێک لە وەزیرەکانی ناچار کران واز بهێنن، وەزیری ناوخۆ، سەعدەدین تانتانی پارتی نیشتمانیی دایک بە شێوەیەکی دڕندانە لەسەر داوای یەلمازی سەرۆکی پارتەکەی لێ خرا

215. "Eçevit:Pkk Biter Bafika Araç Bulurlar", In “Hürriyet”, 29.03.1999

لەبەرئەوەی زۆر دەستی لەو کاروبارە گومانـاوییانە هەبوو کە حکوومەت تێوەی گلابوو. هەرچی حوسامەدین ئۆزکان، جێگری سەرۆک وەزیران و ئالیکاری سەرسەختی ئەجەوید بوو، لەسەر ترۆپکی ئیمپراتۆریایەکی ئابووری بوو کە سەرچاوەکەی زیاتر جێگەی گومان بوو.

دووەمین هۆکاری لەدەستدانی جەماوەریبوونی حکوومەت، ڕاستەوخۆ پێوەست بوو بە گەندەڵی، تەنگژەی ئابووری بوو کە لە هەلومەرجێکی سوریالیدا دەتەقییەوە. لە کاتی کۆبوونەوەی ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوەیی، سەرکۆمار، ئەحمەد نەجدەت سیزار (کە لە نیسانی ٢٠٠٠ لە جێگرتنەوەی دێمریلدا هەڵبژێردرا)، سەرۆک وەزیرانی بەوە تۆمەتبار کرد کە "لەناو قوڕ و لیتە دانیشتووە" و دەستووری خستووەتە ئەستۆی جێگری سەرۆک وەزیران، ئەربەکان. ئەجەوید کۆبوونەوەکەی جێ هێشت و لە کاتی کۆنفرانسێکی ڕۆژنامەوانیدا زۆر بەتوندی ڕەخنەی لە سەرکۆمار گرت. چەند دەقیقەیەک دواتر، زیاتر لە ١٠ ملیارد دۆلار لە تورکیا ئاودیو کران. ئەم پارە بێگانە بێ شومارەی ئاودیوکردنە تا ڕادەیەک بوو بەهۆی لاوازکردنی زیاتری ئابووری (پێشتر لە ساڵی ١٩٤٩ ئیفلاسی پێنج بانقی گشتیی تەنگژەیەکی گەورەی نایەوە). لەوساوە کەرتی گشتی کە نابوودی ساڵانەی لە پێنج ملیار تێپەڕی دەکرد، کە لە یەک کاتدا بەکار دەهێنرا بۆ دروستکردنی دەرفەتی کار، بەوەی ڕێگەی بەپارتە سیاسییەکان دەدا بەم شێوەیە بازنەی موشتەرییەکانی خۆیان فراوان بکەن و لە سایەی بەکەرتی تایبەتیکردنیشدا گیان بە بەر گەندەڵیدا بکەن[٢١٦].

پارەبازی بەلیرەی تورکی کە لە ماوەی چەند ڕۆژێکدا زیاتر لە نیوەی بەهایەکەی خۆی لە دەست دابوو و قازانجی زۆری لە ڕادەبەدەری سوود لە ماوەیەکی زۆر کورتدا، حکوومەتی ناچار کرد پرۆگرامێکی چاکسازی پیادە بکات. "چارەسەری شۆک"ی کەمال دەروێش، ئەو وەزیرەی کە بەپەلە لە بانقی جیهانییەوە هێنرایەوە، بەرهەمی بوو، بەڵام بەنرخێکی زۆر بەرز: لە کاتێکدا

216. Ü. Cizre, Muktedirlerin Siyaseti, Istanbul, I1etifiim, 1999.

که هەڵئاوسانی دارایی بەردەوام بوو لە نزیکەی ٨٠٪ی دەدا ئابووریی وڵات بۆ زیاتر لە ٩,٥٪ بەرتەسک بووەوە و بوو بەهۆی بڵاوبوونەوەی گەورەترین شەپۆلی هەژاری لە وڵات لە وەتای شەڕی دووەمی جیهانییەوە. قەرزی دەرەکی ئاراستەکەی بەرز بووەوە: لە ١١٥,٦ ملیار سەرەتای ٢٠٠٠ گەیشتە ١٢٦ ملیار لە ساڵی ٢٠٠٢دا. ڕێژەی قەرزی دەرەکی بە بەراورد لەگەڵ داهات و بەرهەمی نیشتمانیی PNB لە ماوەی یەک ساڵدا (٢٠٠٠-٢٠٠١) لە ٢٨,٧٪ گەیشتە ٦٨,١٪ بێگومان "تەقینەوەی کۆمەڵایەتی" کە ئەو هێندە ترسی ئەوە هەبوو ڕوو بدات، کەچی ڕووی نەدا، بەڵام پێوەندییەکە نەدەکرا چیی تر لەنێوان گەندەڵی و جامبازیدا دیاری بکرێ، تەنگژە و هەژاریبوون هەستێکی شپرزەی دروست کردبوو.

سێیەمین هۆی ناڕەزایی بەتایبەت لەناو "خەڵکانی چەپ"دا کە هێندێکیان بۆ ڕێزگرتن لەو پیاوەی کە لە ساڵەکانی ١٩٧٠ لەناو سیاسەتی تا ئەوپەڕی داپڵۆسێنەرانەی حکوومەت ژیا، داپڵۆسێنێک کە بیروڕای گشتی بەزەحمەت دەیتوانی پێوەستی بکات بەپێوەند لەگەڵ هەر "هەڕەشەیەک دژی نەتەوە" هەر چۆنێک بێت، دەنگیان بەئەجەوید دا. هەزاران قوتابیی کورد کە بە شێوەیەکی ئاشتییانە داوای مافی خوێندنیان دەکرد بەزمانی دایکیان کە، ئەمە هاوجووت بوو لەگەڵ ئەو پەیمانانەی کە ئەنقەرە لە لووتکەی هێلنسکیدا دابووی، گیران، ئەشکەنجە دران، بەسەدانیان لە زانکۆیەکانیان دوور خرانەوە. وەڵامی تۆڵەسێنەری حکوومەت لە بەرامبەر مانگرتن لە خواردنی زیندانییانی چەپی توندڕۆ کە ڕەتیان کردەوە بیانگوازنەوە بۆ ناو ژووری ئینفرادی، ئەو هێندە شەرمەهێن بوو کە هەر وەکو کوشتن وابوو. لە دیسەمبەری ٢٠٠٠ ئۆپەراسۆنی بەناوی "گەڕانەوە بۆ ژیان" کە دەبوو ژیانی زیندانییەکان ڕزگار بکات، بەمردنی سی و پێنج کەس لەوانە کۆتایی هات[٢١٧]. ئەوەی بەڵگەنەویست بوو ئەوە بوو کە مەبەست لەمە تۆڵەسەندنەوە

217. H.Bozarslan, From Political Contest to Self-Sacrifice: Violence in tbe Middle East, Princeton, Marcus Wiener, 2004.

بوو کە دەوڵەت کـردی وەکـو وەڵامـێک بۆ ئەو تەقـینەوەی کـە لەلایەن چەپی توندڕۆ دژ بەدوو پۆلیس لە ئەسـتـەمـبـۆڵ ڕێک خـرابوو، پاشـان حکوومـەت بڕیاری دا لێ بگەڕێ سەدان زیندانی بمرن کە بەردەوام بوون لە مانگرتنی بێ کۆتاییی خۆیان لە خواردن. ئەگەر کێشەی ئەم زیندانییانە کەسی جۆش نەدا، هەتا لەناو گەڕەکە عەلەوییەکانیشدا، بەڵام ڕای گشتی تا ئەو هێندە ئامادە نەبوو ئەوە قەبووڵ بکات کە ئەم مردنانە لە پرۆسیسێکی ئیعدامکردن بچن.

سەربارى ئەوە، حکوومەت سەرکەوت لەوەی ستاتووی کاندیدای تورکیا بۆ کـاندیداکـردنی یەکـەتیی ئەورووپا بەردەست بخـات، بەڵام حکوومـەت هەمـوو شتێکی دەکرد بۆ ڕێگەگرتن لە جێبەجێکردنی مەرجە پێویستییەکانی چوونە ناو ئەو یەکەتییەوە. بەم شێوەیە سکرتێری گشتیی ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوەیی، جەنەراڵ تونەر کلینچ، ئاماژە بەپێویستیی تورکیا دەکات تا خۆی لە ئێران و ڕووسیا نزیک بکاتەوە و لە بڕۆکسێل خۆی بانگهێشتنی ڕەوەندی تورک دەکات دژی یەکەتیی ئەورووپا بەرەنگاری بکەن[218]. ئەو ڕیفۆرمانەی کە حکوومەت پەیمانی دابوو لە ئەنجامدا هەر شێوازێکی جوانکارییان هەبوو و هەریەکەیان وەکو "ئیمتیاز"ێک بۆ چوونە ناو یەکەتیی ئەورووپا پێشکێش دەکران لەژێرەوە زیاتر بە شێوەیەکی دوژمنکارانە پێناسە دەکران. هەر "ئیمتیازێک" بە یاسایەکی تر یان بەپراکتیکی هێشتا زیاتر توند هاوسەنگیی ڕادەگیرا. بۆ نموونە لە ساڵی ٢٠٠٢ بڕیاری ڕێگەدان بەبڵاوکردنەوە بە"زمان و دیالێکتە ناوچەییەکان" و خوێندنیان لە دامەزراوەی تایبەتیدا وەکو هەڵگرتنی ئەو قەدەغەکردنەی کە خرابووە سەر زمانی کوردی پێشکێش بە ئەورووپا کرا. لە ڕاستیدا ئەم هەنگاوانە نەک تەنیا هەر هیچ نەبوون، بگرە هەموو خۆپێشاندانێک کە داخوازی مافی خوێندن بەزمانی کوردی بکات بەتوندی سەرکوت دەکرایەوە.[219]

دواجار پشتیوانیی عەسکەرتارەکان بۆ حکوومەت هەرگیز بەس نەبوو بۆ

218. “Zaman”, 25.04. 2003.

219. “Özgür Politika”, 31.01.2002/01.02. 2002.

زامنكردنی هاوبەندیی ناوخۆیی. ئەگەر ئەجەوید چاكترین پێوەندیی لەگەڵ ڕاستڕۆی توندڕۆدا هەبوو، بەڵام وەزیرەكانی حزبەكەی وا نەبوون. سی ساڵ دواتر پاش ئەوەی پیرە سەردارەكەی، عیسمەت ئینینۆی هەڵگێڕایەوە، سەرۆك وەزیران، زۆربەی جار لە سۆنگەی نەخۆشیدا ئامادە نەدەبوو، هەروەها تا دەهات زیاتر بەدەست پووكانەوەی بیرەوەری گیرۆدە بوو كە ئەویش بەنۆرەی خۆی بوو بەقوربانیی یاخیبوونی گەنجە هاوكارەكانی خۆی، لە تەمووزی ٢٠٠٢، حەوت لە وەزیرەكانی، لەوانە ئیسماعیل جرم، كە بانگەشەی بۆ ئاشتیبوون و ڕۆئاواخوازیی توركیای دەكرد لە دەرەوە و كەمال دەروێش كە قەبووڵی كرد پۆستی خۆی لە بانقی جیهانی بەجێ بهێڵێ بۆ ئەوەی بەهانای ئابووریی توركیاوە بێت، هەروەها پێنج وەزیری تر و سی و حەوت پەرلەمانتاری پارتەكەی بڕیاری وازهێنانیان دا و نیازی خۆیان ڕاگەیاند بۆ ئەوەی پارتێكی نوێ دابمەزرێنن. ئەم وازهێنانە لە حزب زەنگی مردنی حكوومەتەكەی ئەجەویدی لێ دا كە قەبووڵكردنی هەڵبژاردنی پێشوەختە بوو لە ٣ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٢دا.

پاشبار: ٣ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٢

٣ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٢ نیشانەی كۆتاییی دەستەی سیاسیی پیرانی تورك بوو. بەساڵاچووەكانی وەك ئەجەوید یان ئەربەكان كە بەرەو نۆیەم گرێ دە ساڵیی ژیانیان دەچوون، یان بچووكترەكانی وەك یەلماز، چیللەر یان بەهچەلی كە لە شێست ساڵی نزیك دەبوونەوە، ڕامالدران. پارتی چەپی دیموكراتی ئەجەوید، كە یەكەم پارتی سیاسی بوو ساڵی ١٩٩٩ زیاتر لە ٢١٪ دەنگەكانی هێنا كەچی ئەمجارە هەر لە ١,٢٣٪ی دەنگەكانی هێنا. "خائینەكان" كە پارتی دیموكراتیان بەجێ هێشت بۆ ئەوەی "پارتی توركیای نوێ" دروست بكەن لەو باشتر نەبوون: لە ١,١٥٪ی دەنگەكانیان هێنا. هەریەكە لە پارتە هەمەچەشنە كەمالیستەكان دەبوو بەكەمتر لە ٠,٥٪ دەستبەردار بن. DYPی چیللەر، ANAPی یەلماز، MHPی بەهچیلی كەوتنە خوار ڕێژەی ١٠٪ كە دەرگەی ئەنجوومەنیان بە ڕوودا داخستن. پارتی سەعادەت «پارتی پیرە

ئەربەکان، کە دوای قەدەغەکردنی ڕەفاه و فەزیلەت دامەزرا» کەمتر لە ٣٪ی دەنگەکانی هێنا. پارتێکی نوێ، پارتی گەنجان، پارتی پیاوانی بازرگانیی ناسیۆنالیست و پۆپۆلیست، جەم ئۆزان، سەرسامیی دروست کرد، بەڵام لە ٢٥,٧٪ی دەنگەکان تێپەڕی نەکرد. هەرچی DEHAPی پارتی پرۆکورد بوو، گەرچی ئەنجامگەلێکی سەرسوڕهێنەری لە کوردستاندا بەدەست هێنا، بەڵام ئەنجامی دەنگەکانی لەسەر ئاستی نیشتمانیدا لە ٢٣,٦٪ تێپەڕی نەکرد.

تەنیا دوو پارتی چوونە ناو پەرلەمان، بەم شێوەیە تا ڕادەیەکی زۆر دابەشکردنی دەسەڵاتی سیاسییان ئاسان کردەوە. AKPی ڕەجەب تەیب ئەردۆگان (پارتی داد و گەشەپێدان، باڵی جیابووەی کۆنە پارتی ئیسلامی): ٣٤,٢٦٪ و CHPی "دەنیز بایکال" کە، دوای چەندین گفتوگۆ گەیشتە ئەوەی کەمال دەروێش، وەزیری ئیستیقالەدراوی ئابووری بەلای خۆیدا "بگوێزێتەوە"، توانی لە ١٩,٤٪ی دەنگەکان بەدەست بهێنێ. سیستمی هەڵبژاردن کە دوای کودەتای ١٩٨٠ دامەزرابوو، بەمجۆرە لە ٤٦٪ی دەنگە دراوەکانی لەودیو نوێنەرایەتیکردنی پەرلەماندا هێشتەوە[٢٢٠].

سەرکەوتنی پارتی داد و گەشەپێدان (AKP)، پارتێک کە لە یەک کاتدا "میانڕۆ" و "دژی دەسەڵات" بوو، بەر لە هەرچی نیشانەیەکی بەدیهی ئیفلاسی سیستمێکی سیاسیی پارچە پارچە و ڕێکخراو بەدەوری کەسایەتییە سواوەکان بوو. وەک سۆسیۆلۆج، ئومێد جیزرە[٢٢١] لێکی دەداتەوە، لە ماوەی دوو گرێی دە ساڵیدا کە بەدوای کودەتای ١٩٨٠دا هاتن، پارتە سیاسییەکان بووبوون بەکارتێل "یەکگرتنی کۆمپانیایەکان" و مانەوەی خۆیان تەنیا بە نزیکیی خۆیان لە دەوڵەت (سوپا، دامەزراوەی مەدەنی)دا زامن دەکرد. هەموو توانایەکیان لەدەست دابوو لەوەی سیاسەت بکەن، هەر بەگرەوی موشتەرییە ناوخۆییەکان یان نیشتمانییەکان دەستبەردار دەبوون. وەک ئەنتی

220. A.E. Turan, Türkiye'de Seçmen Davranifii Önceki, Kirilmalar ve 2002 Seçimi, Istanbul, Bilgi Universitesi, 2004.

221. Ü. Cizre, Muktedirlerin Siyaseti, Istanbul, I1etifiim, 1999.

کۆمۆنیزمی ساڵەکانی ١٩٦٠-١٩٧٠ ناسیۆنالیزمێکی شەڕوانی و لە برێک حاڵەتیشدا دژە ئیسلامیی سەرەتایی، تاقە سەرچاوەی شەرعانیەتیان بوو.

چینی سیاسیی هەروەها نرخی چەندین سکەندالی هەمەچەشنەی دا کە بە بێدەنگی بەڕێوە چوون. سکەندالی سوسورلوک بەئاشکرا ئەوەی بەرچاو خست کە چۆن ئەو ئێش و ئازارەی کە بەکلۆڵی و خوێن چێشترا، لەسەر شێوەی قازانجێکی هاوبەش بەسوودی "باندەکان" شکایەوە و دیزە بەدەرخۆنە کرا و (تەنیا چەند "دەستێکی چکۆڵە" حوکم دران). کاری بەردەوامی گەندەڵی وەکو "کاروباری خێزانی" چارەسەر دەکرا. هاریکاریی ناوەوە ئەوەی دەسەلماند کە کلاسی سیاسی هەر کات یەکێک لە ئەندامەکانی بەکارێکی گەندەڵی هەڕەشەی لێ بکرابوایە، ئەو بیرۆکەیەی بەهێز دەکرد کە ئۆپۆزسیۆن و حکوومەت لە ڕاستیدا دوو ڕووی هەر هەمان "دەستە و تاقم" بوون.

بەهەمان شێوە جەمسەری شەڕوانیی داروودەستەی سەربازی و مەدەنی کە بۆ ماوەی زیاتر لە یەک گرێی دە ساڵیی وڵاتیان لە ڕێگەی ترسی هەڕەشەی ئامادەسازی و کوشندەدا بەڕێوە دەبرد، نەیدەتوانی چیی تر "بلۆکی هەژموونگەرایی" بەرهەم بهێنێتەوە کە شەرعیەتی پێ دەدا. نەک هەر سەروتارنووسەکانی نزیک لە سوپا و کۆنە خەباتکارانی چەپی توندڕۆ گۆڕدران بۆ ناسیۆنالیزمێکی زیادەڕۆ کە هەموو کۆششێکی خۆیان بۆ وروژاندنی هۆشیاریی "هاووڵاتییان" تەرخان دەکرد، بەڵام دوای وەستانی جەنگی چەکداریی پەکەکە و گۆڕانکارییەکانی ئیسلامیی سیاسی، ئیتر سەخت بوو ئەو بیرۆکەیە وەربگیرێ کە "دوژمنەکانی ناوەوە" وەک هەموو کات مەترسییەکی ئامادەساز پێک دەهێنن. هەوڵدانەکانی بەشێکی بیرۆکراتی بەوەی فەتحوڵڵا گولەن، سەرکردەی سەر بەدەوڵەتی ڕەوتێکی ئیسلامیی زۆر نایاب ئاشتیخواز وەکو " تیرۆریستی ژمارە یەک" و "گەورەترین هەڕەشەی ستراتیجی" بۆ سەر نەتەوە دابنێن بەشکستێکی پڕ سوێ کۆتاییی هات[٢٢٢].

222. Cf. pour les documents, le site Internet de F. Gülen: http://tr.fgulen.com/apage.

دەعوا نووسین لە کۆتاییی ساڵی ٢٠٠٢ دژ بەفۆنداسیۆنی ئەڵمانیایی کە پشتگیریی لە لێکۆڵینەوە کۆمەڵایەتییەکان دەکرد لە تورکیا (هێنریش بۆل، فریدریک ئەلبێرت، کۆنارد ئەدیناوەر) کە بەوە تاوانبار کرابوون کە ڕێکخراوێکی تیرۆریستییان دروست کردووە بەئامانجی دابەشکردنی تورکیا، لە سۆنگەی سروشتی گەپجاڕی گریمانەکە یەکەم لاپەڕەی ڕۆژنامەکانی پڕ کردەوە[٢٢٣]. میتینگە ناسیۆنالیستەکان کە بۆ پشتگیری لە بەردەوامیی مانەوەی تورکیا لە قوبرسی باکوری، پێش و پاش هەڵبژاردن ڕێک دەخران، نەیانتوانی جگە لە چەند هەزار کەسێک زیاتر لە ئەستەمبوڵ جۆش بدەن، لە کاتێکدا کە ٨٠,٠٠٠ تورکی قوبرسی لە کۆی ١٨٠,٠٠٠ تووڕەیی خۆیان دژی ئەنقەرە نیشان دا. لەبەر نەبوونی دوژمنی تەقلیدی، ئۆپۆزسیۆن کە زۆربەی جار لەنێوان دۆست و دوژمندا بەکار دەهێنرا، نەدەکرا چیی تر خۆیان بەرهەم بهێننەوە.

دواجار گرووپی دەنگدەرەکان سزای پارتی (سەعادەت)یان دا (لە ئامادەنەبوونی ئەربەکان کە، لە مافە مەدەنییەکانی بێبەش کرابوو، بە شێوەیەکی فەرمی پارتەکە لەلایەن ڕاجی کۆتان بەڕێوە دەبردرا) کە وەکو کۆنەخواز دیاربوو بێ توانا بوو لەوەی ئەلتەرناتیڤێک دروست بکات. دەنگدەرەکان پارتی "جیابووەکان" کە لەلایەن ڕەجەب تەییب ئەردۆگانی "گەنج" (لەدایکبووی ١٩٥٤)، کۆنە پارێزگاری (ئەستەمبوڵ)یان بەلاوە پەسند بوو کە سیمایەکی مۆدێرینی هەبوو. پارتی داد و گەشەپێدان (AKP) کە، هەر تەنیا ساڵێک پێش هەڵبژاردنەکان دامەزرابوو لە پارتە ئیسلامییە کلاسیکییەکانی ڕۆهەڵاتی ناوەڕاست نەدەچوو. زیاتر لەوەی لە حەسەن ئەلبەنا یا لە سەید قوتب، فیگوری ئەفسانەییی ئیسلامیی سیاسی بچێ، بۆ کۆنارد ئەدیناوەر و مەسیحییە دیموکراتەکانی ئەڵمانیایی دەگەڕایەوە. وەک چۆن ئەم "گاورانە" بوون بە گەرەنتیی دیموکراتی و سکیورالیزمی ئەڵمانیایی، پارتی "داد و

223. Cf. la presse turque de 05.03.2001 & http://wwww.fas.org/asmp/profiles/turkey-hr-02.htm.

گەشەپێدان"یش لە پرۆگرامەکەیدا نکوڵی لە سەرچاوەی موسڵمانیی نەدەکرد و وەکو گەرەنتیی دیموکراسی و سیکولاریزم لە تورکیا خۆی بەدیار خست. لە بەرامبەر دامەزراوەی عەسکەریی باوی دژە ئەوروپاییدا، پارتی داد و گەشەپێدان بەڕوونی بژارەی ئەوروپایی یەکەمینایەتییەکەی بوو.

بەم شێوەیە پارتی داد و گەشەپێدان توانی هاوپەیمانییەتێکی سەیروسەمەرە جۆش بدات «بێگومان چاوەڕوانکراو بوو بەوەی ئەم هاوپەیمانێتییە لە دەرفەتێکی کورت یان ناوەندیدا هەڵبوەشێتەوە»: ئیسلامییەکان کە "ئەردۆگان"یان وەکو پیاوی بەردەوامبوون دەبینی، هێندێکی تر بەپیاوی دابڕانیان دادەنا کە، چاوەڕوانییەکەی درێژەی کێشا، دەنگدەرە لیبراڵەکان وەکو جێگرەوەی ئۆزال پێشوازییان لێ کرد و چەپەکانیش وەکو تاقە ئەلتەرناتیڤی دیموکراتی ئەو ساتە حیسێبیان بۆ دەکرد، بەشێکی بۆرجوازی ئەستەمبۆڵ کە پرۆگرامە ئەوروپاییەکەیان بەڕاست وەرگرتبوو و دەنگدەرە کوردەکانی شارە گەورەکان کە لە ڕێگەی ئەوەوە گرێبەستێکی نوێیان لەگەڵ تورکیا ئیمزا کرد.

ئەردۆگان بەو پێیەی لە مافە مەدەنییەکانی بێبەش کرابوو، عەبدوڵڵا گول سەرکردایەتیی حکوومەتی گرتە دەست «ئەو قەدەغەکردنانەی کە بەرۆکی سەرکردەی ڕاستەقینەی گرتبوو لە دوای گۆڕینی یاسایەک هەڵگیران، ئەردۆگان لە سایەی هەڵبژاردنی بەشی لە ئاداری ٢٠٠٣دا وەکو ئەندامی پەرلەمان هەڵبژێردرا، بە فەرمی بوو بە سەرۆک وەزیران، گول کرا بەوەزیری کاروباری هەندەران». حکوومەتی نوێ هەر دەستبەجێ خۆی لە بەردەم دوو تەنگژەی هەرێمیدا بینییەوە: چوونە پاڵی قوبرس بۆ ناو یەکەتیی ئەوروپا و پاشان شەڕی کەنداو و پاشماوەکانی.

سوپا، ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوەیی و دیپلۆماتی تورکی، لەوەتای چەندین ساڵ بوو ئەوەیان ڕادەگەیاند کە چوونی قوبرس بۆ ناو یەکەتیی ئەوروپا و دروستکردنی قەوارەیەکی کوردی ژیاو لە عێراق یان هەتا چوونی هێزە کوردییەکان یان گەڕانەوەی ئەو کوردە مەدەنییانەی کە لەلایەن سەدام

حوسێنەوە لە شاری کەرکووک وەدەر نرابوون، بۆ ناو کەرکووک هۆی شەڕ پێک دەهێنن*. بەمجۆرە لە چەند مانگێکدا ئەم دوو "هێڵە سوورە" هاردڕان. لە ساڵی ٢٠٠٢ کوفی ئەنان، پلانێکی نوێی ئاشتیی پێشکێش کرد کە گەرەنتیی بەردەوامبوونی دەسەڵاتی قوبرسی تورکی دەکات، هەتا چەند بوونێکی سەربازیی ئەنقەرەش لە قوبرس ڕێگە پێ دەدات، لە بەرامبەردا ملدانی هەرێمایەتی لەسەر بەشێکی ئەو دوورگەیەی کە سێ گرێی دە ساڵیی دەبێ یۆنانییەکانی تێدا ژیاون و هەڵوەشاندنەوەی "کۆماری قوبرسی تورکیای باکور". هەتا ٨٠,٠٠٠ تورکی قوبرسی، لە کۆی دانیشتوانێکی ١٨٠,٠٠٠ کەسی، نیوەی کۆلۆنەکان کە لەوەتای ساڵی ١٩٧٤-ەوە جێنشین کراون. داوایان دەکرد ئەنقەرە نەخشەکەی نەتەوە یەکگرتووەکان قەبووڵ بکات. حکوومەتی نوێی پارتی داد و گەشەپێدان سەرەتا پشتگیریی خۆی بۆ ئەم نەخشەیە دەربڕی، بەر لەوەی لە بەردەم پاڵەپەستۆی سوپا پاشەکشە بکات کە نەتەوە یەکگرتووەکان و ئەورووپای بە" خواستی گیرخواردنی تورکایەتی لە ئەنادۆڵ"دا تۆمەتبار کرد. سەرکەوتنی عەسکەرتارەکان بەسەر ئەم دۆسیە هەستیارەدا سووکایەتییێک بوو بۆ تورکیا: چوونە ناوەوەی قوبرس بۆ ناو یەکەتیی ئەورووپا کە لەوە بەدوا حکوومەتی نیقۆسیای وەکو تاقە نوێنەری شەرعانیی تەواوی وڵات قەبووڵ کرد. تورکیا هیچ پەڕاوێزێکی بۆ نەمایەوە بۆ مانۆڕ بۆ ئەوەی هەڕەشەکانی پەنا بردنە بەر چەک پیادە بکات.

هەرچی سەبارەت بەو ترسە بوو کە ببینێ کوردەکانی عێراق قەوارەیەکی ژیاویان هەیە، تورکیا لەگەڵ وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بەتەنگژەیەکی بێ پێشینە گەیشت. کۆتاییی ٢٠٠٢ واشنتۆن داوای لە تورکیا کرد ڕێگەی بدات خاکەکەی بەکار بهێنێ بۆ کردنەوەی بەرەی دووەم دژ بەعێراق. ئەنقەرە لە بەرامبەر ئەمەدا داوای کۆمەکییەکی ٩٢ ملیار دۆلار و مافی ڕەوانەکردنی هێزێکی تورکی نزیکەی ٦٠,٠٠٠ سەربازی بۆ کوردستانی عێراق داوا کرد. واشنتۆن دواجار ڕازی بوو بەوەی کۆمەگییەکی ٦ ملیار دۆلاری تورکیا بکات

---

* هۆی شەڕ: causus belli

– برە پارەیەک کە تەواو بۆ ئەنقەرە دەگونجا– و ملی بۆ ئەوەش دا لەسەر بوونی سەربازیی تورک لە کوردستان کە ئەمە بەزیانی کوردەکانی عێراق تەواو دەبوو. بەڵام بەشێکی عەسکەرتارەکان زۆر کەم لایەنگیریی وڵاتە یەککگرتووەکانی ئەمەریکا بوون کە ئەمە بە بیری کەسدا نەدەهات، ئەم زلهێزەیان وەکو هەڕەشەیەک دەبینی دژ بە تورکیا و دەوڵەتانی تری ناوچەکە، ئەوانە بەئاشکرا دژی شەڕ بوون. بەپێچەوانەی دابی خۆی سوپا هیچ "ڕێنوێنییەک"ی نەدا. بەشێکی ئەنجوومەن لەبەر زۆر هۆ، هەر لە ئیلتیزاماتێکی ئاشتییانەوە بۆ ئالیکاریی نێوان گەلانی موسڵمان، دژی پێشنیازی حکوومەت بوون بەوەی ڕێگە بە وڵاتە یەککگرتووەکانی ئەمەریکا بدات بەرەیەکی دووەم لە تورکیا بکاتەوە، دژی پێشنیازەکە دەنگیان دا. ئەو کات هێزی کوردەکانی عێراق وەک بنکەی پشتەوە جێگەی ئەنقەرەیان گرتەوە و چوونە ناو کەرکووک. ئەنقەرە نەیدەتوانی هەڕەشەی خۆی بۆ پەنابردنە بەر هێز دژیان بەکار بهێنێ. ئەمەریکاییەکان ڕازی بوون لەسەر بالادەستیی کوردەکان بەسەر شارەکە بەوەی ڕێگەیان بەهەڵبژاردنی پارێزگارێکی کورد دا و لەسەر زاری پۆل وۆلفیتز–یش داوای لە تورکیا کرد کە داوای لێبووردن بکات[٢٢٤].

مێژووی ئەم "هێڵە سوور"انە پێش خۆڕاهێنانیان لەسەر تێگەیشتنی پەڕاوێزی تەسکی دیاریکراوی حکوومەتی نوێ داندرابوون[٢٢٥]. ئەم هێڵە سوورانە هەروەها لەسەر ئاستی ناوەوەشدا بەرتەسک کرانەوە: هەموو ریفۆرمێک یان هەر هەنگاوێک بەئاراستەی ریفۆرم، کاردانەوەی دوژمنکارانەی لێوە پەیدا دەبوو، کە بەنیوەچڵی یان بەتەنیا وەکو نووسینی

٢٢٤. ڕۆژنامەی Milliyet ١ی ئایاری ٢٠٠٣ و گفتوگۆی ناو ڕۆژنامە تورکییەکان، ڕۆژانی ٣–٩ی ئایاری ٢٠٠٣.

225. H.Bozarslan, Les “lignes rouges” de la Turquie à l'épreuve de la réalité, ln R. Leveau (dir.), Afrique du Nord-Moyen-Orient, Paris, La Documentation française, 2004.

سەر کاغەز دەمانەوە. بەم شێوەیە دوای چەندین هەوڵ و تێکۆشان، حکوومەت و پەرلەمان لە تەمووزی ٢٠٠٣ دوو دەستکارییان لە ستاتووی ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوەیی کرد: لەوەبەدوا ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوەیی هەموو دوو مانگ جارێک لە جیاتیی مانگی جارێک کۆ دەبنەوە و دەتوانن سکرتێرێکی گشتیی مەدەنییان هەبێ. کارە سەرەکییەکانی ئەم ئەنجوومەنە دەستکاری نەکران. لە بەرامبەر کاردانەوەی زۆریی سوپا و بەشێکی چاپەمەنیدا، ئەردۆگان بڕیاری دا پێ لەسەر ئەوەدا نەگرێ کە سکرتێری گشتیی نوێ دەبێ مەدەنی بێ.

ئەمڕۆ تورکیا لەلایەن حکوومەتێکەوە بەڕێوە دەبردرێ کە وێڕای بڕێک حەماسەتی ئۆزالییانە، ئۆتۆنۆمییەکی هێندە گەورەی کارکردنی نییە. بێگومان ناکرێ گومان لە ڕاستگۆییی ئەردۆگان بکرێ کاتێک ئەوە دووپات دەکاتەوە کە دەبێ پێشێلکارییە بێ شومارەکانی مافەکانی مرۆڤ کۆتاییی بێت (تۆماری ساڵی ٢٠٠٢ هەر بەتەواوی جێگەی نیگەرانییە: ٢٦ کوشتن لە دەرەوەی قەزا (عورفی)، ٦ کوشتنی سیاسی، ٢ ونبوون لە کاتی زیندانیی کاتیدا، ٣,٣٣٥ زیندانیی کاتی بەشوێن داوایەکانی پیادەکردنی مافی خوێندن بەزمانی کوردی، ٣١ کوژراو بەهۆی ئەو مینانەی کە لەلایەن سوپاوە چێندرابوون، ٩٨٨ حاڵەتی ئەشکەنجەدان، ٦٢ کوژراوی مانگرتوو لە خواردنی ناو زیندانەکان، ٣٨٦ دەعوا دژ بە"تاوانی ڕادەربڕین"، ٧٦ دایک و باوک هێنراونەتە بەردەم دادگە، چونکە ناوی کوردییان لە منداڵەکانیان ناوە)[٢٢٦]. بەهەمان شێوە، هەموو نیشانەکان ئەوە نیشان دەدەن کە ئەردۆگان دەخوازێ باڵادەستیی عەسکەرتارەکان بەسەر ژیانی سیاسی تێک بشکێنێ، میکانیزمێکی تەواوکاری بخاتە کار بۆ ئەوەی چارەسەری پرسە گەرمەکان بکات و کاندیداکردنی تورکیا بۆ یەیەتیی ئەورووپا تەواو بکات.

هەڵبەتە ئەوە کەم شیمانەی ڕوودانی هەیە کە "سیاسەتی هەنگاونانە

٢٢٦. بڕوانە ڕاپۆرتی ساڵانەی مافەکانی مرۆڤ لە تورکیا (فۆنداسیۆنی مافەکانی مرۆڤ)، ئەستەمبوڵ: ٢٠٠٣.

چکۆڵەکان"ەکانی کە بە شێوەیەکی سیستیماتیکییانە پەیڕەوی دەکات بەسەر هەڵوێستی زۆر کۆنسێرڤاتۆرانە یان پرۆ عەسکەریدا بشکێتەوە هەر کات مەبەست لەوە "بوارە هەستیارەکان" بێ، کە بیەوێ گۆڕانکاریی جوامێرانە لەگەڵ خۆیدا بهێنێتە پێشەوە و ڕێگە بە تورکیا بدات لەو ڕێژیمە یاسایی و سیاسییە دەربچێ کە جەنەراڵەکانی ١٢ی سێپتەمبەر سەپاندوویانە و لە ئەنجامیشدا لە "یەکەم کۆمار" ڕزگاری ببێ کە دەستوور داوای خۆبەستنەوە بەکەمالیزمی کردووەتە زۆرەملێ. لەبەر زۆر هۆش کە پارتەکەی بەناچاری لە نەبوونی ئەلتەرناتیڤی تردا هەڵبژێردراوە و بەهاوپەیمانیەتێکی سەیروسەمەرەی فرەی چاوەڕوانییەکان دەرچووە. بۆیە ونبوونی ڕیفۆرمگەلی ڕیشەیی، پارتی داد و گەشەپێدان تەنیا بۆ پاشکۆگیری یان پلیشانەوە پەلکێش دەکات لەلایەن سوپاوە لەسەر شێوەی پارتەکانی تر- نیشانەکان لەسەر شێوەی ئۆلتیماتیۆمی یەک لە دوای یەک زۆر زۆرن- پاشان بۆ پارچە پارچەبوونی پێکهاتە هەمەچەشنەکان و دەنگدەرەکانی. ئەوە وەبیر بهێننەوە کە ANAPی سالانی ١٩٨٠ زۆرینەیەکی پتەویشی هەبوو لە پەرلەماندا، بەڵام بەردەوام پاشکۆگیر و پارچە پارچە بوو تا ئەوەی ساڵی ٢٠٠٣ بوو بەپارتێکی بێدەسەلات.

لە ڕاستیدا هەموو شیمانەیەک لە ئارادایە کە ئەم سیاسەتەی ئێستەی حکوومەتی داد و گەشەپێدان پاڵی پێوە بنێ بۆ ناو شەڕێکی ئیستینزاف کە نەتوانێ بەسەرکەوتوویی لێیەوە دەربچێ: پارتی داد و گەشەپێدان تەنیا "ماندانی گەل"ی بەدەستەوەیە کە بۆ ماوەی پێنج ساڵ دیاری کراوە. ماوەیەکی ئاوها چ قورساییەک دادەنێ بە بەراورد لەگەڵ ئەو نەمرییەی کە "ڕێبازی موستەفا کەمال" بەعەسکەرتارەکان و "هێزە دینامیکییەکان"ی بەخشیوە؟.

پرۆسیسی ئەنتیگراسیۆنی تورکیا بۆ ناو یەکەتیی ئەورووپا کە بەڕاستی دەستی پێ کردووە هێشتا گوماناوی دیارە، سەرۆکی دەوڵەت و حکوومەتە ئەورووپاییەکان چرای سەوزی پێویستیان بۆ دەستپێکردنی گفتوگۆیەکان هەڵکرد (٣ی دیسەمبەری ٢٠٠٤). ئەم گفتوگۆیانە بە شێوەیەکی فەرمی لە ١٧ی ئۆکتۆبەری ٢٠٠٥ دەستیان پێ کرد. ئاسۆبینینی وەرگرتنی تورکیا، بە شێوەیەکی گریمانەیی بۆ ساڵی ٢٠١٥ چەسپ کراوە کە هەڵبەت پێ ناچێ جێگەی گومان بێت کە تورکیا دەبێ لە واقیعدا بە فەرمی مل بۆ خواستەکانی ئەورووپا بدات بۆ بە فەرمی ناسینی حکوومەتی نیقۆسیا وەک تاقە حکوومەتی شەرعانیی قوبرس و ڕێز لە پێوانە سیاسییەکانی کۆپنهاگن تایبەت بەمافەکانی مرۆڤ و مافی کەمینە نەتەوەکان (بەتایبەتی کورد) بگرێ. بەهەمان شێوە گەرچی ئەمە بە شێوەیەکی فەرمی داوا نەکراوە، بەڵام تورکیا دەبێ ددان بەهەقیقەتی قەتڵوعامی ئەرمەنییەکان دابنێ «بڕیارنامەی پەرلەمانی ئەورووپایی کە بەتوندی لە دیسەمبەری ٢٠٠٤ سەرلەنوێ نوێ کرایەوە» و دواجاریش وازهێنان لە هەموو ئایدۆلۆجییەکی فەرمی بناغەی دەستووریی تورکیا. گفتوگۆیەکان دەشێ بپچڕێن ئەگەر پێشێلکردنی مافەکانی مرۆڤ تێبینی کرا (بڕوانە ئاخاوتنی ئۆللی ڕێهن، کۆمیسێری ڕاسپێردراوی فراوانکردنی یەکەتیی ئەورووپا)*.

کردنەوەی گفتوگۆیەکان ئەو کاساندرایانەی** کە یاری لەسەر پەتی دژە ئەورووپاییخوازی دەکەن لە تورکیا بێ سیقە دەکات و بەهەمان شێوە کەمێک ڕەوتە لیبراڵەکان بەهێز دەکات. بەڵام ئەمە نابێتە هۆی گۆڕینکاریی سیاسیی ڕیشەیی، بگرە تەواو بەپێچەوانەی ئەمە ژمارەیەک لە بەرپرسانی ئەنقەرە داوا لە ئەورووپا دەکەن کە "تایبەتمەندێتیی تورکیا" لە بەرچاو بگیرێ و پاساو بۆ

* “Accession negotiation with Turkey :fulfilling criteria” , Bruxelles, 28 novembre 2005.

** Cassandre

سەرپێچیکردن لە بواری ئازادییەکان و مافی کەمینە نەتەوەییەکاندا دەهێننەوە. مەنتیقی حوکمی یاسایی و پراکتیکەکانی داپڵۆسین هەروەک خۆیان ماونەتەوە و هەتا بەیاسای سزادانانی پەیڕەوکراوی ساڵی ٢٠٠٤ بەهێزیش کراون. بەم شێوەیە هەر کەسێک لە دژی بەرژەوەندییە نیشتمانییەکان بوەستێتەوە (وەک باسکردنی ددان پیانان بە قەتڵوعامی ئەرمەنییەکان یان خۆکێشانەوەی تورکیا لە قوبرس) یان هێشتا کارێک کە "سووکایەتی بەتورکایەتی بکات" شایانی سزایەکی قورسە. هەوەڵین سزایەکان لە ساڵی ٢٠٠٥ کەوتنەوە: هرانت دینک: ڕووناکبیری ئەرمەن و سەرنووسیاری ڕۆژنامەی Agos بە شەش مانگ زیندانی حوکم درا. دەیان سیاسەتوان ڕاکێشرانە بەردەم دادگە، بڕێکیان هەر تەنیا لەبەرئەوەی بەکوردی قسەیان کردبوو یان بەکوردی نووسیبوویان حوکم دران، دادوەری کۆماری داوا دەکات دەعوای یاسایی لەبەر سووکایەتی پێکردنیان بۆ نەتەوەی تورک دژ بەرۆمانووس ئۆرهان پاموک و پێنج ڕۆژنامەنووسی ناوداری تر تۆمار بکرێ. دەسەڵاتی یاسایی کە لەلایەن ژمارەیەک عەسکەرتار و ڕووناکبیری کەمالیستییەوە پشتگیریی لێوە دەکرا بەم شێوەیە بوون بە دەسەڵاتی کودەتایەکی هەمیشەیی دژ بەحکوومەتی ڕەجەب تەیب ئەردۆگان و کرانەوە شەرمنییەکانی بەتایبەت لەبارەی پرسی کوردەوە.

دواجار دوو پەرەسەندنی تر دەبێ ئاماژەیان پێ بکرێ: یەکەمیان تایبەتە بە کۆتاییهاتنی ئەو ئاگربڕە یەکلایەنەی پەکەکە لە ساڵی ١٩٩٩ ڕاستییەکەی لە ١ی حوزەیرانی ٢٠٠٤-وە، شەڕ دەستی پێ کردەوە و ئەمجارەش هەر بەشەڕی سووک کە نزیکەی ٥٠٠ قوربانیی لێ کەوتەوە. هەموو نیشانەکان ئەوە بەدیار دەخەن کە ڕەتکردنەوەی قەتعیی ددان پیانان بەمەسەلەی کورد لەلایەن ئەنقەرە دواجار بەنوێبوونەوەی ڕادیکالیزمی کورد دەگات کە ئەو گۆڕانانەی لە تەواوی بواری کورد لە ڕۆهەڵاتی ناوەڕاست هەن «فیدراسیۆنێکی واقیعی لە عێراق، پێکداهەڵپڕژان لەنێوان خەباتکارانی کورد و دەسەڵات لە سووریا و ئێران» گوڕ و تینی پێ دەبەخشن. تەقینەوەی

کتێبفرۆشییەکی کوردی کە خاوەنەکەی کۆنە خەباتکارێکی پەکەکە بوو لەلایەن پۆلیسی جەندرمەی لە نۆڤەمبەری ٢٠٠٥ لە شەمدینان، پاشان خۆپێشاندانی بێ شومار و خوێناوی کە لە ژمارەیەک شاردا بەدوایدا هاتن ئەوە دەسەلمێنن کە چەندە دانیشتوانی شارە کوردییەکان لەگەڵ ئەنقەرەدا لە دابڕانێکی بێ نەوادان.

بەڵام -دووەم پەرەسەندن- تەقینەوەی کتێبفرۆشییەکە ئەوە نیشان دەدات کە چەندە "چەتە یونیفۆرمەکان" کە لە یەکانگیری ڕاستڕۆی توندڕۆ، دەزگا جاسووسییەکان و دامەزراوە تاوانکارییەکان دروست بوون هێشتا لە تورکیا چالاک ماونەتەوە. ئەم "هێزانەی سێبەر" هەر تەنیا سوودمەند نین لەوەی لە بەرزترین ئاستدا، پشتگیرییەکی گەرمی مادی و پاراستنیان لێ دەکرێ. ئەم هێزانە دەتوانن، هەروەها لە ڕووی ئایدۆلۆجیشەوە پشت بەچەشنێکی نوێ ناسیۆنالیزم ببەستن کە جیاوازییەکان بەزاراوە کۆمەڵایەتیی-داروینییەکان و بیۆلۆجییەکان دیاری دەکات. بەم شێوەیە ئاخاوتنێکی تەواو نوێ کە هەوەڵین نیشانەکانی هەستی پێ دەکرێ لەوەتای کۆتاییی ساڵەکانی ١٩٩٠ەوە، تورک وەک ئیتنی و چینێکی چەوساوە پێناسە دەکات لەلایەن ئیتنی/ چینەکانی ترەوە -کورد، ئەرمەنی، یۆنانی، جوولەکە، ئەمەریکایی و ئەوروپاییەکان- دەچەوسێنرێتەوە، ئەم ئاخاوتنە خەریکە وەک پێکهاتەیەکی سیاسیی شەرعانی خۆی دەسەپێنێ. جا ئەگەر ئەم ئاخاوتنە لە ئێستەیدا لەناو کۆمەڵگە پەراوێز خراوە، بەڵام وێڕای ئەوەی کە لەپێشدا گوترا، لە ماوەی ساڵەکانی ٢٠٠٤ – ٢٠٠٥ کتێبی (MeinKmpf) (خەباتی من)ی هیتلەر سەرتۆپی پرفرۆشترین کتێبەکان بووە و لە چەندین تێ هەڵچوونەوەدا خەباتکارانی چەپڕۆ ترسی ئەوەیان هەبووە لەلایەن ئاپۆرەیەکی دە هەزار کەسی کە لە یەک چرکەدا لە ڕێگەی کۆمینیکاسیۆنی SMS کۆ دەبنەوە پان بکرێنەوە. لەوساوە لە پەراوێزەکانی ئەنتێلگێنسیای نەتەوەیی-سۆسیالیستدا ئەم ڕەوتە نوێیە لەوە بەدوا بەرەبەرە "ناوەند" واتە دامەزراوەی سیاسی، عەسکەری، یاسایی و زانکۆیی بێهێز دەکات.

بەرەنجام

لە زۆربەی جار وا هاتووە کە بگوترێ بەبێ موستەفا کەمال تورکیای ئێستە بوونی نەدەبوو. بەڵام دەتوانرێ بیر لەوەش بکرێتەوە کە بە موستەفا کەمال و یان بەبێ ئەو تورکیایەکی تر هەر لەدایک دەبوو. لە واقیعدا ئەوەی جێگەی سەرسوڕمانە ئەوەیە کە تێبینیی ئەوە بکرێ کە لە ١٩٠٨ تا ٢٠٠٣ وڵات چەندین جار بەرەو ڕووی هەڵبژاردنی سەخت بووەتەوە و لە هەر جارێکیشدا وڵات سیناریۆیەکی داپڵۆسینی زۆر، توندڕۆی، زەبروزەنگ و تەنگژەی توندوتیژی هەڵبژاردووە. تاقە نموونەیەک بەسە بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم ڕاستییە. لە پێچانەوەی ساڵەکانی ١٩٩٠دا، لە کاتێکدا کە یەکەتیی شوورەوی دادەڕما و گۆڕانکارییە بێ پێشینەکان بالقان و ڕۆهەڵاتی ناوەڕاستیان دەهەژاند، ژمارەیەک چاودێر دوارۆژێکی وەنەوشەییان بۆ تورکیا پێشبینی دەکرد: چارەسەرکردنی ئاشتییانەی مەسەلەی کورد و ئەنتیگراسیۆنی ئیسلامیی سیاسی کە بتوانێ لەناو چوارچێوەیەکی دیموکراتی گەشە بکات دەشێ هێزێکی زۆری دینامیکییە ئابووری و مرۆییەکانی تورکیا ئازاد بکات بۆ ئەوەی بیکەنە هێزێکی سەرەکی بۆ سنووری سێ ناوچە. گەرچی کوردەکانی عێراق بەئاشکرا باسی ئەوە دەکەن کە مادام ئەنتیگراسیۆنیان لەم وڵاتەی میراتی ئیمپراتۆریای عوسمانیدا نەبوو ئەوە با بەلای کەمییەوە ئۆتۆنۆمییەکی گەشەسەندوویان هەبێ کە بەتەبایی لەناویدا بژین. بەپێچەوانەوە، تورکیای ساڵەکانی ١٩٩٠ نێچیری شەڕی ناوەخۆ و تەنگژەکان بوو بەدەوری ئاینەوە، خۆی بەتەواوی پەراوێزکراو دەبینی لە ناوچەی باڵقاندا، بەبێ ئەوەش کە باسی ئاسیای ناوەڕاست بکەین کە لەوێدا تورکیا هێزێکی نەبوو بوو، چەندین ملیار دۆلاری لە لەشکرکێشیی دژە تیرۆریستی لە

کوردستانی عێراقدا بەخەرج داوە و ناوەکەشی لەوێدا قێزەون بووە.

هەڵبەت پێویست بەوە ناکات نە بەدوای قەدەر و نە بەدوای نەفرەت ڕابکەین بۆ لێکدانەوەی ئەم ڕەوشە. دەبێ تەجروبەی تورکی و تەنگژە هەمەچەشنەکانی بخرێنە ناو چوارچێوەیەکی مێژوویی، کە لە کۆتاییی ئیمپراتۆریای عوسمانییەوە دەست پێ بکرێ کە ڕۆڵی شۆکێکی دەروونی بینی و لەوساوە داپڵۆسین و ڕەوتە ناسیۆنالیستییەکانی لەناو وڵاتدا بەهێز کردووە. دواین پێکهاتەی ئیمپراتۆریای فرە ئیتنی و فرە مەزهەبی، تورکیای کۆماری لەسەر ڕەتکردنەوەیەکی توندڕۆیانەی ڕابردووی نزیکی و هەروەها لەسەر واقیعە تایبەتییەکانی خۆیەوە دامەزرا. بۆ زامنکردنی مولکداریتیی خاکێک کە بەنرخی چەندین کۆششی هەمەچەشنە بەردەستی خستبوو، کە زۆربەی جار قەتڵوعام و پاکژکردنەوە ئیتنیکییەکان لە بیر دەکرێ. تورکیا مێژووی خۆی بەوەدەرنانی دانیشتوانە مەسیحییەکانی "ئەرمەن، یۆنانی و ئاسووری و کلدانییەکان" تورکیزە کرد. هەموو دەربڕینێکی ناسنامەییی غەیرە تورک وەکو نەخۆشییەکی کوشندە لێک دەدرایەوە و تا ئەو ڕادەیەی ڕەخنە لە موستەفا کەمالیش بگیرێ لەسەر ئەوەی باسی شیمانەی ئۆتۆنۆمیی کوردی کردبوو. حیسابکردنی ئیسلام وەکو هۆی مردنی "پیاوە نەخۆشەکە"، بەڵام نکووڵیی لەوە دەکرد کە شەڕەکەی بەلای کەمیەوە بە شێوەیەکی بەشی، بەناوی ئیسلام و خەلیفەوە ڕێبەرایەتیی کرد. لە ترسی ئەوەی "ناسنامەی نەتەوەیی" لە دەست بدات، کە بێگومان لەگەڵ ئیسلامدا تێکەڵ دەبوو، تورکیا هەتا نکووڵیی لە کۆمیونیتەی "عەلەوی"یش کرد. دواجار ڕێژەی ڕەعیەتگەلی وڵاتانی باڵقان "بە موستەفا کەمالەوە کە خەڵکی سالۆنیکە" و قەوقاز، بەگوێرەی مێژوونووس کەمال کارپات لەنێوان ٤٠٪ و ٥٠٪ی دانیشتوانی تورکیای ئێستە دەخەمڵێنێ[٢٢٧]، بەردەوام هەستی نەبوونی ئاسایش و نەبوونی نیشانەگەلی تۆکمەی بەهێز کردووە و بەردەوام بەهێزیشی دەکات. هەموو ئەمانە بۆ ئەوەی

227. Karpat, K. (dir), Ottoman Past and Today`s Turkey, Leiden-Boston-Köln, Brill, 2000.

له دواین جاردا بەناسنامەیەکی بەهێزی تورکایەتی ڕابگات کە بەم دواییە بەردەست خراوە و تورکیایەکی وەک دواین پەناگەی خاکی پەناهەندەیی نیشان بدات.

له ئەنجامی شۆکێکی مێژوویی کە کەمالیزم خۆیشی بوو بەسەرچاوەی شۆکێکی کۆلەکتیڤ. لەوەتای مەرگی "سەرۆکی نەمر"ەوە، ئەم ئایدۆلۆجییە نەک له سایەی ئەو هیوایەی کە لەلایەن لایەنگیرەکانی هەیبوو، بگرە له ڕێگەی ئەو کارەساتە کۆتاییی دنیاییەی کە دەیویست ئامادەیان بکات و له بەرامبەریدا چەکداری بکات. دواین لاپەڕەکانی ئاخاوتنەکەی موستەفا کەمال (١٩٢٧) نووسراوی سەرەکیی "شکۆمەندیی کەمالیست"[228]، ئاخۆ وەسپی ناچاری کۆتاییەکی جیهان نییە؟ دوژمنانی سەربەخۆیی و کۆمار، سوارچاکانی سەرکەوتنێکی سەربازیی بێ وێنە له مێژوودا، سەرکەوتن لەوەی هەموو سوپا و وەبەرهەمهێنانەکانی تورکی "له ڕێگەی هێز و فێڵ و تەڵەکە" "هەموو قەڵا، هەموو دەبۆ، هەموو گۆشەیەکی وڵات" تێکوپێک بدەن. هێشتا خراپتر لەوە، "دەسەڵاتکاران"ی تاوانبار بە"نەزانی، چاوپۆشین یان هێشتا هەتا بەخیانەت" خۆیان دەخەنە خزمەت "بەرژەوەندییەکانی داگیرکارانەوە". نەتەوەی داڕووخاو دەکەوێتە ناو نەداری و کڵۆڵی". ئەودەمە لەناو "گەنجە تورکەکان" دەبوو بەدوای ئەو هێزەدا بگەڕێن کە پێویستی پێ بوو "لەناو ئەو خوێنە شکۆمەندە کە بەناو دەمارەکانیدا دەڕوا"، بۆ بەرگریکردن له "سەربەخۆیی و کۆمار". بێگومان سەختە بتوانی بەئارامی بخەوی دوای ئاگەداربوون لەو بانگەوازەی پێشبینییە خواوەندییەی کە لەو ئایەتە ڕاگەیەندراوە کە کۆتا بەکتێبە پیرۆزەکە دەهێنێ.

بەڵام تەنیا ئەم تێکشکانە دەروونییە بوو کە لەناو دڵی کولتووری سیاسیدا ڕێگەی بەکەمالیزم دا وەکو شێوازێکی ڕوانینی شەڕ ئامێزانە خۆی بسەپێنێ،

---

228. E.Copeaux, La transcendance d'Atatürk, In C. Mayeur-Jouant (dir.de), Saints et Héros du Moyen-Orient contemporain, Paris, Maisonneuve-La-rose, 2002, pp. 121-135

کە نەیدەتوانی خۆی بەرهەم بهێنێتەوە تەنیا بە ڕێکخستن و هەڵوشاندنەوە، بەشایستە یان ناشایستەگیکردنی ئەم یان ئەو گرووپ نەبێ وەکو دوژمن یان دۆست. بەگوێرەی ئەم تۆڕە ئەم بەکارهێنانەی ڕێگەیان پێ دەدات لە دواین ساتدا ڕادەوەستێتە سەر ئەو بەرژەوەندییانەی کە پێی دەبەخشن: جەنەراڵەکانی ١٩٧١ لەسەر شێوەی پنتاگۆن ڕاسپێردرابوون دژە کۆمۆنیزم بن، ئەوانەی ساڵی ١٩٨٠ ناسیۆنالیزمێکی ئیسلامی و هەروەها چەتە یونیفۆرمەکانی ساڵی ١٩٩٠، لوورەی گورگەبۆرەکانی تینووی قازانجی تلیاکفرۆشی بوون.

دەبێ ددان بەوەشدا بنرێ کە بیری یەک نەتەوەیی تورک لای کەمالیزم وەکو جەستەیەکی ئۆرگانی دەبینرا کە مانەوەی بەند بوو بەپاکتاوکردنی بەردەوامی "خانە خاینەکان" (گرووپە زمانەوانی، مەزهەبی و سیاسییەکان) و جۆشدانێکی هەمیشەییی دژ بە"هێز یان بەفێڵ و تەڵەکە"ی دوژمنەکان وەک ئەوەی کەمالیزم تێی دەڕوانێ کە درێژەی نەکێشا تەنیا بەزەبروزەنگێکی بێ کۆتایی نەبێ. جا ئەگەر نەتوانرا ئەم خێزانە ئۆرگانیکییە پێکەوە بنرێ، تورکیا هێشتا شیمانەی "دروستکردنی کۆمەڵگە"ی لە بەردەمدا هەیە کە، ئەمە پێویستی بەوە هەیە واز لە هەموو دۆکترینێکی فەرمی یان ئاینی دەوڵەتی بهێنرێ وەکو کەمالیزم و ددان پیانان بەپلورالیزمی زمانەوانی، مەزهەبی، سیاسی کە نیشانەی کۆمەڵە و دەوڵەمەندییەکەیەتی. نامەرکەزییەتییەکی ڕاستەقینە، پێدانی ئۆتۆنۆمییەکی ئیداری و کولتووریی بەرفراوان بۆ هەرێمەکان، دەشێ داخوازینامەکانی کوردەکان ڕازی بکات، ملدانێک لەلایەن دەوڵەت لە ڕوانگەی گرێبەستێکی عەلمانی، بۆ "دەسەڵاتی مافی خاوەندارێتی" بە بڕیاردان و سەپاندنی "شارستانیەت" بۆ نەتەوە ڕێگە بۆ سازانێکی درێژخایەنی ئۆپۆزسیۆنی ئیسلامی خۆش دەکات، خۆ کێشانەوەی دەوڵەت لە بواری ئاینی و وازهێنان لە سیاسەتی ئاینی کە ئیسلامی سونی دەکاتە ئاینی نەتەوە، داخوازی بەرهەڵدابوونی کۆمیونیتەی عەلەوی دەستەبەر دەکات. دووبارە پێناسەکردنەوەی ستاتووی سوپا بەجۆرێک کە هیچ ڕۆڵێکی سیاسیی

پێوە نەهێڵدرێ، هەڵوەشاندنەوەی ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوەیی دەشێ ڕێگە بۆ دیموکراتیزەکردنێکی ڕاستەقینە خۆش بکات. دواجار ددان پیانان بەفرەیی بیرەوەرییەکان وەک قەتڵوعامی ئەرمەنییەکان و دەیان کۆمیونیتەی ئیتنیکیی تر کە لە ئەنادۆڵ دەژیان یان نیشتەجێ بوون ، بێگومان دەبێتە سەرچاوەیەکی ئارامی و ناتوندوتیژی. بەبێ ئەم گۆڕانکارییە ڕیشەییانە هەموو دەورانێکی هێوربوونەوە وەک ئەوەی ئێستە ولات پێیدا دەڕوات، مەترسیی ئەوەی هەیە کەوانەیەک پێک بهێنێ لەنێوان دوو قۆناغی زەبروزەنگ و توندڕۆییدا.

زۆر بەدەگمەن هەلومەرجی ئاوها هەڵدەکەون بۆ ئەم گۆڕانکارییانە. کۆتاییی خەباتی چەکداریی پەکەکە، گۆڕینی ئەکتەرەکانی ئیسلامی سیاسی بۆ ڕاستڕۆی کلاسیک، بێهێزبوونی ڕاستڕۆی توندڕۆ، ئەو هێندە نیشانەی پێگەیینی کۆمەڵگەیەک پێک دەهێنن گەرچی لە چەندین گرێی دە ساڵیی نائارامی و زەبروزەنگدا تووشی شۆکیی دەروونی بووە. پەڕاوێزبوونی تا ئەوپەڕی ئەو پارتانەی کە بەخۆیان دەڵێن کەمالیست، وێڕای پاڵپشتیی ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوەیی کە لەسەر ماڵپەڕەکەی خۆی "لینک"ی بۆ داناون کە ئەمە خۆی لە خۆیدا نیشانەیەکی هێوربوونەوەیە. دواجار لە ڕاپرسیی زیاتر لە٧٠٪ی هاووڵاتییانی تورکیا خواستی خۆیان لەوە دووپات دەکەنەوە کە تورکیا پێوەرەکانی ئەوەی پێی دەڵێن کۆپنهاگن ڕازی بکات، کە یەکێک لە مەرجە بنەڕەتییەکانی چوونە ناو یەکەتیی ئەورووپایە.

تورکیا جارێکی تر خۆی لە چەقی دووڕیاندا دەبینێتەوە. بێگومان دوور نییە جارێکی تریش بەرەو خراپتر بڕوات. بەڵام ویستێکی ئاوەها نە ئەنجامی قەدەرە و هێشتا کەمتریش لەوە ئەنجامی نەفرەت لێکردنە.

ئایاری ٢٠٠٤

کرۆنۆلۆجیا

١٨٣٩: سەرەتای ڕیفۆرمگەلی گەورەی سیاسی و ئابووریی عوسمانی کە بەناوی تەنزیمات "دووبارە ڕێکخستنەوە" ناسراوە.

١٨٧٦: کودەتایەک بەکوژرانی سوڵتان عەبدولعەزیز کۆتاییی هات. دوای ماوەیەکی کورت لە دەورانی موورادی پێنجەم، تاج لەسەردانانی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم.

١٨٩٤-١٨٩٦: قەتڵوعامی ئەرمەنییەکان کە بەلای کەمیەوە ١٠٠,٠٠٠ قوربانیی لێ کەوتەوە.

١٨٨٩: دروستبوونی ئۆپۆزسیۆنی "گەنجە تورکەکان" لە ئەورووپا.

٢٣-٢٤ی تەمووزی ١٩٠٨: "شۆڕشی مەشرووتە". "جاڕدانی ئازادی". بە فەرمی ناساندنی ئەو ڕێکخراوانەی کە تا ئەو کات نهێنی بوون.

١٣ی نیسان (٣١ی ئادار)ی ١٩٠٩: ڕاپەڕینی چەکداری ٣١ی ئادار لە ئەستەمبۆڵ.

٨ی ئۆکتۆبەری ١٩١٢: شەڕی یەکەمی باڵقان.

٣ی شوباتی ١٩١٣: شەڕی دووەمی باڵقان.

٢٩ی ئۆکتۆبەری ١٩١٤: ئیمپراتۆریای عوسمانی دەچێتە ناو شەڕی یەکەمی جیهانییەوە.

٢٤ی نیسانی ١٩١٥: سەرەتای "ڕاگوێزانی ئەرمەنییەکان". قەتڵوعامی ئەرمەنییەکان کە بەگوێرەی خەملاندنە عوسمانییەکان لە ساڵی ١٩١٩، ٨٠٠,٠٠٠ قوربانیی لێ کەوتووەتەوە.

٨ی ئۆکتۆبەری ١٩١٨: وازهێنانی حکوومەتی ئیتتیحادییەکان. هەڵاتنی

سەرکردە ئیتتیحادییەکان لە شەوی ١ لەسەر ٢ی نۆڤەمبەر.

٣٠ی ئۆکتۆبەری ١٩١٨: ئاگربەسی مۆدرۆس و بەشوێنیەوە لە ١٠ی ئابی ١٩٢٠ پەیماننامەی سیڤەر، کە ئەنادۆڵ دابەش دەکات و پێشبینیی دەوڵەتێکی ئەرمەنی و ناوچەیەکی ئۆتۆنۆمی دەکات بۆ کورد.

١٩١٩-١٩٢٢: شەڕی سەربەخۆیی.

١ی نۆڤەمبەری ١٩٢٢: دوایین سوڵتانی عوسمانی، محەمەدی شەشەم (محەمەد وەحیدین) لە ئەستەمبوڵ ڕادەکات.

٢٠ی ئۆکتۆبەری ١٩٢٣: ڕاگەیاندنی کۆمار. موستەفا کەمال دەبێتە یەکەم سەرۆک، عیسمەت ئینینۆ، سەرۆک وەزیران (لە ٢٣ی نۆڤەمبەری ١٩٢٣: فەتحی (ئۆکیار) جێگەی دەگرێتەوە، ئینینۆ لە ٤ی ئاداری ١٩٢٥ دەگەڕێتەوە بۆ دەسەلات).

٢٤ی تەمووزی ١٩٢٤: پەیماننامەی لۆزان.

شوباتی ١٩٢٥: شۆڕشی کوردی شێخ سەعید (٣٠ لە سەرکردەکانی کورد لەدار دران). بەشوێنیەوە دەسەلات بوو بە ڕێژیمێکی تاکحزبی و چاکسازی لە بواری ئاینیدا.

١٥ی حوزەیرانی ١٩٢٦: هەوڵدان بۆ تیرۆرکردنی موستەفا کەمال. ١٩ کەس لەدار دران.

١٩٢٥: هەڵوەشاندنەوەی هەموو گەڕانەوەیەک بۆ ئاین لەناو دەستووردا (١٠ی نیسان) و پەیڕەوکردنی ئەلفوبێی لاتینی (١ی نۆڤەمبەر).

١٩٢٧-١٩٣٠: دووەم شۆڕشی گەورەی کورد لە ئارارات.

ئابی ١٩٣٠: دروستکردن و هەڵوەشاندنەوەی پارتی کۆماری لیبراڵی فەتحی (ئۆکیار).

٢٣ی دیسەمبەری ١٩٣٠: یاخیبوونی مەسیحی لە مێیمەن. سەرەتای سیاسەتێکی داپڵۆسێنەرانە لە بەرامبەر تەریقە ئاینییەکان.

١٩٣١: سەرەتای سیاسەتی "بەدەوڵەتیکردن"، خۆماڵیکردنی پرۆژە گەورەکان

بەتایبەت ئەوانەی گرینگیی ستراتیجییان هەیە و دروستکردنی ژێرخانی وڵات بە وەبەرهەمهێنانی گشتی. پەیڕەوکردنی "شەش تیر"ەکانی کەمالیزم.

١٢ی نیسانی ١٩٣٢: دامەزراندنی ئەنستیتۆی مێژووی تورک (بەشوێنیەوە ئەنستیتۆی تورکی بۆ زمان). دەستپێکی کارکردنی بەرفراوانی "تێزی تورک بۆ مێژوو" و " تیۆری زمانی-خۆر" ، ڕاگەیاندنی بنچینەی تورکی مرۆڤایەتی.

٢٤ی نۆڤەمبەری ١٩٣٤: بە یاسایەکی تایبەتی ئەنجوومەنی نیشتمانی نازناوی ئەتاتورکی بە موستەفا کەمال بەخشی.

٥ی شوباتی ١٩٣٧: "شەش تیر"ەکەی کەمالیزم خرانە ناو دەستوورەوە.

١ی نۆڤەمبەری ١٩٣٧: جەلال بایار وەکو سەرۆکی وەزیران شوێنی عیسمەت ئینینۆ دەگرێتەوە.

١٠ی نۆڤەمبەری ١٩٣٨: مردنی موستەفا کەمال ئەتاتورک، ئینینۆ وەکو سەرکۆمار شوێنی دەگرێتەوە.

٢٣ی شوباتی ١٩٤٥: تورکیا جاڕی شەڕ دەدات دژ بەئەڵمانیای نازی.

٧ی تەمووزی ١٩٤٥: دروستکردنی پارتێکی ئۆپۆزسیۆن نیشانەی سەرەتای پلورالیزمی سیاسی دیاری دەکات.

١٩٤٧-١٩٤٨: دۆکترینی ترومان لە ١٢ی تەمووزی ١٩٤٧ بە فەرمی ڕاگەیەندرا گەرەنتیی پاراستنی تورکیا دەدات دژ بە بلۆکی شوورەوی. لە ٤ی تەمووزی ١٩٤٨ تورکیا خرایە ناو چوارچێوەی پلانی مارشال-ەوە.

٢٢ی ئایاری ١٩٥٠: بەشوێن سەرکەوتنی پارتی دیموکرات لە هەڵبژاردنەکانی یاسادانانی ١٤ی ئایار، بایار شوێنی ئۆنینۆی گرتەوە وەک سەرکۆمار، مەندەریس بوو بە سەرۆک وەزیر.

١٧ی ئۆکتۆبەری ١٩٥١: تورکیا دەچێتە ناو ناتۆ.

٦ و ٧ی سێپتەمبەری ١٩٥٥: ئاشووبی دژە یۆنانی لە ئەستەمبوڵ چەندین کوژراو و زیانی بێ شوماری لێ کەوتەوە.

شوباتی ١٩٥٩: کۆنفرانسی زوریخ کە کۆماری دوکۆمیونیتەیی قوبرس دروست دەکات کە بەریتانیای فەخیمە، یۆنان و تورکیا بوون بە"گەرەنتی".

٢٧ی ئایاری ١٩٦٠: کودەتای سەربازی (ساڵێک دواتر لەداردانی سەرۆک وەزیرانی لێخراو، مەندەریس). حکوومەتی گورسێل (٣٠ی ئایاری ١٩٦٠-٢٨ی ئۆکتۆبەری ١٩٦١)، ئینینۆ (٢٠ی ئۆکتۆبەری ١٩٦١-١٣ی شوباتی ١٩٦٥) و سوعاد خەیری ئۆرموپلو (٢٠ی شوباتی ١٩٦٥-٢٢ی ئۆکتۆبەری ١٩٦٥).

١٩٦٢: تەنگژەی مووشەکەکان لە کوبا کە تورکیای خستە ناوجەرگەی "شەڕی سارد"ەوە بەبێ ئەوەی ئەو هێندە سیاسەتی دەرەوەی بگۆڕێ. وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ڕازی بوو لەسەر ئەوەی مووشەکەکانی ژوپیتێر کە لە تورکیا جێگیر کرابوون تێک بدات.

٢٥ی حوزەیرانی ١٩٦٣: مۆرکردنی ڕێککەوتننامەی هاوبەش لەنێوان تورکیا و کۆمیونیتەی ئابووریی ئەورووپایی. پێشبینیکردنی دروستکردنی یەکەتیی گومرگی و لە دواجاریش هاتنە ناوەوەی تورکیا بۆ ناو کۆمیونیتەی ئابووریی ئەورووپایی.

٥ی حوزەیرانی ١٩٦٤: بەشوێن تەنگژەیەکی ترسناک لە قوبرس، ئەنقەرە هەڕەشەی دەستێوەردانی سەربازیی کرد، سەرۆک لیندۆن ب. جۆنسۆن "نامەیەکی ئۆلتیماتیۆم"ی بۆ ئینینۆ نارد و تورکیا لە هەر بەکارهێنانێکی تاکلایەنانەی ئەو چەکانەی کە حکوومەتی ئەمەریکا ڕێگەی فرۆشتنی پێ داون لە دژی قوبرس وریا دەکاتەوە.

٢٧ی ئۆکتۆبەری ١٩٦٥: حکوومەتی سولێمان دیمریل، پارتی داد ٥٢,٩٪ دەنگەکانی بەدەست هێنا (پارتی کۆماری گەلی ئینینۆ لە ٢٨,٨٪

دەنگەکانی هێنا) و حکوومەتی پێکەوەنا و زیاتر پارتەکەی ئینینۆی پەڕاوێزگیرتر کرد.

١٩٦٨: ڕادیکالیزەکردنی بزووتنەوەی قوتابیان. یەکەمین پێکداهەڵپرژانەکان.

١٢ی ئاداری ١٩٧١: ئۆلتیماتیۆمی عەسکەری، وازهێنانی حکوومەتی دیمریل.

١٩٧١-١٩٧٣: ڕێژیمی عەسکەرتار. حکوومەتی ئیریم، میللەن و تەلو. (کوشتنی سێ سەرکردەی چەپی توندڕۆ).

١٤ی ئۆکتۆبەری ١٩٧٣: هەڵبژاردنی یاسادانان. سەرکەوتنی پارتی گەلی بولند ئەجەوید و پارتی بەختەوەریی نەتەوەییی نەجمەدین ئەربەکان (٢٦ی کانوونی دووەم ١٩٧٤-١٦ی سێپتەمبەری ١٩٧٤).

٢٢ی تەمووز-١٦ی ئابی ١٩٧٤: "ئۆپەراسیۆنەکانی ئاشتی" لە قوبرس. بەشوێن کودەتای نیکۆس سامسۆن، داگیرکردنی ٤٠٪ی دوورگەکەی لەلایەن ئەنقەرە لێ کەوتەوە.

١٩٧٥-١٩٨٠: تەنگژەی سیاسیی یەک لە دوای یەک (حکوومەتی ئینتیقالی سەعدی ئیرمەق، سێ حکوومەتی دیمریل، دوو حکوومەتی ئەجەوید). زەبروزەنگی سیاسی و مەدەنی.

١ی ئایاری ١٩٧٧: کوشتاری ١ی ئایار لە ئەستەمبۆڵ: ٣٤ کوژراو.

٥ی حوزەیرانی ١٩٧٧: هەڵبژاردنی یاسادانان: پارتی کۆماری گەلی ئەجەوید ٤٤٪ و پارتی دادی دیمریل (٤١٪) ی دەنگەکانی بەدەست هێنا و هاوپەیمانیی نوێ لەگەڵ پارتەکانی تری ڕاستڕۆدا دروست بوون.

١٢ی سێپتەمبەری ١٩٨٠: سەرەوژێرکردنەوەی حکوومەتی دیمریل لەلایەن عەسکەرتارەکان.

١٩٨٠-١٩٨٣: ڕێژیمی عەسکەری. پێشێلکردنی بێ شوماری مافەکانی مرۆڤ.

٦ی نۆڤەمبەری ١٩٨٢: ڕیفراندۆمی دەستووری: ٩٢٪ بەڵێ. سەرۆکی ئەنجوومەنی عەسکەری کەنعان ئیڤرین بوو بە سەرکۆمار.

ئەنجوومەنی عەسکەری بە مادەیەکی کاتی ڕاگەیەندرا کە لە ڕووی یاساییەوە بەرپرسیار نەبوو لە کردەوەکانیدا لە ماوەی ڕێژیمی عەسکەریدا.

٦ی نۆڤەمبەری ١٩٨٣: پارتی نیشتمانیی دایک ANAP هەڵبژاردنەکانی بردەوە. تۆرگۆت ئۆزال بوو بە سەرۆک وەزیران لە ١٩٨٣ تا ١٩٨٩.

١٥ی نۆڤەمبەری ١٩٨٣: جاڕدانی "کۆماری تورکیای باکوری قوبرس" کە تەنیا لەلایەن ئەنقەرە ددانی پێدا نرا.

١٥ی ئابی ١٩٤٥: سەرەتای شەڕی گەریلاییی پەکەکە. لە ماوەی پازدە ساڵدا نزیکەی ٤٠,٠٠٠ کوژراوی لێ کەوتەوە.

١٤ی نیسانی ١٩٨٧: تورکیا بە فەرمی کاندیداکردنی خۆی پێشکێش بە کۆمیونیتەی ئابووریی ئەوروپایی دەکات.

٨ی نۆڤەمبەری ١٩٨٩: سەرۆکایەتیی تۆرگۆت ئۆزال. حکوومەتەکانی یلدرم ئاقبلوت (٩ی نۆڤەمبەری ١٩٨٩-٢٣ی تەمووزی ١٩٩١) و مەسعوود یەلماز (٢٣ی تەمووزی ١٩٩١-٢٠ی ئۆکتۆبەری ١٩٩١).

ئاداری ١٩٩١: تورکیا لە دوای یەکەم شەڕی کەنداو ڕێگە بە بەکارهێنانی زارەکیی زمانی کوردی دەدات.

نیسانی ١٩٩١: سەدان هەزار کورد دوای تێکشکاندنی شۆڕشەکەیان لە عێراق ئاوارەی تورکیا دەبن. تۆرگۆت ئۆزال و فرانسوا میتران داوای دابینکردنی "ناوچەیەکی پارێزراو" دەکەن لە بەشێکی کوردستانی عێراقدا. نەتەوە یەکگرتووەکان داواکەیان قەبووڵ دەکات.

٢٠ی ئۆکتۆبەری ١٩٩١: هەڵبژاردنی یاسادانان. هاوپەیمانیی حکوومەتی لەنێوان دیمریل، سەرۆکی پارتی نوێی ڕاسترۆ (پارتی ڕێگەی ڕاست: ٢٧٪)، ئینینۆی کوڕ، سەرۆکی پارتی چەپ (٢٠ی نۆڤەمبەری ١٩٩١-٢٥ی حوزەیرانی ١٩٩٣).

١٧ی نیسانی ١٩٩٣: مردنی تۆرگۆت ئۆزال. دیمریل بوو بە سەرکۆمار و

تانسـۆ چیللەر شـوێنی دیمریلی گرتـەوە وەک سـەرۆک وەزیران (٢٥ی حوزەیرانی ١٩٩٣-٥ی ئۆکتۆبەری ١٩٩٥).

٢ی تەمـووزی ١٩٩٣: ئاگـرکەوتنەوە لـە سـیـواس لەلایەن ئیـسـلامی توندڕۆ و ڕاسـتڕۆی تونـدڕۆ ڕووی دا کـە بوو بەهـۆی مـردنی ٣٧ ڕووناکـبـیر کـە زۆربەیان عەلەوی بوون.

٢-٣ی ئاداری ١٩٩٤: هەڵگرتنی پارێزداریتی لـەسـەر ئەندام پەرلەمـانتـێـرە کوردەکان و دەستگیرکردنیان.

٢٧ی ئاداری ١٩٩٤: هـەڵبـژاردنی شـارەوانییەکـان. بە ١٩٪ی دەنگەکان ڕەفـاه (پارتی ئیسلامی) خۆی وەکو دووەم هێزی وڵات سەپاند و هـەڵبژاردنی شارەوانییەکانی ئەستەمبۆڵ و ئەنقەرەی بردەوە.

١٢ی ئاداری ١٩٩٥: ئاشـووبی عـەلەوییـەکـان لە غـازی (ئەسـتـەمـبـۆڵ) ٢٥ کوژراوی لێ کەوتەوە.

٢٤ی دیسەمبەری ١٩٩٥: بە ٢١٪ دەنگەکان. ڕەفاه بوو بە یەکەم پارتی وڵات.

٢٨ی حـوزەیرانـی ١٩٩٦: لە کـۆتاییی تەنـگژەیەکی سـیاسـیی ئاڵۆز حکوومـەتی چیللـەر (نۆڤـەمــبــەری ١٩٩٥-ئاداری ١٩٩٦) و حکوومــەتی یـەلماز (ئادار-حـوزەیرانی ١٩٩٦)، نەجـمـەدین ئەربـەکـان، سـەرۆکی پارتی ڕەفاه بوو بەجێگیری سەرۆک وەزیران.

٣ی نۆڤەمبەری ١٩٩٦: سکەندالیی سورسیورلوک، لەناوی شارەکەی عەبدوڵلا چەتلی، خەباتکاری ڕاستڕۆی تـوندڕۆ کە ئەنتەرپۆل بەدوایدا دەگەڕا و ه. کـوجـاداغ، یەکـێک لە سـەرۆکـەکـانی پۆلیـسی ئەسـتـەمـبـۆڵ لە ڕووداوێکی ئۆتۆمـۆبێل گـیـان لە دەست دەدەن. سـێـیـەم سـەرنشین سـوعـاد بوجـاک، سـەرۆکی هۆزێکی کـورد، ئەندام پەرلـەمـان، نزیک لە سەرکۆمار لە مردن ڕزگاری بوو.

١٨ی حـوزەیرانـی ١٩٩٧: پاڵەپەسـتۆ و ئۆلتـیمـاتیـۆمی عـەسکەری، ئەربەکـان ناچار دەکەن دەست لە کار بکێشێتەوە.

٣٠ی حوزەیرانی ١٩٩٧: حکوومەتێکی نوێ بە سەرۆکایەتیی مەسعوود یەڵماز هاتە سەرکار. لە ٢٥ی نۆڤەمبەری ١٩٩٧ بەپێشنیازی ئاراستەکردنی سەرکۆنە هەڵگێڕدرایەوە کە تۆمەتباری دەکرد بەوەی هاوپەیمانێتیی لەگەڵ عەلائەدین چەکیجی، خەباتکاری ڕاستڕۆی توندڕۆ، بیچمی گرینگی ئەو "بوارە"دا هەبووە.

٢ی دیسەمبەری ١٩٩٨: حکوومەتی کەمینەی بولند ئەجەوید (پارتی چەپی دیموکرات) پێکهات.

١٦ی کانوونی دووەم ١٩٩٨: قەدەغەکردنی ڕەفاه.

١٦ی کانوونی دووەم ١٩٩٨: سەرۆکی ئەرکانی گشتیی سوپای زەوینی، جەنەراڵ ئاتیلە ئەتەش، هەڕەشەی شەڕی لە سووریا کرد، ئەگەر بەردەوام بێ لە داڵدەدانی عەبدوڵڵا ئۆجەلان. ئۆجەلان بەرەو ڕووسیا وەدەرنرا و دواتر لە ئیتاڵیا داوای پەنابەریی سیاسی دەکات.

١٦ی شوباتی ١٩٩٩: بەدیلگرتنی سەرۆکی پەکەکە، عەبدوڵڵا ئۆجەلان لە کینیا، دواتر ڕاگەیاندنی کۆتاییی شەڕی گەریلایی.

١٨ی نیسانی ١٩٩٩: هەڵبژاردنی یاسادانان. دوو پارتی نەتەوەیی، پارتی چەپی دیموکرات (بولند ئەجەوید) و پارتی بزووتنەوەی نەتەوەیی (د. بەهچەلی) کە لە پێشقەرەوڵدا بوون، هاوپەیمانیەتێکیان دروست کرد.

١١ی دیسەمبەری ١٩٩٩: لە کاتی کۆبوونەوەی لووتکەی هێلیسنکی، یەکەتیی ئەورووپا ستاتووی کاندیدای بەکاندیداکردنی تورکیا بەخشی.

٣ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٢: هەڵبژاردنی یاسادان کە پارتی داد و گەشەپێدانی ڕەجەب تەیب ئەردۆگان زۆرینەی ڕەهای بەدەست هێنا. بەدەر لە پارتی میللیی کۆماری کە لەلایەن د. بایکال سەرکردایەتیی دەکرد هیچ پارتێکی تر نەچوونە ناو پەرلەمان.

١ی ئاداری ٢٠٠٣: پەرلەمانی تورکیا ڕەتی کردەوە ڕێگە بە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بدات لە باشوور-ڕۆژهەڵاتی تورکیاوە

بەرەیەکی دووەم لە دژی عـــــێـــــراق بکاتەوە. تەنگژەی تورکی-ئەمەریکایی.

٧ی ئۆکتۆبەری ٢٠٠٣: بڕیارنامەی ئەنجوومەنی نیشتمانی بەڕێگەدانی حکوومـــەت بەناردنی ١٠,٠٠٠ ئەفـــســـەر لەســـەر داوای وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بۆ عێراق نارەزاییبوونێکی تێکڕایی عێراقی وروژاند. ئەنقەرە ناچار بوو چاو بە بڕیارەکەیدا بخشێنێتەوە.

٢٩ی ئۆکتۆبەری ٢٠٠٣: تەنگژەی کراوەی نێوان ئەنجوومەنی نیشتمانی و سەرکۆمار کە بڕیاری دا ژنە "پەچەدار"ەکانی پەرلەمانتارەکان و وەزیرەکانی پارتی داد و گەشەپێدان بۆ "خوانی دەوڵەت" کە بە بۆنەی ٨٠ ساڵوەگەڕی کۆمار ڕێک خرابوو داوەت نەکات.

٥ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٣: ڕاپۆرتی کۆمسیۆنی ئەوروپایی لەبارەی فراوانکردنی یەکەتیی ئەورووپاوە پێشوازیی لەو پێشکەوتنە کرد کە ئەنقەرە بەدەستی هێناوە، بەڵام پێ لەسەر ژمارەیەک کۆتی سیاسی و یاساییدا دەگرێ. ڕاپۆرتەکە سەرەڕای ئەوە ئاماژە بەوە دەکات کە چارەسەرنەکردنی پرسی قوبرس مەترسیی ئەوەی لێ دەکرێ کە ببێتە تەگەرەیەک لە بەردەم چوونە ناوەوەی تورکیا بۆ ناو یەکەتیی ئەوروپا.

ئۆکتۆبەری ٢٠٠٣: زنجیرەیەک تەقینەوە کە خرانە پاڵ ئەلقاعیدە و ئیسلامییە توندڕۆیەکانی تورک، کە کۆمیونیتەی جوولەکە لە ئەستەمبوڵ و هەروەها بەرژەوەندییەکانی بەریتانیاییی کردبووە ئامانج ٦٢ قوربانیی لێ کەوتەوە.

شوباتی ٢٠٠٤: دوای زیاتر لە یەک ساڵ ئۆپۆزسیۆن، ئەنقەرە بڕیاری دا موناقەشەی "پلانەکەی ئەنان" سەبارەت بەستاتووی قوبرس بکات.

١ی حوزەیرانی ٢٠٠٤: پەکەکە کۆتا بەئاگربەسی یەکلایەنەی خۆی دەهێنێ و جەولەیەکی تری شەڕی گەریلایی دەست پێ دەکاتەوە.

١٧ی دیسەمبەری ٢٠٠٤: سەرۆکی وڵاتان و حکوومەتە ئەوروپاییەکان چرای

سـەوز هەڵدەکـەن بۆ دەسـتـپـێکردنەوەی گـفـتـوگـۆی چوونە ناوەوەی تورکیا بۆ ناو یەکەتیی ئەورووپا.

٢٢-٢٤ی دیسـەمبەری ٢٠٠٥: وێڕای نارەزاییی چەند وەزیرێک لەوانە جەمیل جیچک (وەزیری داد) و سەرەڕای قەدەغەکردنی دادگەی ئەستەمبۆڵ، مـێـژوونووسـانی سێ زانکۆی ئەسـتـەمبـۆڵ، یەکـەمـین کـۆنفـرانسی قوتابخانەی "بیروڕای جیاواز"یان لەبارەی پرسی ئەرمەنەوە بەست.

٣ی ئۆکتـۆبەری ٢٠٠٥: سـەرەتای بە فـەرمی دەسـتپـێکردنی گفـتوگۆ لەنێـوان تورکیا و یەکەتیی ئەوروپا.

١٢ی ئۆکتۆبەری ٢٠٠٦: لە کاتێکدا وەستانی دۆسیەی قوبرس بوو بەسۆنگەی تەنگژەیەکی نوێ لەنێـوان یەکـەتیی ئەوروپا و تـورکـیـا، پـەرلەمـانی فـرەنسـا لە یەکـەم خـوێندنەوەیدا بڕیاری لەسـەر یاسـایەک دا کـە نکوولّیکردنی قـەتلّوعامی ئەرمـەنییـەکان سزابار دەکات. هەمان ڕۆژ خـەڵاتی نوبێل بۆ ئـەدەب بەخـشـرایە ڕۆمـاننووسی جیـاوازەڕا ئۆرهـان پامـوک. هەڵمـەتێکی توندوتیـژ دژ بەفرەنسـا و کـۆمیتـەی بەخـشـینی خەڵاتی نۆبێل و هـەروەها ئۆرهـان پامـوک خۆی بەڕێوە چوو کە لەلایەن ناوەندە ناسیۆنالیستەکانەوە وەک خۆفرۆش تاوانبار کرابوو.

پاشکۆیەکان

پارتە سەرەکییە سیاسییەکان لە ٢٠٠٣

AKP: پارتی داد و گەشەپێدان– (Adalet ve Kalkınma Partisi): ڕاستڕۆ "ئیسلامی میانڕۆ". لەلایەن سەرۆک وەزیران ڕەجەب تەیب ئەردۆگان بەڕێوە دەبردرێ.

ANAP: پارتی نیشتمانیی دایک: Anavatan Partisi ڕاستڕۆ. لەلایەن تۆرگوت ئۆزال دامەزرا، لەوەتای ١٩٨٩، یەک لە دوای یەک لەلایەن یلدرم حەقی بلوت و مەسعوود یەلماز و لەوەتای ٢٠٠٣–یشەوە لەلایەن عەلی تالیب ئۆزدەمیر بەڕێوە دەبردرێ.

CHP پارتی کۆماریی گەل ـ Cumhuriyet Halk Partisi – سۆسیال ـ دیموکرات لەلایەن موستەفا کەمالەوە دامەزرا. پارتی و پارتە لەوکەوتووە هەمەچەشنەکانی بەتایبەت لەلایەن عیسمەت ئینینۆ، بولند ئەجەوید، ئەردال ئینینۆ، موراد کەرەیالچین. دۆنیز بایکال سەرۆکی ئێستای ئەم پارتەیە کە ئۆپۆزسیۆنی پەرلەمانییە بەڕێوە دەبردرێ.

DEHAP پارتی دیموکراتی گەل Demokratik Halk Partisi: پرۆکورد، میراتگری چەندین پارتی تری قەدەغەکراو لەلایەن مەحکەمەی دەستوورییەوە. لەلایەن تونجەر باقیرحان بەڕێوە دەبرێ.

Genç Part پارتی گەنج: ناسیۆنالیست و پۆپۆلیست. لەلایەن پیاوی بازرگان جەم ئوزان بەڕێوە دەبردرێ.

DYP پارتی ڕێگەی ڕاست – Dogru Yol Partisi. ڕاستڕۆ. یەک لە دوای یەک لەلایەن سولێمان دیمریل و تانسۆ چیللەر ڕێبەرایەتی کراوە،

پاشان لەوەتای ٢٠٠٣ لەلایەن محەمەد ئاغار ڕێبەرایەتی کراوە.

MHP پارتی بزووتنەوی نەتەوەیی – Milliyetçi Hareket Partisi. ڕاستڕۆی توندڕۆ. سەرەتا لەلایەن ئەلپ ئەرسلان تورکەش و پاشان لەوەتای مردنی تورکەش لە ١٩٩٧ لەلایەن دەولەت بەهچیلی-یەوە بەڕێوە دەبردرێ.

a Turchia dopo la Pace di Sèvres, 1920.
nte: Atlante Storico, Milano, Garzanti, 2004, p. 464.

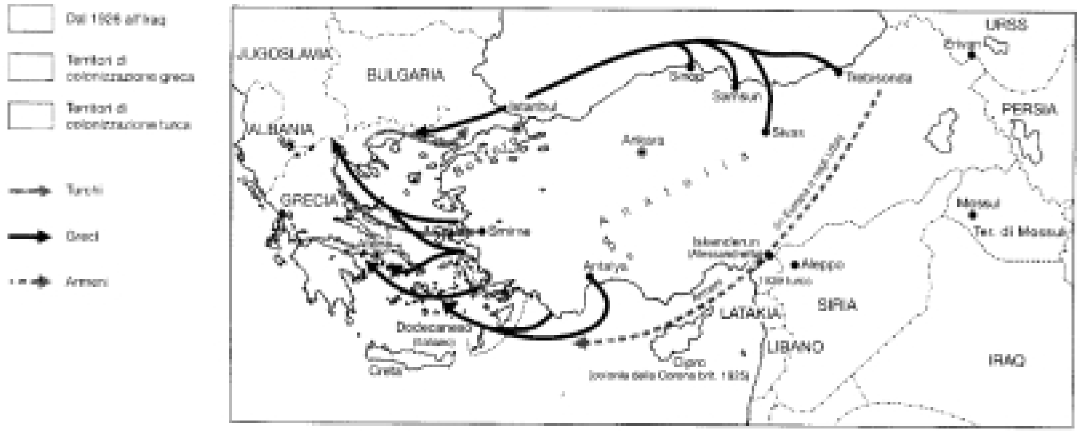

trasferimento delle minoranze nazionali.

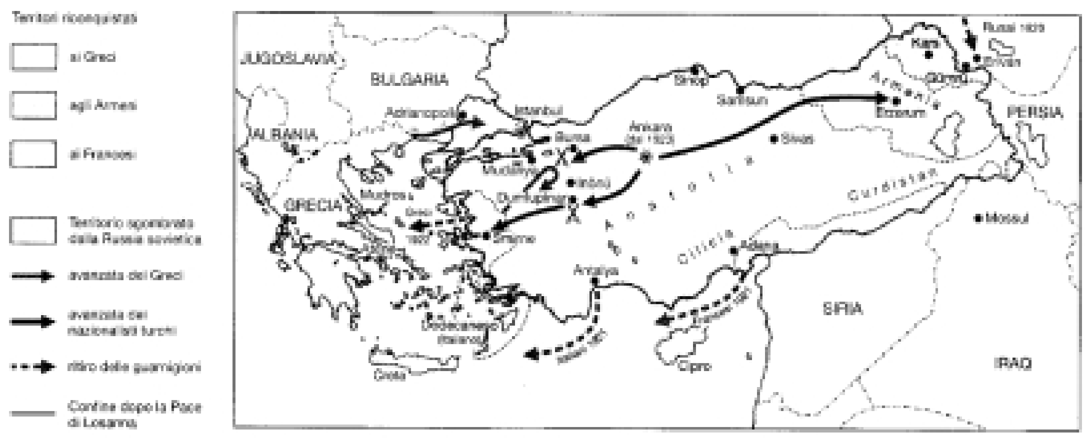

La guerra greco-turca, 1920-1922.

سەرچاوەکان

بۆ ئەوەی ئەم بیبلیۆگرافیایە هێندە قەبە نەبێت، تەنیا ئاماژە بەچەند سەرچاوەیەکی ئینگلیزی، ئەڵمانیایی و فرەنسایی دەکەم. کۆت و بەندی پابەندبوون بەدەرنەچوون لە ژمارەی دیاریکراوی لاپەڕە، ڕێگەی ئەوەیان لێ گرتم گوتار، هەروەها سەرچاوەکان بەزمانی تورکی ئاماژە پێ بکەم کە زۆربەیان سەرچاوەی زۆر چاکن*.

AGAOGULLARI M .A., L'Islam dans la vie politique de la Turquie, Ankara, Faculté des sciences politique de l'Université d'Ankara, 1982.

Ailleurs, hier, autrement : connais-sance et reconnaissance du géno-cide des Arméniens, n_ 177-178 de la Revue d'histoire de la Shoah - Le monde juif, 2003.

ANDREWS P .A., Ethnic Groups in the Republic of Turkey, Wiesbaden, Dr Ludwig Reichert Verlag, 1989.

BALCI B., Missionnaires de l'islam en Asie centrale .Les écoles turques de Fethullah Güven, Paris, Maison-neuve-Larose, 1993.

BARKEY H .J .et FULLER G .E., Turkey's Kurdish Question, Lanham, Boulder, New York, Rowman & Littlefield, 1998.

BATU H .et J–.L .BACQUÉ-GRAMMONT, L'Empire ottoman, la République de Turquie et la France, Istanbul-Paris, ISIS, 1986.

BRUINESSEN M .VAN, Kurdish ethno-nationalism, Istanbul, ISIS, 2001.

BRUINESSEN M .VAN, Mullas, Sufis and Heretics, Istanbul ISIS, 2002.

CHALIAND, G. (dir.), Les Kurdes et le Kurdistan, Paris, Maspero, 1978.

Confluences Méditerranée, numéro spécial sur les Kurdes, n°2000 , 34

COPEAUX E., Espaces et temps de la nation turque .Analyse d'une historiographie nationaliste (1931--1993), Paris, CNRS, 1997.

(*) ئەمە بە نیسبەت چاپی فرەنسایییەکەیە، دەنا لە چاپە کوردییەکە سەرجەم پەراوێز و سەرچاوەکانی لەناو تێکستەکەدا هاتوون بەتەواوی نووسراونەتەوە.

COPEAUX E., Une vision turque du monde à travers les cartes de 1931 à nos jours, Paris, CNRS, 2000.

DADRIAN V., Histoire du génocide arménien, Paris, Stock, 1996.

DERINGIL S., The Well-Protected Domains, Londres, I .B .Tauris, 1998.

DUFNER U., Islam ist nicht gleich Islam .Die Türkische Wohifahr-tspartei und die iigyptische Muslim-brüderschaft : ein vergleich, Opladen, Leske-Burdich, 1998.

ELMAS H .B., Turquie-Europe: une relation ambiguë, Paris, Syllepse, 1988.

DUMONT P., Mustafa Kemal invente la Turquie moderne, Bruxelles, Com-plexe, 1983.

DUMONT P., J–.F .PÉROUSE, TAPIA S .DE et AKGONÜL S., Migrations et mobi-lités internationales : la plate-forme turque, Istanbul, IFEA, 2002.

FAROQHI S., MCGowAN B., QUATAERT D .et PAMUK S., An Economic and Social History of the Ottoman Empire, t1914 _ 16002 Cam-bridge, Cambridge University Press, 1994.

GEORGEON F., Des Ottomans aux Turcs, naissance d'une nation, Istanbul, ISIS, 1995.

GEORGEON F., Abdulhamid II .Le sultan calife, Paris, Fayard, 2003.

GÖKALP A. (dir.), La Turquie en transi-tion: disparités, identités, pouvoirs, Par-is, Maisonneuve, 1986.

GÖKALP A., Têtes rouges et Bouches noires, Paris, Société d'ethnogra-phie, 1986.

GöLE N., Musulmanes et modernes: voile et civilisation en Turquie, Paris, La Découverte, 1993.

GÜRBEY G .et IBRAHIM F. (dir.), The Kurdish conflict in Turkey .Obs-tacles alld Challces for Peace alld Democracy, New York, Saint Manin Press, 2000.

HANIOGLU M .S., Preparation for a Revolution .The Young Turks, 1902-1908, Oxford, Oxford Univer-siry Press, 200 1.

Human Rights Review, 3, n° 1,2001, numéro spécial sur la Turquie.

_NSEL A. (dir.), La Turquie et l'Europe: une relation tumultueuse, Montréal, L'Harmattan, 1999.

IRZIK S .et GÜZELDERE G. (dir.), «Relocating the Fault Lines :

Turkey Beyond the East-West Divide ", numéro spécial de The South Atlantic Quarterly, 102, n°2003- 3- 2

KARPAT K) .dir), Ottoman Past and Today's Turkey, Leyde-Boston-Cologne, Brill, 2000.

KAZANCIGIL A .et UZBUDUN E., Ata-türk : fondateur de la Turquie mod-erne, Bruxelles, Complexe, 1983.

KEDOURI S. (dir.), Turkey .Identity, Democracy, Poli tics, Londres, Frank Cass, 1996.

KEDOURI S. (dir.), Turkey Before and Afrer Atatürk .Internai and External Af-fairs, Londres, Frank Cass, 1999.

KEDOURI S. (dir.), Seventy-Five Years of the Turkish Republic, Londres, Frank Cass, 2000.

KIESER H–.L .Der verpasste Friede .Mission, Ethnie und Staat in den Ost-provinzen der Türkei 1839-1938, Zurich, Chronos, 2000.

KIESER H .L .et SCHALLER D .J. (dir.), Der Volkermord an der Armeniern und die Shoah, Bâle, Chronos, 2002.

KREISER K .et NEUMANN C .K., Kleine Geschichte der Türkei, Stuttgart, Reklam, 2003.

KUCHNER D., The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908, Londres, Frank Cass, 1977.

LEWIS B., Islam et laïcité .La nais-sance de la Turquie moderne, Paris, Fayard, 1988.

MANGO A., Atatürk .Biography of the Founder of Modern Turkey, Londres, Overlook Press, 2002.

MARDIN S., Religion and Social Change in Modern Turkey .The Case of Bediüzzaman Said Nursî, Albany, State Univ .of New York Press, 1989.

MANTRAN R., Histoire de la Turquie, Paris, PUF, 1968.

MANTRAN R. (dir.), Histoire de l'Empire ottoman, Paris, Fayard, 1989.

MASSICARD E., Les élections du 3 novembre 2002 : une recomposi-tion de la vie politique turque " Istanbul, IFEA, 2003.

McDowELL D., A Modern History of the Kurds, Londres, 1. B .Tauris, 1996.

MINISTRY OF FOREIGN AFF AIRS OF THE USSR, German Foreign Office Documents .German Policy in Turkey (1941-1943), Moscou, Foreign Languages Publishing House, 1948.

NAVARO-YASHI Y., Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey, Princeton, Princeton Uni-versity Press, 2002.

PICARD E) .dir), La Question kurde, Bruxelles, Complexe, 1991.

RANDAL J .c., After Such Knowledge What Forgiveness? My Encounters with Kurdistan, New York, Farrar, Strauss and Giroux, 1997.

RIGONI 1. (coord.), Turquie, les mille visages .Politique, religion, femmes .im-migration, Paris, Syllepse, 2000.

RIGONJ 1., Mobilisations el enjeux: des migrations de la Turquie en Europe de l'Ouest, Paris, L'Harmattan 2001.

SCHICK 1. C .et TONAK E .A ., Turkey in Transition, Oxford, Oxford Univ. Press, 1987.

WHITE P .J et JONGERDEN J) .dir(., Turkey's AICI'i Enigma, A Compre-hensive Overview, Leyde, Brill, 2003.

VANER S. (dir.), Modenlisation autori-taire en Turquie et en Iran Paris L'Har-mattan, 1991.

VANER S. (dir.), La Turquie en mouve-ment, Bruxelles, Complexe, 1996.

Wedel, H., Lokale Politik und Geschlechterrollen .Stadmigrantinnen in türkischen Metroplen, Hamburg, Deutschen Orient-Instituts, 1999.

YERASIMOS SI., SEUFERT G .et VOR-HOFF K., Civil Society in the Grip of NatlOnailsm, Istanhul, Orient Insti-tute, IFEA, 2000.

ZÜRCHER E–.J ., The Unionist Factor The Role of the Commillce Union and Progress in the Turkish National Movement (1905-1926) Leyde, Brill, 1983.

ZÜRCHER E-J., Turkey .A Modem His-tory, Londres et New York 1. B .Tau-ris, 1998. .

پێرست

وتەی وەرگێڕ 7

پێشەکیی نووسەر بۆ چاپی کوردی 9

پێشەکیی چاپی فرەنسایی 12

دێباجە: سەدەی نۆزدەمینی عوسمانی 16

بەشی یەکەم:

حوکمڕانی ئیتتیحاد و تەرەققیی (١٩٠٨-١٩١٨) و شەڕی سەربەخۆیی 22

وەدیارکەوتنی گەنجە-تورکەکان 22

جەمعیەتی ئیتتیحاد و تەرەققی لە دەسەڵات 24

ناسیۆنالیزمی ئیتتیحاد و تەرەققیی 30

شەڕی یەکەمی جیهانی و قەتڵوعامی ئەرمەنییەکان 35

١٩١٩-١٩٢٢: شەڕی سەربەخۆیی 42

بەشی دووەم:

دەوڵەتی کەمالیستی: لە هەڵوەشاندنەوەی سەڵتەنەتەوە بۆ... 49

ڕێژیمی تاک حزبی 50

کەمالیزم، کەلەپووری عوسمانی و سیاسەتی ئاینی 58

ناسیۆنالیزمی کەمالیست 63

بەرگرییەکان 73

کەمالیزم، کەمالیزمەکان 76

سەرۆکایەتیی عیسمەت ئینینۆ 78

سیاسەتی ڕەگەزپەرستی لە بەرامبەر کەمینە نەتەوەکان و ئەنتیسێمیتیزم 81

گواستنەوە بۆ پلورالیزمی سیاسی 83

بەشی سێیەم:

فرە حزبایەتی و ڕێژیمە عەسکەرتارییەکان ١٩٥٠ - ١٩٨٣ 85
نزیکبوونەوە لەگەڵ ڕۆئاوا 85
ژێردەستەیی و تەنگژە ئابوورییەکان 87
١٩٥٠: دە ساڵەی دیموکرات 88
١٩٦٠: ڕێژیمی "کۆلۆنێلەکان" 91
ڕادیکالیزمەکانی ساڵانی ١٩٦٠ 92
ڕێژیمی عەسکەرتاری ١٩٧١ 98
١٩٧٣-١٩٨٠: ساڵانی ناشایستەییی حوکمڕانی 99
زەبروزەنگ 102
کودەتای ١٩٨٠ 106

بەشی چوارەم:

دە ساڵییەکانی تەنگژە (١٩٨٣-٢٠٠٢) 111
١٩٨٣-١٩٩١: ساڵانی پارتی نیشتمانیی دایک 111
پارچە پارچەبوونی سیاسی: ١٩٩١-١٩٩٩ 114
پرسی کورد 119
ئیسلامیی سیاسی 124
پرسی عەلەوی 127
چەتە یونیفۆرمەکان و پەرەسەندنی ڕاسترۆی توندڕۆ 131
لەودیو پارچە پارچەییبوون، هاریکارییە نافەرمییەکان 134
کۆمەڵگەی مەدەنیی ون 136
ڕۆڵی سوپا 140
سترەکتورێکی نوێی دەسەڵات 142
دواین کردەوەیەک بەناوی ئەجەوید: ١٩٩٨-٢٠٠٢ 146
پاشبار: ٣ ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٢ 153

٢٠٠٢ – ٢٠٠٦ 162
بەرەنجام 165
كرۆنۆلۆجيا 170
پاشكۆيەكان: پارتە سەرەكييە سياسييەكان لە ٢٠٠٣ 180